

ULUSLARARASI POLİTİKADA TÜRK MODELİNİN YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

Yard. Doç. Dr. İdris BAL

ÖZET

"Türk Modeli" terimi, nitelikleri Müslüman bir toplumda, laiklik, pazar ekonomisi, Batı ile işbirliği ve yakınlık, çok partili sistem olan Türkiye'deki hükümet ve gelişme modeline işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Batı, ABD başta olmak üzere, Türk modelini destekleyip Türk cumhuriyetlerine teklif etti. Türkiye'nin bölgeyle olan kültürel ve tarihî bağları, Türk modelinin laik ve çok partili sistem nitelikleri ve Türkiye'nin ekonomik transformasyon tecrübesi, Batı'yi Türk modelini desteklemeye teşvik etti. Fakat Batı, İran'ın bölgedeki etkisinin sınırlarını anladıktan, Rusya'nın yakın çevre (near-abroad) politikasını fark ettikten, Türkiye'nin kendi içerisindeki Kürt ayrılıkçılığı gibi problemlerin varlığından ve tüm bunların ötesinde, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Batı'nın bölge ile ilgili hazırladığı senaryoda Türk modelinin kendine düşen rolü başarıyla oynamasından dolayı Türk modeline desteğini sona erdirdi.

Türkiye yeni şartlara hazırlıklı değildi. Fakat, SSCB dağıldığında, Türk tarafı bu sonu ve Türk cumhuriyetlerin ortaya çıkışlarını memnuniyetle karşıladı. Bu tepkiyi bölgeyle olan kültürel ve tarihi bağlar ve Türkiye'nin uluslararası ilişkilerdeki pozisyonu büyük ölçüde etkiledi. Batı'nın Türk modelini ortaya atması Türkiye'nin eline yeni araçlar verdi; bu gelişme, Soğuk Savaş sonrası bölgede Türkiye'nin stratejik pozisyonunun öneminin teyit edilmesi anlamına geliyordu ve Türkiye'ye hem Batı için hem dünya politikası için hala önemli olduğunu iddia etme imkânı verdi. Türk cumhuriyetlerinin Türk modeline ilk tepkileri bu cumhuriyetlerin kültürel çevresince büyük ölçüde etkilendi ve Türk modeline olumlu tepki verdiler. Fakat, Türkiye'ye ve Türk modeline ilk duygusal tepkiden sonra, Türk cumhuriyetleri daha gerçekçi ve şüpheli oldular ve her ne kadar Türk modeline ilgileri tamamen sona ermesede, azaldı.

Anahtar Kelimeler:

Türk Modeli, Batı, Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, İran, Rusya

GİRİŞ

SSCB'nin 1991 sonunda dağılmasını hemen takip eden iki yıl içerisinde Türkiye içerisinde ve dünyada politikacılar, medya ve analizciler yoğun bir şekilde değişik vesilelerle yeni bağımsız olmuş Türk cumhuriyetleri için uygun hükümet ve gelişme modeli olarak Türk Modelinden bahsettiler. Türk başbakanı Demirel ile 13 Şubat 1992'de Washington'da yapılan bir görüşmeden sonra Başkan Bush Türkiye'yi "Orta Asya tarafından taklit edilebilecek demokratik, laik devlet modeli olarak" gösterdi (*Rashid, 1994*). Benzer bir şekilde Haziran 1992'de madam Catherine Lalumiere, varlığını Avrupa'nın insan hakları görüşünün savunuculuğuna ve yayılmasına adanmış bir birim olan Avrupa Konseyi'nin Genel Sekreteri, Orta Asya cumhuriyetlerini ziyaret etti ve "Türkiye'nin Asya'da birçok yeni bağımsız olmuş ülke için geçerli bir gelişme modeli oluşturduğunu" ilan etti (*Mango, 1993*). Özbek başkanı "ülkemin Türk yoluna (Modeli) göre ilerleyeceğini tüm dünyaya ilan ediyorum" derken (*Independent, 21 Decemher 1991*), Özbek muhalefet partisi Erk'in lideri, Mohammed Salih, "Biz Türki halkız ve Türkler hiçbir zaman fanatik olmadılar, dinin politikaya karışmaması gerektiğini ve muhtemel modelin sadece Türkiye olduğunu zannediyorum" dedi (*Sander, 1994*)- SSCB'nin dağılmasını takiben Türkiye ve İran, Orta Asya ve Kafkaslarda oluşan (veya oluştuğu varsayılan) güç boşluğunu dolduracak ve yeni devletlerin politik model ve kimlik arayışlarında taklit edilecek, örnek alınacak, rakabet eden iki ülke olarak telakki edildiler. Bu yarışın ilk günlerinde Amerika'nın öncülüğünde Batı (bu terime ABD dahildir) Türkiye'yi destekledi ve Türk modelini ortaya attı. Fakat daha sonra bu desteğini kesti. Türk cumhuriyetleri ise Türkiye'yi ve Türk modelini heyecanla karşıladılar fakat daha sonra bu heyecan, beklentiler ve Türk modeline olan ilgi azaldı.

Türkiye acaba bir mucize gerçekleştirerek ha-

rika bir model mi geliştirmişti ki bu modelden bahsediliyordu? Oysa, Türkiye'nin sistemi içte ve dışta değişik kesimlerce eleştiriye tabi tutulup, çözüm önerileri sunuluyordu. AB ile ilişkilerinde bu problemler Türkiye'nin önüne engel olarak sürülüyordu. Mesela, Barchard (1985), 1985 yılında Türkiye'nin sisteminde reformlar gerçekleştirebilmesi için İberya modeli, Kore modeli, Meksika modeli, Yeni Osmanlılık, Latin Amerika Modeli ve Marksizm modellerini ortaya atmaktaydı. Neden altı yıl sonra, 1990'larda Türk modelinin kendisi örnek teşkil edecek seviyeye ulaşmıştı? Türk modeli ile kastedilen şey neydi? Türkiye'deki sistemin tamamı mı idi? Yoksa bazı prensiplerin altı mı çiziliyordu? Batı'nın Türk modelini ortaya atmasına neden olan faktörler nelerdi? Niçin daha sonra Batı bu modele desteğini kesti? Türkiye'nin SSCB'nin sona ermesine ve Türk cumhuriyetlerinin bağımsız birimler olarak ortaya çıkışlarına tepkisi nasıl oldu? Bu tepkiyi etkileyen faktörler nelerdi? Türkiye nasıl bir politika üretmeye çalıştı? Türk cumhuriyetlerinin Türkiye'ye ve Türk modeline ilk tepkileri nasıl oldu ve daha sonra bu tepki değişti mi? Bu makalenin amacı, tüm bahsi geçen soruların cevaplarını bulmaktır. Fakat konunun kapsamı bu makalenin sınırlarını çok aştığından dolayı bulunan cevaplar makale ölçülerine uygun olarak çerçeve çizen, temel iddiaların ve tartışmaların üzerinde duran özet açıklamalar olacak, somut tarihi olaylar ve uygulamalar yeteri kadar detaylı olarak ele alınamayacaktır. Bu soruların cevabı için Bal (1998) ve Bal (2000) e bakılabilir. Bu amaca ulaşmak için öncelikle Türk modelinin ne olduğu ve nasıl geliştiği özetlenecektir. İkinci olarak, Batı'nın neden Türk modelini ortaya attığı ve daha sonra desteğini kestiği özetlenecektir. Üçüncü olarak, Türkiye'nin SSCB'nin dağılmasına ve Türk cumhuriyetlerinin bağımsız birimler olarak ortaya çıkışlarına tepkisinin nasıl olduğu ve Türkiye'nin nasıl bir politika üretmeye çalıştığı üzerinde durulacaktır. Son olarak ise, Türk cumhuriyetlerinin Türkiye'ye ve Türk modeline tepkisi özetlenecektir.

TÜRK MODELİ

Mango'ya (1993) göre Türk modeli ile genellikle "Türkiye Cumhuriyeti'nin Liberal açık pazar politikaları uygulayarak, Batı ile işbirliği içerisinde, Batı standartlarına ulaşmayı amaç edinen laik, demokratik bir model" olduğu kastedilmektedir. Israeli (1994), Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Türk cumhuriyetlerinin Türkiye'ye bir model olarak baktıklarını belirtmektedir. Israeli'ye göre Türkiye etnik ve dil bakımından onlara (Tajikler hariç) yakındır ve Türkiye, Orta Asya Cumhuriyetleri için hem laik bir İslam ülkesi olma örneğini, hem de Batı'yla yakın işbirliği içerisinde gelişme örneğini oluşturmaktadır. Winrow da (Eylül 1992), benzeri argümanları ileri sürmektedir. Ona göre, "müslüman nüfuslu laik bir devlette, açık pazar ekonomisiyle desteklenen, makul olarak iyi çalışan liberal demokrasi anlamına gelen Türk gelişme modelinin Sovyetler sonrası Türk cumhuriyetleri tarafından adapte edilmesi gerektiğinin ideal olduğunu ABD ve diğer Batı Avrupa ülkeleri kabul etmişlerdir". Bir Türk diplomatı Türk modelini şöyle tarif etmektedir, "Türk modeli dünyanın çok merkezi bir yerinde nasıl bir millet oluşturulduğunu, bağımsızlığın kazanıldığını ve korunduğunu, nasıl çağdaş değerler ve demokrasi kurulduğunu ve kurumların tedrici olarak transformasyonu ile liberal ekonomiye ulaşıldığını açıklamaya yarar" (Aybet, 1994) • Türk akademisyen Oral Sander (1994) de, Türkiye'yi model olarak kabul etmektedir ve ona göre, "onların Batı'yla organik bağ kurma, politik ve ekonomik modernizasyon için belli istekleri göz önüne alındığında, açık bir şekilde Kemalizm Türk cumhuriyetler için fundamentalizmden daha iyi bir model olma durumundadır". Diğer taraftan, Akiner (1993) durumu şöyle yorumlamaktadır; "Aslında Türkiye ve İran sembol olarak kullanılmaktadır. Mesaj çözüldüğünde aslında sorulan şey şudur; Orta Asyalılar İslami Fundamentalizm yolunu mu yoksa laiklik yolunu mu takip etmeye niyetlidirler? Pazar ekonomisine geçmeye niyetlimidirler? Batı türü demokratik hükümet şeklini kabul etmeye mi niyetlidirler?".

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere "Türk Modeli" terimi, Müslüman bir toplumda, laiklik,

pazar ekonomisi, Batı ile işbirliği ve çok partili sistem prensiplerinin altını çizmek üzere bir sembol olarak kullanılmıştır. Sovyetlerin dağılmasını takiben, politikacılar, akademisyenler ve medya Türk modelinden bahsettiklerinde aslında onlar bu prensiplerin altını çiziyorlar ve tüm bu prensipleri sisteminde içeren tek Müslüman ülke olarak Türkiye'ye işaret ediyorlardı.

Atatürk Türk modelini ilk olarak 1923-1938 tarihleri arasında şekillendirdi. Devlet laik temeller üzerine kuruldu; saltanat ve halifelik kaldırıldı ve 1937 yılında yapılan bir değişiklikle laiklik ve farklı sosyal reformlar 1924 anayasasına eklendi. Atatürk Türkiye'nin yönünü Batı'ya çevirdi ve Batı'ya yakınlık ve Batı ile işbirliği Türk modelinin temel niteliklerinden birini teşkil etti. İkinci Dünya Savaşından sonra Sovyet talepleri Türkiye'yi Batı ile somut olarak işbirliğine zorladı. Türkiye NATO'ya dahil oldu ve Türkiye'nin Avrupa Konseyi, OECD gibi Batı kurumlarına üyeliği ve Avrupa Topluluğu ile ilişkileri Türkiye'nin Batı'ya yakınlığını kuvvetlendirdi.

1946'da Demokrat Parti kuruldu ve 1950 seçimlerindeki zaferinden sonra iktidara geldi. Bunun anlamı Cumhuriyet kurulduğundan beri devam eden tek parti yönetiminin sona ermesi demektir. Halk arasındaki CHP'ye olan memnuniyetsizliğin yanında, Batı ülkeleri bu değişiklik için Türkiye'yi teşvik etmişlerdi (Lewis, 1951). Mesela, Louis ikinci dünya savaşını takiben İngiltere'nin Türkiye'ye siyasi yapısını daha demokratik bir anayasa ile reforme etmesi için baskı yaptığını ileri sürdü (Louis, 1984). Bu Türk demokrasisi için bir başarıydı ve bu gelişmeden sonra çok partili sistem Türk modelinin önemli özelliklerinden biri haline geldi.

Ekonomik sahada ise, 24 Ocak 1980 kararlarından sonra, ekonomiye liberal ekonomi politikaları uygulandı. Bu gelişme ithal ikamesi yoluyla sanayileşme stratejisinin sonu oldu. Bunun yerine açık pazar mekanizması (a free market mechanism) benimsendi, devletin ekonomiye müdahaleleri sınırlandı ve ekonomi dış dünyaya açıldı. Bu politikalarla Türk ekonomisi kapalı, tarıma dayalı, rekabete dayanmayan bir yapıdan, pazar orijinli, liberal ve hızla sanayileşme yönüne transfer

edilmiş oldu (*Togan, 1992; Yalçın, 1992a; Özal, 1991*). Böylece, her ne kadar eksikleri olsa ve transformasyon süreci halen devam etse de, Türkiye'nin 1990'lardaki ekonomik transformasyondaki tecrübesi ve pazar ekonomisi Türk modelinin diğer bir önemli niteliğini oluşturdu.

Her ne kadar Türk modeli yukarıda bahsi geçen hususları basarsa da, bu modelin handikapları, aksaklıkları da vardı. 1983'ten beri Türkiye sivil idareciler tarafından yönetilmekte olsa da, Türk demokrasisi ordu tarafından üç kez kesintiye uğratıldı (1960, 1971 ve 1980'de). Daha da önemlisi, mukayeseli olarak son bir yılda hızı azalma gösterse de, 1984'ten beri Kürt ayrılıkçılığın-dan dolayı Türkiye kendi topraklarında (Güneydoğu Anadolu'da) ilan edilmemiş bir savaşa dahil olmuş durumdadır. Bu durumun Türkiye ve Türk modelinin karşı karşıya kaldığı en büyük problem olduğu açıktır. Çünkü bu problem Türk modelinin popüler imajını zayıflatmaktadır ve Türkiye'ye yönelik Batı'nın ve Türk cumhuriyetlerinin tavrına olumsuz etki yapmaktadır. Uzun dönemde, bu probleme bir çözüm bulunmadıkça, Türk ekonomisine zarar vermenin dışında, Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle ve Batı ile gelecekteki ilişkileri açısından problemler oluşturacağı gibi, Türk ve Kürt kökenli vatandaşlar arasında sürtüşmelere ve huzursuzluklara da yol açma ihtimalinden bahsedilebilir. Diğer taraftan her ne kadar şimdilik, Alevî halkın memnuniyetsizliği Türkiye ve Türk modeli için somut bir tehlike oluşturmasa da, bu durum bir kriz için potansiyel bir kaynak olarak kabul edilebilir. Alevîler Türk modelinden memnun olmayıp bu modelde değişiklikler yapılmasını talep etmektedirler. Kimliklerinin tanınmasını ve kültürlerinin devamı için devlet desteği talep etmektedirler (Bal, 1998). Tüm bu problemler Türk modelinin demokratik sivil bir toplum oluşturmadaki güçlüklerini göstermektedir.

BATININ TÜRK MODELİNE DESTEĞİ

Yukarıda belirtildiği gibi başta ABD olmak üzere Batı Türk modelini destekledi ve Türk cumhuriyetlerine örnek olması için ortaya attı. Birçok vesile ile Batılı ve Amerikan karar vericiler Kaf-

kaslarda ve Orta Asya'da yeni bağımsız olmuş Müslüman Cumhuriyetler için Türk modelinin ideal bir yol olduğunu ilan ettiler (*Middle East, July 1992*). Batı'nın Türk modelini desteklemesinin ve bu modeli ortaya atmasının arkasında bazı sebepler ve varsayımlar vardı.

İlk olarak, SSCB'nin sona ermesiyle, Rusya'nın eski Sovyet topraklarını kontrol etme isteği içerisinde olmadığına ve bölgeyi terk ettiğine inanıldığından dolayı Orta Asya'da bir güç boşluğu olduğu varsayıldı. Bu boşluğu kim dolduracaktı? Bu bağlamda Türkiye ve İran'dan rakip güçler olarak söz edildi. İran Batı karşıtı ve İslamî bir rejimi temsil ederken, diğer taraftan, Türkiye demokrasiyi, laikliği, açık pazar ekonomisini ve daha da önemlisi Batı'ya yakınlığı temsil etmekteydi. Batı tarafından Türk modeli SSCB'nin sona ermesiyle oluştuğuna inanılan güç boşluğunun üstesinden gelecek önemli bir araç olarak görüldü. Bu nedenle, Batı'nın İslam korkusu, İran'ın coğrafi, kültürel ve tarihi olarak bölgeye yakınlığı ve Türk cumhuriyetlerinin İran modelini benimseyebilecekleri korkusu, Batı'yı Türk modelini desteklemeye güçlü bir şekilde teşvik eden temel sebepti (Malik, 1992; *Maria Bennigsen Broxup ile Şahsi mülakat ve Jane's Defence Weekly, 18 April 1992*).

İkinci olarak, her ne kadar Batı demokrasileri Türk modelinin kökeni olup, hala Türk modelinden daha güçlü olsalar da, Batı, Batı modellerini ileri sürmek yerine Türk modelini destekledi ve ideal bir yol olarak ortaya attı. Orta Asyalıların çoğunlukla Türk kökenden gelmeleri ve Müslüman olmaları gerçeğinin yanında, komünist yılların bu halklar üzerinde etkisinin sınırlı olduğu ve halkın kültürlerinin çok ciddi biçimde değiştirilemediği varsayıldı. Bu nedenle, Türk cumhuriyetlerinde Türkiye'ye yönelik olumlu bir kamuoyunun olduğu varsayıldı ki bu varsayım aslında doğrudu (*Yalçın, 1994; Akyol, 1990; Toker, 1990, Güler, 1990 ve International Herald Tribune, 14 Şubat 1990*). Diğer bir deyimle, Müslüman cumhuriyetler için yakınlık duydukları, ortak kültürleri olan bir ülkenin yolunu takip etmenin daha kolay olacağı varsayıldı. Bu nedenle, Batı demok-

rasileri yerine, model olarak alternatifler ya İran ya da Türkiye olacaktı (Bal, 1997). Monarşiden yarı diktatör liderliğe, oradan da çok partili sisteme Türk transformasyon tecrübesi de yeni cumhuriyetlerin tecrübelerine en yakın tecrübe olarak görüldü.

Üçüncü olarak, SSCB'nin dağılmasından sonra, Türk cumhuriyetleri merkezden kontrol edilen ekonomilerini transfer etme mecburiyetinde olmalarına rağmen serbest ticaret tecrübeleri yoktu ve pazar ekonomisinin gerekleri bu cumhuriyetlerde mevcut değildi. Bu nedenle taze bir örnek onların transformasyonları için faydalı olabilirdi. Bu açıdan, 1980 sonrası 24 Ocak kararlarını takiben Türkiye'nin ekonomik transformasyon tecrübesi merkezden kontrol edilen ekonominin pazar ekonomisine transformasyonu konusunda taze ve başarılı sayılabilecek bir örnekti. Bu nedenle, diğer niteliklerinin yanında Türkiye'nin ekonomik transformasyon tecrübesi Batı'yı Türk modelini desteklemeye teşvik eden bir faktördü.

Bunlar Batı'nın Türk modelini desteklemesini belirleyen temel sebeplerdi. Fakat, Batı'nın bu desteğini Batı'nın Türk modelinin olgunluğunu teyit etmesi olarak yorumlamak zordur. Bunun yerine, Türk modeli genellikle yukarıda bahsi geçen prensiplerin (laiklik, pazar ekonomisi, Batı ile işbirliği ve çok partili sistem) simgesi olarak kullanılmıştı. Eğer bu prensipler Türk cumhuriyetlerince benimsenirse, bunun hem Batı'nın hem de Türkiye'nin çıkarına olacağı varsayıldı. Batı'nın bu ilk varsayımları sınırlı bilgiye dayalı idi (Hunter, 1992). Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ilk yıllarından sonra, Batı'nın bölgenin ekonomisiyle, stratejik ve kültürel konularıyla ilgili bilgisi arttı ve yeni gelişmeler oldu. Bunu takiben, Batı ve Amerika ilk varsayımlarını ve politikalarını gözden geçirdi ve Türk modeline desteklerini sona erdirdiler. Batı'nın Türk modeline desteğinin sona ermesinin ardında bazı önemli sebepler vardı.

Uk olarak, bölgenin gerçek koşullarını anladıktan sonra, Batı İran'ın bölgede her ne kadar jeostratejik avantajları (Ali, 1993) olsa da önemli handikapları da olduğunu anladı. Öncelikle, İran

İslamî bir devlet olsa da, Batı'nın ilk varsayımlarının aksine İran'ın Türk cumhuriyetlerindeki etkisi çok sınırlı idi. Bunun temel nedeni Sünnî ve Şîî müslümanlar arasındaki ayırım ve iki mezhep arasında husumete varan soğuk ilişkilerden kaynaklanıyordu, İran'ın Şîî bir ülke olmasına karşılık Azerbaycan hariç Türk cumhuriyetlerinin halklarının çoğunluğu Sünnîdir (Hussain, 1992). Azerî halk Türk kökenli ve milliyetçilik duyguları kuvvetli olduğu için İran'ın Azerî halkı üzerinde bile etkisi çok sınırlıdır. Aynı zamanda, İran'ın ülkesinin kuzeyinde yaşayan 20 milyon civarında Azerî kökenli yurttaşı vardır ve İran bu halkın Azerbaycan'a sempati duymalarından ve muhtemel birleşme taleplerinden korkmaktadır (hraeli, 1994) • Bu makalenin yazarı tarafından gerçekleştirilen şahsi bir mülakatta Annaguli Nurmemedov, Ankara'daki Türkmenistan Büyükelçiliği müsteşarı, "İran fundamentalizmi bize gelemez onların halkı Şîî, bizim halkımız Sünnîdir. Bizim halkımız onların mollalarına güvenmezler" diyerek konuyu özetledi. Ayrıca burada belirtilmesi gerekir ki, belki de bölgedeki sınırlarını anlamının neticesinde Batı'nın beklentilerinin zıddına olarak İran, rejimini Müslüman cumhuriyetlere ihraç etme çabası içerisine girmedi. Aslında İran Batı tarafından tecrit edildikten sonra ekonomik sahada muhtemel işbirliği olanakları arıyordu (Ahrari, 1994) • Bu nedenle İran'ın politikası maceracı olmaktan daha ziyade akılcı ve gerçekçiydi (Herzig, 1995). Bu durum Batı için bir sürpriz oldu. Çünkü, Orta Asya cumhuriyetlerinde İran modeli tehlikesi Batı'nın Türk modelini karşıt bir ideoloji olarak bölgede ortaya atmasına yol açan temel sebepti. Bu nedenle İran'ın akılcı politikası yüzünden Batı'nın Türk modelini desteklemesinin ardındaki temel sebep yok olmuştu.

ikinci olarak, SSCB'nin çöküşünden sonra, Rusya ilk olarak yerel meselelere öncelik verdi ve bu nedenle Rusya'nın eski Sovyet topraklarında kontrolü tekrar ele alma isteğinde olmadığı varsayıldı. Çoğu kesim bu nedenle SSCB'nin sona ermesiyle bölgede bir güç boşluğu olduğundan söz etti (Sander, 1994; MEI, 7 February 1992; İnan, 1995a). Fakat, özellikle 1993'ten sonra, yakın

çevre, "near abroad" politikasıyla Rusya, eski Sovyet topraklarında tekrar kontrolü ele alma niyetini açıkça ilan etti (*Bondarevsky and Ferdinand, 1994 and Yalçın, 1994*) • Rusya bu politikasını üç yolla meşrulaştırmaya çalıştı. Rus ekonomisi diğer cumhuriyelere bağlı olduğundan (diğer cumhuriyetler de Rusya'ya) Rusya'nın ekonomik sebepleri vardı. Güvenlik sebepleri de Rusya için önemliydi. Çünkü, Rusya nükleer gücü kontrol altında tutmak istiyordu ve rakip bir gücün eski Sovyet topraklarında yerleşmesini istemiyordu. Rus topraklarının dışında 25 milyon etnik Rus yaşaması onların sivil haklarını garanti etmek amacıyla Rusya'nın eski Sovyet topraklarını tekrar kontrol etme isteği içerisinde girmesini teşvik ediyordu. Bir başka deyişle, etnik Rusların yeni cumhuriyetlerde bulunması Rusya'nın yakın çevre politikasını meşrulaştırma gayreti açısından iyi bir bahane oluşturuyordu. 1994'te, Rusya Türk cumhuriyetleriyle birçok anlaşma imzaladı ve bölgedeki Rus üsleri tekrar açıldı. Bu gelişme bölgede dört yerine bir nükleer güçle ilgilenmek isteyen ve bölgede istikrar isteyen ve bunu Rusya'nın sağlayacağına inanan Batı için pek de öyle vahim bir gelişme değildi. Bu nedenle, Türkiye'nin beklentilerinin aksine, Batı, Rusya'nın yakın çevre politikasını uygulamasına sanki eski Sovyet topraklarını Rusya'nın kontrol etmesi onun meşru hakkıymış gibi müsaade etti veya en azından göz yumdu. İkisi birbirleriyle bağdaşmadığı için Batı'nın Türk cumhuriyetlerinde Rus politikasına ses çıkarmaması Batı'nın Türk modeline desteği için olumsuz bir gelişmeydi.

Üçüncü olarak, Türk modelinin ortaya atılması Batı dış politikasının bir aracıydı ve yaklaşık bir yıl sonra Türk cumhuriyetlerinin fundamentalizmi benimsemedikleri, bölgede güç boşluğu olmadığı, genelde sözkonusu cumhuriyetlerde istikrar olduğu, tüm cumhuriyetlerin pratikte halâ problemleri olsa da, Türk modelinin temel prensiplerini memnuniyetle karşıladıkları açık hale geldi. Bu nedenle, Batı politikası açısından, Türk modelini ortaya atmak Türk cumhuriyetlerinin dikkatlerini, ilgilerini İslami Ortadoğu, özellikle İran yerine Batı'ya yönelterek kendine düşen rolü

başarı ile yerine getirdi. Bunun anlamı Türk modeli kendine düşeni yaptığına göre daha fazla Türk modelini desteklemeye devam etme ihtiyacı ortadan kalkmıştı. Bunun ötesinde, Türk modeline desteğe devam etmenin yan etkileri de olabilirdi. Örneğin, Türkiye'nin bazı politikaları ve bazı Türk resmi ağzların, politikacıların demeçleri pan-Türkizm'in canlanması ihtimalini akla getiriyordu (*Hyman, 1994*). Türk modelini daha fazla desteklemek bu eğilimi teşvik edebilirdi. Bu nedenle Türk modeline destek Türkçü bir birliğin oluşmasına katkıda bulunmamak amacıyla düşünüşe geçti.

Son olarak, SSCB sona erdikten sonra her ne kadar Türk modeli popüler olsa da, Türkiye Güneydoğu Anadolu'da ilan edilmemiş bir savaşın içerisindeydi ve hergün birçok cana mal oluyordu. Geçen zaman içerisinde bu probleme bir çözüm bulunamamıştı ve Türk ekonomisi ve Türk dış politikası üzerinde olumsuz etkileri vardı. Buna ilâve olarak, Türkiye Alevî memnuniyetsizliği şeklinde Türk modelinden reform talep eden diğer bir ciddi problemle yüz yüze gelmek üzereydi. Bu iki problem Türkiye için çok önem arz etmekte ve Türk politika acedasının önemli bir yerini işgal etmekteydi (ve halen de işgal etmektedir). Bu problemlerin de Batı'nın Türk modeline desteği hususunda olumsuz rol oynadığı söylenebilir.

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN BAĞIMSIZ OLMALARI VE TÜRKİYE

Genel olarak 1990'larda Türkiye SSCB'nin ani çöküşünü beklemiyordu ve bu nedenle yeni duruma hazırlıklı değildi (Mütercimler, 1993). Fakat, SSCB dağıldığında, Türk tarafı bu sonu ve Türk cumhuriyetlerinin bağımsız birimler olarak ortaya çıkışlarını memnuniyetle karşıladı. Anadolu Türkleri ile Türk cumhuriyetlerinin halklarının aynı kökenden olması, kültürel ve dil bakımından bağların bulunması gerçeği Türkiye'nin reaksiyonunu büyük ölçüde etkiledi.

Türkiye'nin soğuk savaş sonrası dönemdeki pozisyonu da Türkiye'nin yeni duruma reaksiyonunu etkiledi. Türkiye'nin 1987 yılındaki tam

üyelik başvurusunun AT tarafından reddedilmesi, Kıbrıs ve Kürt ayrılıkçılığı gibi konularda Türkiye'nin yalnız bırakılması, Batı ve dünya politikası için Türkiye'nin hâlâ önemli olduğunu gösterecek yeni argümanlar bulma çabaları Türkiye'nin SSCB'nin sona ermesine ve Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışma coşkulu tepkisinde çok ciddi roller oynadılar. Türkiye Türk cumhuriyetlerini Türkiye'nin pozisyonunu uluslararası konularda destekleyebilecek tabii müttefikler olarak kabul etme eğiliminde idi. Soğuk savaş döneminde, Batı güvenliği için Türkiye Sovyetler Birliği'ne karşı siper olarak önemliydi. NATO üyesi olarak, Türkiye komünist blokla (Varşova Paktı) ortak sınırların %37'sini savundu (*İnan, 1995a*) ve NATO'da ikinci büyük orduya sahip oldu. Fakat, Sovyetler Birliği'nin sona ermesiyle beraber, Doğu ve Batı arasındaki karşı karşıya gelme durumu da ortadan kalktı. İdeolojik ve askerî yarışlarla motive edilen eski düşmanlıklar yeni dostluklarla yer değiştirdi. Bu yeni durumun anlamı Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı siper olarak Batı ve Amerika için önemli bir ortak olmaktan çıkmış olduğuydu (*Hunter, 1994*). Buna karşılık Türk siyasî liderliği Türkiye'nin dünya politikasında hala stratejik önemi olan bir yerinin bulunduğu ve Batı için Türkiye'nin hâlâ önemli olduğuna batılı güçleri ikna etmek istediler. Bu nedenle, Türkiye soğuk savaş sonrası durumla ilgili olarak yeni bir gündem bulma çabası içerisindeydi. Bağımsız devletler olarak Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetlerin ortaya çıkışları ve özellikle Batı'nın Türk modelini ortaya atması Türkiye'nin hâlâ Batı için önemli olduğunu gösterecek bir vasıtayı Türkiye'nin eline verdi. Bunun anlamı soğuk savaş sonrası bölgede Türkiye'nin stratejik konumunun öneminin teyit edilmesi anlamına geliyordu. Bu durum, Türkiye'ye Batı için ve dünya politikası için hala önemli olduğunu iddia etme imkânı sağladı. Batı'nın Türk modelini ortaya atmasının Türkiye'ye sağladığı ikinci araç ise, neredeyse Türk toplumunun tüm kesimleri bu konuya ilgi gösterecek ve gelişmeleri memnuniyetle karşılasalar da, genellikle dünya barışı için tehdit olarak görülen Pantürkizm ve

Panislâmizm ideolojileri suçlamalarından dolayı tedirgin ve tereddüt içerisindeydiler. Bir taraftan askerî olarak hala süper güç olan Rusya'yı korkutmak istemezken diğer taraftan Batı da asla Pantürkizmi ve Panislâmizmi memnuniyetle karşılamazdı. Genelde Türk tarafı tereddüt içerisinde olup yeni argümanlar bulma çabası içerisindeyken, Türk cumhuriyetlerine yönelik politikayı formüle etmeye çabalarırken, Batı'nın, özellikle Amerika'nın Türk modelini ortaya atması, Türk hükümetine ve Türk cumhuriyetleriyle sıkı bağ kurmak isteyen herkese iyi bir fırsat verdi. Bu düşünce Türk hükümetince ve Türk politikacılarca memnuniyetle karşılandı. Çünkü bu gelişme Türk politikasına kapsamlı bir çerçeve bulma problemine çözüm önermiş oldu. İlâve olarak, bundan sonra, Rusya'yı veya Batı'yı korkutmadan ve Pantürkizm ve Panislâmizmle suçlanmadan Türk cumhuriyetleriyle yakın ilişki kurmak kolay hale gelmişti.

Türk politikacılar, partiler, aydınlar, medya ve kamuoyu SSCB'nin sona ermesini memnuniyetle karşıladılar. Şahsi bir mülakatta Profesör Ayşe Ayata'nın belirttiği gibi her ne kadar Türk solu ilk başta tereddüt içerisinde olsa da, daha sonra onlar da fikirlerini değiştirdiler ve gelişmeleri memnuniyetle karşıladılar. Fakat, Marksistler ve Kürt solu bahsi geçen coşkulu karşılaşmanın dışında kaldılar. Marksistler davalarına bağlı kaldılar ve Sovyet modelinin çöktüğünü fakat komünist ideolojinin ayakta olduğunu, Çin ve Küba Sosyalist ülkelerinin ayakta durduklarını ileri sürdüler. Diğer taraftan, SSCB sona erdikten sonra Kürt solu (Kürt Marksistleri dahil) tamamen etnik ayrımcılık yönüne kaydılar. Türk toplumunun farklı kesimlerinin-partiler, aydınlar-seçkinler, medya, kamuoyu- reaksiyonları birbirlerine etki yaparken, Batı'nın (Batılı politikacıların demeçleri ve medya) Türkiye'ye desteği Türk toplumunun tüm kesimlerini etkiledi. Türk liderlerinin Türk dünyası hakkındaki coşkulu demeçleri Türk kamuoyunca coşkuyla karşılandı ve bu yüzden Türk halkı Türk ortak pazarı veya Türk cumhuriyetleri topluluğunun kurulacağına inanmaya başladılar. Diğer taraftan, Batının Türk modelini ortaya at-

ması, yerli ve yabancı medyanın "yeni Türk dünyası doğdu" veya "Türkiye süper güç oluyor", gibi yorumları Türk politikacılarını coşkulu demeçler vermeye teşvik etti. Kamuoyu, kendi payına, Türk hükümetini aktif politikalar uygulamaya, özellikle, Türk politikacıları Azerî-Ermenî probleminde aktif adımlar atmaya teşvik etmenin ötesinde, Türk halkı bu problemle ilgili olarak askerî müdahale çağrısında bulundu.

SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye aktif adımlar atmaya başladı ve Türk cumhuriyetlerini dünyada ilk tanıyan ülke oldu. Her ne kadar Türkiye hiçbir devletle yarış içerisinde olmadığını bildirse de, Batı'nın kaygısı olan İran'ın rejimini ihraç etme tehlikesi kaygısına ortak oldu, laik ve Batı'ya dönük bir ülke olarak İran'ın bu amacına ulaşmasını önlemek istedi. Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri düzenlemek için kuruldu ve Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerinin cumhurbaşkanları arasındaki ilk zirve Ankara'da Ekim 1992 de yapıldı ve bu zirveler her yıl tekrarlanmaktadır. Her ne kadar Türkiye'nin kaynakları kısıtlı olsa ve Türkiye'nin iç problemleri olsa da, Türkiye bu cumhuriyetlere kredi verdi, telekomünikasyonlarını modernize etmeleri için yardımcı oldu ve ekonomik reformlar için teşvik etti. Fakat en önemli gelişmeler kültürel ilişkiler alanında oldu. Türkiye 1992 yılında Türk Cumhuriyetlerinden 6729 öğrenciyi kabul etti. Eğitim alanındaki işbirliği programı halen devam etmektedir (*Arslan, 1994*). Bu öğrenciler Türk üniversitelerine devam ettiler ve Türkiye ile Türk cumhuriyetlerinin gelecekteki ilişkileri için bir köprü olarak kabul edildiler. Türk "Avrasya TV" Türk cumhuriyetlerine yayın yapmaya başladı, bunu Türkiye kökenli özel televizyonlar izledi. Din alanında da Türkiye'nin yardımı oldu. Temel olarak Türkiye kendisinin ılımlı İslâm modelini ihraç etmek istiyordu. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Türk cumhuriyetlerine kitap ve imam gönderdi. Türk cumhuriyetlerinden öğrenciler Türkiye'ye dinî eğitim almak için geldiler. Bu öğrenciler Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı'nca finanse edilip eğitim verildiler. Devletin dışında Türk özel sek-

törü eğitim sektöründe aktif adımlar attı. Türk işadamları herbir cumhuriyette Türk kültürünü, ılımlı İslâm'ı ve Atatürk ideallerini temsil eden kolejler açtılar. Türkçe'nin ve yerel dillerin yanında öğrencilere İngilizce de öğretilmekte olup bu kolejler bölgesel standartların üzerinde eğitim vermekte olduklarından dolayı Türk cumhuriyetleri tarafından memnuniyetle karşılanılmaktadırlar. Diğer önemli konu ise Latin alfabesinin Türk Cumhuriyetleri tarafından kabul edilmesidir. Türkiye, bu alfabenin kabul edilmesinin dünya ile entegre olabilmek ve Türk modelini benimseyebilmek için çok gerekli olduğunu savundu, telkin etti. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde İstanbul'da BDT'ndeki değişik ülkelerden ve Türkiye'den 30 kadar ilim adamının katılması ile gerçekleştirilen "Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu" ortak bir alfabe oluşturulması teklifini yapmıştır. Latin asıllı alfabenin kabulünün Türk boylarının birbirini anlamasında ve kültür birliğinin pekiştirilmesinde en önemli unsur olduğu görüşüne oybirliği ile varılmıştır (*Devlet, 1993*). 1993'te Türk cumhuriyetleri Latin alfabesini kabul etmeyi kararlaştırdılar. Kazakistan ve Kırgızistan hala Kiril alfabesini kullanmaya devam etse de bu cumhuriyetler de Latin alfabesine geçmeye kararlıdılar. Diğer taraftan İran Arap alfabesini savundu ve bu teklif hiçbir Türk cumhuriyeti tarafından kabul edilmezken Tacikistan bu teklifi 1992'de memnuniyetle karşıladı.

TÜRK CUMHURİYETLERİNİN TEPKİSİ

Türk cumhuriyetlerinin Türk modeline ilk tepkileri bu ülkelerin kültürel çevresi tarafından önemli bir şekilde etkilenmiştir. Öncelikle bu cumhuriyetlerin Türkiye ile etnik bağları vardır; Türk cumhuriyetlerinin nüfuslarının çoğunluğu Türk kökendir. Dil bağları vardır; bu cumhuriyetlerin halkları Türkiye Türkçesi ile aynı dil ailesinden dilleri konuşmaktadırlar. Dinî bağlar vardır; Türk cumhuriyetlerin nüfuslarının çoğunluğu İslâm dinine, özellikle Türkiye'de halkın çoğunluğunun dahil olduğu Sünnî mezhebe bağlı-

dırlar. Her ne kadar Azerbaycan nüfusunun üçte ikisi Şii olsa da, bu onların Türkiye'ye yaklaşımı açısından ciddi bir problem oluşturmamaktadır. Yukarıda sözedildiği gibi, Azerî halkının milli duygularının güçlü olmasından, İran'ın kuzeyinde Azerî nüfusun varlığından ve İran'ın Ermeni yanlı politikalarından dolayı İran ile Azerbaycan arasında yakınlıktan ziyade bir derece düşmanlıktan bile söz edilebilir. Temel olarak bu kültürel çevre nedeniyle, Türk cumhuriyetlerinin halkları Türkiye'ye yakınlık hissetmekteydiler ve bu nedenle onlar Türk modeline olumlu olarak tepki verdiler. Türkiye'ye karşı bu hayranlık ve yakınlık cumhuriyetlerin liderlerinde bile mevcuttu ve bu liderler ilk etapta Türk modelini coşkuyla karşıladılar. Birçok vesile ile kendilerine Batı ve Türkiye tarafından teklif edilen bu modeli takip edeceklerini söylediler ve geri dönmeyeceklerini, bu modelden vazgeçmeyeceklerini iddia ettiler. Bu cumhuriyetlerin Türk modeline başta sıcak tepki vermelerini önemli şekilde etkileyen diğer faktör ise, bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde büyük ölçüde Türkiye'nin gerçeklerinden habersiz olmalarıydı. Sovyet dönemindeki dış dünya ile iletişim eksikliğinden dolayı onlar Türkiye'nin güçlü, siyasî ve ekonomik olarak mükemmel ve hiçbir problemi olmayan, aynı zamanda bu cumhuriyetlerin devletlerini kurmalarına yardımcı olmaya hazır olduğunu var saydılar. Türk cumhuriyetlerinin hepsi Türk modelinin laiklik, pazar ekonomisi, Batı'ya yakınlık ve Batı ile işbirliği yönlerini memnuniyetle karşıladılar. Fakat, Türk modelinin çok partili sistem-demokratik yönü genelde memnuniyetle karşılanmadı. Özellikle muhalefet hareketlerinin bastırıldığı Özbekistan ve Türkmenistan bu hususta önemli örneklerdir. Her ne kadar Kazak rejimi bu iki ülke kadar otoriter olmasa, Kazakistan ve Kırgızistan demokratik reformlarda önde olsa da, Kazakistan'da Kazak liderliğinin etnik Rus azınlığını gücendirmekten çekindiği için milliyetçi partiler tescil edilmediler. Kerimov, Türkmenbaşı Atatürk'ü örnek alarak tek partili yönetim ve Atatürk'ün güçlü liderliğinin hüküm sürdüğü 1920'lerin Türk modelini takip etmeyi tercih ettiler. Bu liderlerin ikisi de Atatürk'e hayranlıkla-

rını değişik vesilelerle dile getirdiler. Temel olarak bu sebepten dolayı Niyazov, Atatürk (Türklerin Babası) kelimesinin benzeri olan Türkmenbaşı (Türkmenlerin lideri) ismini aldı. Diğer taraftan Kırgızistan ve Azerbaycan Türk modelinin demokratik modelini de memnuniyetle karşıladılar.

Fakat duygusal demeçlerden ve karşılıklı ziyaretlerden sonra Türk cumhuriyetleri Türkiye'nin gücünün sınırları olduğunu ve Türk modelinin Türkiye'de bile mükemmel olarak çalışmadığını anladılar. Türk cumhuriyetlerinin liderleri Türkiye'ye geldiklerinde yüksek enflasyonla, işsizlikle, Güneydoğu Anadolu'da ayrılıkçı hareketlerle ve Alevî halkın Türk devletinden mezhepsel talepleri olduğuna şahit oldular. Bağımsızlıklarının birinci yılından sonra dünyaya büyük ölçüde açıldıklarında Türk modelinin diğer ekonomilerin ne kadar arkasında kaldığını gördüler. Baştaki varsayımların zıddına, Türk modelinin sosyal ve ekonomik bir mucize olmadığını, bu yüzden Türk yaşama standartlarının kendileri için uzun dönem nihaî amaç olamayacağını anladılar. Onların beledikleri kadar Türkiye'de yeterli kapital-para yoktu (*Olcott, 1996 ve Akiner, 1993*). Bu nedenle bu cumhuriyetler Batı'yla yakın ilişki kurmak istediler ve Batı'dan kendi ülkelerine yatırım yapmasını istediler. Çünkü, onlar Batı'nın ve Pasifik'in gelişmiş ülkelerinin ekonomik yardım yapmak açısından daha iyi pozisyonda olduklarını anladılar. Batı'nın Türk modelini destekleyip ileri sürmekten vazgeçtiğini anladıktan sonra Türk cumhuriyetleri Türk modeli hakkında konuşmaktan vazgeçtiler. Türk modeline ve Türkiye'ye olan ilgileri mukayeseli olarak azaldı. İlk beklentilere zıt olarak Türk cumhuriyetleri Türkiye'yi bir köprü olarak kullanmak yerine Batı ile ve ABD ile doğrudan ilişki kurabileceklerini anladılar. Batı da Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerinde çok geçmeden üçüncü bir tarafa ihtiyacı olmadığını anladı.

Türk modelinin popülaritesini kaybetmesinde Türkiye'nin Azerbaycan'ın iç politikası ile ilgilencesinin önemi küçümsenmemelidir. Türkiye'nin Azerbaycan'da muhalefeti (Halk Cephesini) desteklemesi ve Elçibey'in başarısı diğer Türk

cumhuriyetleri liderlerini Türkiye hakkında te-reddüte sevk edip, Türkiye'den az da olsa soğuttu ve onları Rusya'ya yakınlaşmaya teşvik etti. Çünkü, iktidarda olan liderler, muhalefetin Türkiye'den gelecek yardım ile güçlenerek kendi iktidarlarını tehdit edeceğinden ve iktidarlarını kaybetmekten korktular. Örneğin, bununla ilgili Özbekistan eğitim için Türkiye'ye gönderdiği öğrencilerin çoğunu geri çağırdı. Çünkü Özbek liderliği bu öğrencilerin Türkiye'deki Özbek muhalefeti ile temas içerisinde olup toplantılar düzenlediğine inanıyordu. Buna ilâveten, Türkiye'nin Azerbaycan'da muhalefeti desteklemesi fakat sonunda Elçibey'i iktidarda tutamaması, Türk Cumhuriyetlerinin liderlerinde (ve genel olarak tüm bölge ve dünya ülkelerinin liderlerinde) Türkiye'nin desteğinin veya düşmanlığının çok önemli olmadığı ve bölgede Türkiye'nin Rusya'ya karşı rekabet edebilecek cesareti ve gücü olmadığı kanaatinin oluşmasına yol açtı. Böylece Elçibey'in düşmesinden sonra Türkiye'nin evvelki güçlü kardeş devlet imajı kötü şekilde yaralandı. Bu sebeplerin ötesinde, Türk cumhuriyetleri eski ağabeyden (SSCB) henüz kurtulmuşken yeni bir ağabey istemediler ve Türkiye'nin yeni cumhuriyetler üzerinde bu rolü oynamasından korktular. Türk politikacıların bazı coşkulu demeçleri bu kaygılara hız verdi ve sonuçta bu durum Türk cumhuriyetlerinin Türkiye'ye ve Türk modeline olan ilgilerinin mukayeseli olarak azalmasına yol açtı. Bu nedenle Türkiye ve Türk modelini ilk duygusal memnuniyetle karşılamadan sonra, bu cumhuriyetler daha gerçekçi ve şüpheli oldular. Türk modelini tamamen terk etmeseler de bu modelin yalnız iyi taraflarını almak istediklerini ve Türkiye'nin mükemmel olmadığını söylemeye başladılar. Bu yüzden onların Türk modeline ilgileri 1992 den sonra azalmaya başladı.

Türk cumhuriyetlerinin Türk modelinin laik, pazar ekonomisi ve Batı ile işbirliği yönlerini memnuniyetle karşılamalarından dolayı Batı'nın bu modeli ileri sürerek neredeyse tüm amaçlarına ulaştığı söylenebilir. Demokrasi ile ilgili olarak ise tüm cumhuriyetler demokratik çok partili bir sistem kurmak istediklerini belirttiler. Fakat bazıla-

rı, özellikle Türkmenistan ve Özbekistan zamana ihtiyaçları olduğunu ileri sürerek demokratik reformlara başlamakta isteksiz davrandılar. Aslında bu cumhuriyetlerde milletteleşme sürecinin tamamlanmadığı, siyasetin klan temelinde yapılma ve böylece millî birliğin parçalanma tehlikesinin olduğu göz önüne alındığında, reformları gerçekleştirmede yavaş davranmalarının haklı tarafları da vardır. Cumhuriyetler İran modelini reddettiler ve Türk cumhuriyetlerinde Batı'nın ticarî çıkarlarını zedeleyecek bir istikrarsızlık ortaya çıkmadı. Türkiye'nin payına ise, İran'ı durdurmak istediği ve yukarıda zikredilen prensiplerin savunuculuğunu yaptığı için belirli bir dereceye kadar başarıdan söz edilebilir. Fakat, bunlar Türkiye için kısmî başarılarıdır, çünkü Türkiye'nin daha geniş beklentileri vardı. Türk modeli şemsiyesi altında politik, kültürel ve ekonomik etkisini genişletmek istiyordu. Kültürel sahada bazı başarılar elde etti ve politik olarak Türkiye ve Türk cumhuriyetleri cumhurbaşkanları arasındaki zirveleri koordine etmeyi başardı. Fakat genel olarak Türkiye oynamak istediği rol için hazır değildi, çünkü ekonomik olarak zayıftı ve kendisi Batı yatırımını cezbetmeye çalışıyor, Batı'nın sermayesine ve teknolojisine ihtiyaç duyuyordu. Politik olarak etnik ve dinî azınlık problemleri ile karşı karşıya idi ve kendi sınırları içerisinde ilan edilmemiş bir savaş ile meşguldü. Bu yüzden her ne kadar Özal'm teşebbüsü olan Ortak Pazar gibi daha iddialı projeler başarılı olmasa da Türkiye ve Batı tarafından savunulan neredeyse tüm prensipler Türk cumhuriyetlerince büyük ölçüde kabul gördüğü için Türkiye kısmen başarılı olarak kabul edilebilir.

SONUÇ

"Türk Modeli" terimi, nitelikleri Müslüman bir toplumda, laiklik, pazar ekonomisi, Batı ile işbirliği ve Batı'ya yakınlık ve çok partili sistem olan Türkiye'deki hükümet ve gelişme modeline işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Batı, ABD başta olmak üzere, Türk modelini destekleyip Türk cumhuriyetlerine teklif etti. Türkiye'nin bölgeyle olan

kültürel ve tarihî bağları, Türk modelinin laik ve çok partili sistem nitelikleri ve Türkiye'nin ekonomik transformasyon tecrübesi, Batı'yı Türk modelini desteklemeye teşvik etti. Fakat Batı, İran'ın bölgedeki etkisinin sınırlarını anladıktan, Rusya'nın yakın çevre politikasını fark ettikten, Türkiye'nin kendi içerisindeki Kürt ayrılıkçılığı gibi problemlerin varlığından ve tüm bunların ötesinde, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Batı'nın bölge ile ilgili hazırladığı senaryoda Türk modelinin kendine düşen rolü başarıyla oynamasından dolayı Türk modeline desteğini sona erdirdi. Başka bir deyişle, Batı'nın Türk modelini ortaya atmasındaki temel amacı bu cumhuriyetlerin ilgisini Ortadoğu yerine, özellikle İran yerine, Batı'ya çekmekti ve geçen zaman Batı'nın bu amacına ulaştığını göstermişti. Bu nedenle Batı açısından bir dış politika aracı olan Türk modeli işlevini tamamlamış ve artık ona ihtiyaç kalmamıştı.

Türkiye SSCB'nin ani dağılışını beklemiyordu ve yeni şartlara hazırlıklı değildi. Fakat, SSCB dağıldığında, Türk tarafı bu sonu ve Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkışlarını memnuniyetle karşıladı. Bu tepkiyi bölgeyle olan kültürel, tarihî bağlar ve Türkiye'nin uluslararası ilişkilerdeki pozisyonu büyük ölçüde etkiledi, soğuk savaş döneminde Türkiye Batı güvenliği için Sovyetler Birliği'ne karşı siper olarak önemli idi. Fakat Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türkiye'nin bu önemi ortadan kalkmıştı. Doğu bloku ile Batı bloku arasındaki eski düşmanlıklar yerini yeni dostluklara bıraktığı için soğuk savaş sonrası yeni durum Türkiye'yi çıkarlarını uluslararası arenada savu-

nabilmek için yeni argümanlar ve müttefikler bulma çabası içerisine itti. Bu bağlamda, Türkiye, Türk cumhuriyetlerini uluslararası konularda Türkiye'nin pozisyonunu destekleyebilecek tabii müttefikler olarak görme eğilimine girdi. Diğer taraftan, Batı'nın Türk modelini ortaya atması Türkiye'nin eline yeni araçlar verdi; bu gelişme, soğuk savaş sonrası bölgede Türkiye'nin stratejik pozisyonunun öneminin teyit edilmesi anlamına geliyordu ve Türkiye'ye hem Batı için hem dünya politikası için hâlâ önemli olduğunu iddia etme imkânı verdi.

Türk cumhuriyetlerinin Türk modeline ilk tepkileri bu cumhuriyetlerin kültürel çevresince büyük ölçüde etkilendi ve Türk modeline olumlu tepki verdiler. Fakat, Türkiye'ye ve Türk modeline ilk duygusal tepkiyi takiben, dünya ve Türkiye'nin gerçeklerini öğrendikten sonra Türk cumhuriyetleri daha gerçekçi ve şüpheci oldular. Böylece, Türk modeline ilgileri tamamen sona erme- se bile zamanla azaldı.

Her ne kadar bazı analizciler ve yorumcular Sovyetlerin dağılması sonrasını Türkiye için fırsatların kaçırıldığı dönem olarak kabul etmeye devam etseler de, Türkiye'deki yerel politik şartlar ve dünya politikası gerçekleri göz önüne alındığında Türkiye'nin liderlik isteği gerçekçi olmaktan çok ütöpikti, demek daha objektif bir yorum sayılabilir. Fakat Türkiye iç politikasındaki açmazları aşabilir, tabii ve beşerî potansiyellerini gelişme yönüne kanalize edebilirse böyle bir rol oynayabilmek için gerekli olan ön şartları sağlamış olacaktır.

KAYNAKLAR

- ABRAMOWITZ, Morton I. (Summer 1993), "Dateline Ankara: Turkey After Ozal", **Foreign Policy**, No.91.
- AKINER, Shirin (1993), **Central Asia: New Arc of Crisis**, Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, London.
- AKYOL, Taha (1990), **Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi**, Burak Yayınevi, İstanbul.
- ALİ, Amjad S. (1993), "Prospects of Cooperation with Central Asian States", **Pakistan Horizon**, April.
- ANNAGULİ, Nurmamedov 11 Haziran 1993 (Türkmenistan'ın Ankara Elçiliği Müsteşarı), **Bu makalenin yazarı tarafından gerçekleştirilen şahsi mülakat**, Ankara,
- APOSTOLOU, A (July 1992), "New Players in an old Game", **The Middle East**, No.213.
- ARSLAN, Ali. (1994), Türk Cumhuriyetleri ve Türk Topluluklarından Türkiye'ye Gelen Öğrenciler (1992-93), Yay Ofset, İstanbul.
- AYATA, Ayşe, (14 Mayıs 1996), **Bu makalenin yazarı tarafından gerçekleştirilen şahsi mülakat**, Ankara.
- AYBET, Gülnur (1994), **Turkey's Foreign Policy and Its Implications for the West: A Turkish Perspective**, Royal United Services Institute for Defence Studies, Whitehall Paper Series, London.
- BAL, İdris (1997), "Orta Asya ve Batının Dış Politika Aracı Olarak Türk Modeli", **Yeni Türkiye**, Vol.3, No.15.
- BAL, İdris (1998), "Türkiye Cumhuriyeti ve Alevi Halkın Talepleri", **Yeni Türkiye**, Yıl.4, Sayı.23-24.
- BAL, İdris (1998), **Turkey's Relations with the West and the Turkic Republics of the Former Soviet Union: The Rise of the "Turkish Model" (1991-1992)**, Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, Ortadoğu Çalışmaları Bölümü, Manchester, İngiltere.
- BAL, İdris (2000), **Turkey's Relations with the West and the Turkic Republics of the former Soviet Union: The Rise and fail of the Turkish Model**, Ashgate, Aldershot (Baskıda).
- BONDAREVSKY, G. and FERDINAND, Peter (1994), "Russian Foreign Policy and Central Asia", in **The New Central Asia and Its Neighbors**, edited by Peter Ferdinand, Pinter Publishers, The Royal Institute of International Affairs, London.
- BROXUP, Maria Bennigsen (Haziran 1995), (Central Asian Survey Dergisinin Editörü), **Bu makalenin yazarı tarafından gerçekleştirilen şahsi mülakat**, Londra.
- DEMİREL, Süleyman (1992), "Newly-Emerging Centre", **Turkish Review**, Winter.
- DEVLET, Nadir (1993), **Çağdaş Türkiler, Ek Cilt, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul.
- FULLER, G. E. and LESSER; Ian O. (1993), **Turkey's New Geopolitics**, Westview Press, Oxford.
- GANKOVSKY, Yuri V. (1994), "Russia's Relations with the Central Asian States Since the Dissolution of the Soviet Union", in **Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects**, edited by Hafeez Malik, Macmillan Press, London.
- GÜLER, Halit (1990), **Sovyetler Birliğindeki Türkler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- HENZE, B. Paul (1992), **Turkey: Toward the Twenty-First Century**, Rand Corporation, Santa Monica.
- HERZIG, Edmund (1995), **Iran and the Former Soviet South**, The Royal Institute of International Affairs, London.
- HOSTLER, Warren Charles (1993), **The Turks of Central Asia**, Praeger, London.
- HUNTER, Shireen (1992), "The Müslim Republics of the Former Soviet Union: Policy Changes for the United States", **The Washington Quarterly**, Summer.
- HUNTER, Shireen (1994), "Azerbaijan: search for identity and new partners", in **Nations & Politics in the Soviet Successor States**, edited by Ian Bremmer & Ray Taras, Cambridge University Press, Cambridge.

- HYMAN, Hyman, A. (1994), **Power and Politics in Central Asia's New Republics**, Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism, London.
- INDEPENDENT, 21 December 1991.
- INTERNATIONAL HERALD TRIBÜNE, 14 February 1990.
- İNAN, Kamran (1995a), **Hayır Diyebilen Türkiye**, Timaş Yayınları, İstanbul.
- İNAN, Kamran (1995b), "Dış Politika", **Yeni Türkiye**, Vol.1, No.3.
- ISRAELI, R. (1994), "Return to the source: the republics of Central Asia and the Middle East", **Central Asian Survey**, Vol.13, No.1.
- JANE'S DEFENCE WEEKLY, 18 April 1992.
- LEWIS, Bernard (1951), "Recent Developments in Turkey", **International Affairs**, Vol.27, No.3.
- LOUGH, John (1993), "Defining Russia's Relations with Neighboring States", **RFE/RL Research Report**, Vol.2, No.20, 14 May.
- LOUGH, John (1993), **Russia's Influence in the 'Near Abroad': Problems and Prospects**, Conflict Studies Research center, The Royal Military Academy Sandhurst Camberley, Surrey.
- LOUIS, Roger (1984), **The British Empire in the Middle East 1945-1951, Arab Nationalism, the United States, and Postwar Imperialism**, Clarendon Press, Oxford.
- MALİK, Mohan J. (1992), "The 'great game' begins", **Asia-Pacific Defence Reporter**, June-July.
- MANGO, Andrew (1993), "The Turkish Model", **Middle Eastern Studies**, Vol.29, No.4. MIDDLE EAST, July 1992.
- MÜTERCİMLER, Erol (1993), **Türkiye - Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- OLCOTT, Martha Brill (1996), **Central Asia's New States**, United States Institute of Peace Press, Washington.
- ÖZAL, Turgut (1991), "President Turgut Özal's address at the 'European Studies Centre Global Panel', 9 April 1991", **Turkish Review**, Vol.5, No.23, Spring.
- RASHİD, Ahmad (1994), **The Resurgence of Central Asia: islam or Nationalism?**, Zed Books, London.
- ROBINS, Philip (1994), "The Middle East and Central Asia", in **The New Central Asia and its Neighbours**, edited by Peter Ferdinand, Pinter Publishers, London.
- SANDER, Oral (1994), "Turkey and the Turkic World", **Central Asian Survey**, Vol.13, No.1.
- SMOLANSKY, Oles M. (1994), "Turkish and Iranian Policies in Central Asia", in **Central Asia: Its Strategic Importance and Future Prospects**, edited by Hafeez Malik, Macmillan Press, London.
- SÖYLEMEZ, Yüksel (1992), "Turkey: Western or Moslem", **Turkish Review**, Autumn.
- TOGAN, Subidey (1992), "Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci ve Türkiye'nin Tecrübeleri", in **Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerde Eski Sovyet Halkları**, Yeni Forum AŞ., Ankara.
- TOKER, Yalçın (1992), **Büyük Uyanış**, Toker Yayınları, İstanbul.
- WINROW, Gareth M. (1992), "Turkey and Former Soviet Central Asia: National and Ethnic Identity", **Central Asian Survey**, Vol.11, No.3.
- YALÇIN, Aydın (1992a), "Türk Modeli' Kavramı ve Türkiye'nin İktisadi Kalkınmasındaki Bazı Özellikler", **Yeni Forum**, Vol.13, No.283.
- YALÇIN, Aydın (1992), **Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları**, Yeni Forum Dergisinin 16-19 Eylül tarihinde düzenlediği sempozyuma sunulan bildiriler, Yeni Forum A.Ş., Ankara.
- YALÇIN, Aydın (1994), "Tarih Perspektifinden Orta Asya'nın Geleceği", **Avrasya Etüdleri**, Cilt.1, no.1, TİKA.

RISE AND FALL OF TURKISH MODEL IN INTERNATIONAL POLITICS

Assis. Prof. Dr. İdris BAL

Police Academy

ANKARA

ABSTRACT

The term "Turkish Model" is used to refer to the model of development and government in Turkey whose characteristics are secularism in a Müslim society, a market economy, closeness and co-operation with the West, and a multiparty system. The West, including the US, supported and promoted the Turkish Model to the Turkish Republics. Turkey's cultural and historical ties with the region, secular and multiparty system characters of Turkish model and Turkey's success in economic transformation encouraged the West to support the Turkish Model. However, limits of Iranian influence in the region, Russian "near-abroad" policy, problems within Turkey such as Kurdish separatism and above all, the fact that Turkish model had played its part in the game, encouraged the West to reconsider its initial assumptions and then the West declined its support to the Turkish model.

Turkey was not ready for the new situation. However, when the USSR disintegrated in 1991, the Turkish side welcomed its end and the creation of the Turkish Republics. Cultural and historical ties with the region and Turkish position in international relations strongly affected this reaction. Western promotion of the Turkish Model provided Turkey with new instruments; it meant a ratification of Turkey's strategic position in the region after the Cold War, enabling Turkey to claim that it was still important for the West and World politics. The initial reactions of the Turkish Republics to the Turkish Model were strongly affected by the cultural environment of these Republics and they reacted positively to the Turkish Model. However, after the initial emotional welcome for Turkey and the Turkish Model, the Turkish Republics then became more realistic and skeptical, and although they have not abandoned the Turkish Model, their interest in the Turkish Model declined.

Key Words:

Turkish Model, The West, Turkey, Turkish republics, Iran, Russia

ПОДЪЁМ И ЗАКАТ ТУРЕЦКОЙ МОДЕЛИ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПОЛИТИКЕ

Доц. Др. Идрис БАЛ
Преподаватель Полицейской Академии
Анкара

РЕЗЮМЕ

Термин «турецкой модели» означает секуляризм, рыночную экономику, сотрудничество и близость к западу, многопартийную систему в мусульманском обществе и используется для обозначения системы правительства и развития в Турции. Запад, и в частности США, поддержали турецкую модель и предложили её как модель развития для тюркоязычных республик. Исторические и культурные связи Турции с регионом, особенности секуляризма и многопартийной системы турецкой модели, а также опыт Турции в экономической трансформации, подтолкнула запад поддержать турецкую модель. Но после того как запад осознал границы влияния Ирана в регионе, понял политику ближнего окружения России, из-за курдской проблемы в самой Турции, и более, после того как турецкая модель выполнила свою роль в этой игре, запад прекратил поддержку турецкой модели.

Турция не была готова к новым условиям. Но с распадом Союза Турции приветствовадал этот распад и образование тюркоязычных республик. На эту реакцию главным образом повлияли культурные и исторические связи с регионом, а также место Турции в международных отношениях. Презентация западом турецкой модели предоставило Турции новые средства; эти изменения означали подтверждение стратегической значимости Турции в регионе после окончания «холодной войны» и дали Турции возможность заявлять о важности Турции для запада и для мировой политики. Культурные круги тюркоязычных стран были под влиянием этой волны и отнеслись положительно к турецкой модели. Но после первых эмоциональных реакций к Турции и турецкой модели, эти республики стали подходить более реально и скептически, и хоть интерес к турецкой модели полностью не исчез, но существенно уменьшился.

Ключевые слова:

Турецкая модель, Запад, Турция, Тюркоязычные республики, Иран, Россия

ÇEVRE SORUNLARININ SİSTEMLER-ÜSTÜ NİTELİĞİ VE ORTA ASYA

Dr. Mustafa ÖKMEN

*Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi
SİVAS*

ÖZET

Çevre ve ona ilişkin sorunlar merkezli tartışmalar 1960'lerden bu yana gelişmiş- gelişmekte olanı, Doğulusu-Batılısı ve Güneylisi-Kuzeylisiyle bütün toplumların gündemine yerleşmiştir. Sanayi toplumunun en belirgin niteliklerinden biri olan çevre sorunları bugün ortaya çıkış şartları ve niteliklerini de aşarak bütün toplumlar ve insanlık için ortak bir negatif dışşallık olarak karşımızda durmaktadır. Sanayi toplumundan bilgi toplumu na doğru yol alınan bir süreçte çevre sorunları sistemler-üstü ve kümülatif niteliğiyle bütün insanlık için bir tehdit ve sorun alanı olmaya devam etmektedir.

Bu çalışmada, çevre sorunları kapitalist ya da sosyalist gibi sistem ayrımlarının ötesinde taşıdığı temel nitelikleriyle ele alınmaktadır. Çevre sorunlarının ortaya çıkışında farklı sistemlerin etkileri ve ağırlıkları farklı olsa da sonuçları ve etkileri itibariyle çevre sorunları sistemler-üstü bir nitelik taşımaktadır.

Bu çalışmada çevre sorunlarının bu sistemler-üstü niteliği Orta Asya örneğinde öne çıkarılmaktadır. Özellikle Hazar denizi ve Aral gölü üzerinde çevre sorunlarının sistemler üstü niteliği ile ilgili sonuçlar vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Çevre, Çevre Sorunları, Siyasal Sistemler,
Orta Asya, Hazar Denizi, Aral Gölü

GİRİŞ

İnsanoğlu ile özdeşleşmiş bir kavram olan çevrenin belirgin ve dikkat çekici bir konuma gelmesi daha çok onun sorunlu nitelik alması durumu ile ilgilidir. Sanayi devrimi sonrası hızla oluşmaya başlayan sanayi toplumu olma sürecinde sorunlu niteliği ile giderek öne çıkan çevre, 1960'larda yaşanan gelişmelerle yeni boyutlar kazanarak insanlık gündemine yerleşmiştir. Doğulusu Batılısı, Güneylisi Kuzeylisi, Sosyalisti Kapitalisti ve gelişmiş ve de gelişmekte olanıyla herkesi ilgilendirir bir nitelikte globalleşen çevre sorunları bugün de gündemin en başında yer almaktadır ve almaya aday görünmektedir.

İnsanların sonradan oluşturduğu çevrenin doğal çevreye etkileri ile yapay çevrede var olan olumsuzluklar ve her iki çevrede de görülen sorunlar anlamında çevre sorunları, kümülatif (birikimli) niteliğiyle sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok soruna kaynaklık etmektedir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan ve hızlanan sanayileşme- kentleşme sürekliliği bugün, sosyalist ve kapitalist gibi ideolojik ayrımlar gözetmeksizin önümüze bir çok sorun getirmiştir. Çevre sorunları bunların en önemlilerinden birisi ve en global nitelikte olanıdır denilebilir.

1990 sonrası eski Sovyetler Birliğinin yapılanmasında ve niteliğinde ortaya çıkan değişim ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanma sürecinde görülmüştür ki çevre sorunları yalnızca kapitalist sistemin değil, bütün sistemlerin ve insanlığın sorunudur. Özellikle Hazar ve Aral Gölü örneği bunun açık bir kanıtıdır. Bu noktada yapılacak şey, sebebi, sorumlusu kim olursa olsun, uluslar arası işbirliği ve küresel bazda bir ortak çalışma anlayışı ve bunun uygulamaya konulmasıdır. Ancak, bu anlayış ve çabalar hayata geçirildiği oranda *ortak* geleceğimizden umutlu olabiliriz.

GENEL OLARAK ÇEVRE VE ÇEVRE SORUNLARI

Çevre ve Çevre Sorunları

Çevre sorunları son yılların en çok tartışılan

konularından ve belki de günümüze değin insanlığın karşılaştığı en önemli sorunlardan biridir. Özellikle 1960'lı yıllardan sonra boyutları ve etkileri giderek büyüyen ve bütün insanlığı tehdit eder bir nitelik kazanan sorunun çözümü için yeterli etkinlik ve verimliliğin sağlandığı söylene-
mez.

İnsanı etkileyen ve ondan etkilenen her şey olarak ele alabileceğimiz çevreyi daha somut olarak, "insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı" (*Hamamcı vd. 1991*) şeklinde tanımlayabiliriz.

Son otuz-kırk yılda gündemimize yerleşen çevrenin bu şekilde belirgin hale gelmesi ve bilirlenmesi daha çok onun sorun olarak ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Sebebi ve sorumlusu kim olursa olsun bütün insanlığı aynı oranda etkileyen ve hatta bütün dünyayı tehdit eder bir nitelik kazanan çevre sorunları, insanlığın çevresine ilk müdahalesiyle başlamış, fakat sanayi devrimi sonrası iktisadi-rasyonel insan düşüncesiyle yoğunlaşmış, kendini hissettirmeye başlamıştır. Bugün ise gelişmiş-azgelişmiş, doğulusu-batılısı ve sosyalisti-kapitalisti ile bütün dünyayı tehdit eder durumdadır. "İnsanlığın sonradan oluşturduğu çevrenin doğal çevreye etkileri ile yapay çevrede var olan olumsuzluklar ve her iki çevrede de görülen sorunlar" (*Görmez, 1991*) anlamında çevre sorunları, kümülatif niteliğiyle sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok soruna kaynaklık etmektedir.

Dar anlamda hava, toprak, su kirlenmesi ve gürültü kirliliği olarak algılanan çevre sorunları, gerçekte bunları çoktan aşmış ve bilgiden düşünceye birçok konuda yeni kirlenme alanları oluşturmaktadır.

Çevre sorunları, günümüzde hemen herkes için farklı bir şey ifade etmektedir. Çünkü herkesin gerek fiziksel gerekse sosyal çevresinde sorun olarak algıladığı bir durum bulunmaktadır. Hava, deniz, ırmak ya da içme suyu kirliliği; zehirli veya zehirsiz atıklar; radyasyon ya da radyasyon tehlikesi; ormansızlaşma, tarıma elverişli toprakların erozyona uğraması ve bunun sonucu olarak çöl-

leşme; yenilenemez doğal kaynakların tükenmesi; ozon tabakasının delinmesi; doğal güzelliklerin ekonomik ya da başka amaçlarla tahrip edilmesi; kuraklık; asit yağmurları; hayvan ve bitki türlerinin (flora ve fauna) veya doğal habitatlarının ortadan kalkması (biyolojik çeşitliliğin azalması) ve küresel ısınma bunlardan bellibaşlılarıdır. (Ünder, 1996)

Sanayileşme-Kentleşme Sürekliliği ve Çevre Sorunları

Sanayileşme ve kentleşme, çevre sorunlarının asıl kaynağıdır ve temelinde de zihniyet ve felsefi temellerde meydana gelen değişimler yatmaktadır.

İnsanın doğaya hükmetme çabası insanlık tarihi kadar eskidir. Bu noktada dönüm noktasını ise mekanik fiziğe dayanan mekanistik görüş ortaya koymuştur. Bacon ile birlikte insan ve çevre ilişkileri bilimsel bir temele oturtulmuş, Descartes ile de önemli bir mesafe katedilmiştir. İnsanın doğaya kesin egemenliğine dayanan bu düşünce sisteminin kavramsal çerçevesi Descartes tarafından oluşturulurken Isaac Newton ise 20.yüzyıla kadar uzanan bir bilim anlayışının temel çerçevesini ortaya koymuştur (Capra, 1989). Mekanistik dünya görüşünün oluşumunda, Rönesans'ta ve sonrasında ortaya çıkan teknolojik ve bilimsel gelişmeler ve onların üzerine kurulan felsefi ve metafizik inanç sistemleri önemli rol oynamışlardır. Çevre sorunlarının felsefi-metafizik kökleri üzerinde bu kartezyen anlayışın rolü oldukça önemli bir yere sahiptir.

"17. Yüzyıl, fizik ve siyaset felsefesinde ortaya çıkan düşünceler daha sonraki dönemlerde batı toplumlarının sanayileşme sürecinde sahip oldukları anlayışlarda etkili oldu ve kapitalizmin gelişme dönemlerinde *en az maliyetle en çok kâr* felsefesi, doğanın tahribini beraberinde getirdi. Ama tahrip olan sadece doğa da değildi.

Einstein ve Kuantum fiziği ve onunla gelişen dünya görüşleri, Descartes'ci dünya görüşü ve Newton'cu fiziğin özelliklerini aştı. Ancak, Merkantilistlerden Lock'a, Fizyokratlardan A.Smith'e kadar birçok düşünür, Newton'dan et-

kilenmiştir. Bu süreçte Marxçı iktisatçılar da dahil hakim iktisat anlayışı, büyüme çerçevesinde oluştu. Büyümeye yönelik iktisat anlayışı ise sınırlı bir çevrede birçok olumsuzluğu ortaya çıkaracaktır. İşte günümüz çevre sorunlarının temeli bu anlayışa kadar gitmektedir." (Görmez, 1991)

Bugünkü anlamıyla çevre sorunlarının ortaya çıkışı sanayileşme ile başlamıştır. Sanayi devrimi doğaya egemen olma anlayışını beraberinde getirmiştir.

Kirlenmenin görünüşleri ve boyutları incelendiğinde, çevre sorunlarının sebebi ilk bakışta karşımıza sanayileşme olarak çıkmaktadır. Sanayileşme başta fabrika atıkları olmak üzere, ormanların ve diğer doğal kaynakların yok olması, bitki örtüsünün tahrip olması, canlı nesillerin tükenmesi, hava kirlenmesi, su kirlenmesi ve gürültü gibi pek çok konuda çevre kirlenmesine sebep olmaktadır. Sanayileşme, sayılan kirlenmelerle de kalmamakta dolaylı olarak da pek çok probleme kaynaklık etmektedir. Büyük metropollerin, sınırları kilometreleri bulan engin kentlerin sebebi genelde sanayileşme olarak bilinir. Sanayileşme, kentleşmenin bu denli hızlanmasında başlı başına bir sorun yaratıcı olarak da gösterilmektedir. Bilindiği gibi kentleşmede doğrudan hava kirliliği, yeşil alanların yanlış kullanımı, verimli alanlara binalar yapılması, katı atıkların zararlı gazlara dönüşümü, gecekondulaşma gibi ciddi problemler ortaya çıkarmaktadır. (Görmez, 1989)

Genel olarak kent sayısının ve kentlerde yaşayan insan sayısının artması şeklinde tanımlayabileceğimiz kentleşme, çevre sorunlarının en önemli sebeplerinden biridir ve sanayileşme ile etkileşim içindedir. Önceleri, sanayileşmiş ülkelerde sanayileşmeye paralel olarak hızlanan ve daha sonra bütün dünyaya yayılan kentsel büyüme, çevre sorunlarının önemli bir kaynağını oluşturmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmenin önünde giden kentleşme, *sağlıksız, dengesiz* gibi nitelendirmelere konu olarak çevre sorunları başta olmak üzere sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok sorunun kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerek sanayileşmeye dayalı, gerekse sanayileş-

meden bağımsız olarak, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ağırlık kazanan kentleşme olgusu, çevre sorunlarını da hızla ön plana çıkarmış ve gündemin birinci sırasına oturmuştur. "Bu bağlamda Üçüncü Dünyanın büyük kentlerindeki çevre sorunları, ancak politik, ekonomik ve sosyal düzlemde eşitsizliği ilerletici birçok mekanizmaların arka planı ile bağlantılı olarak ele alınır anlaşılabilir." (Beck, 1990). Yani bu ülkeler için kentleşmenin sağlıksız ve dengesiz niteliği daha ön planda bulunmaktadır. Bunu, "Büyüme süreci içinde dünyadaki zengin ve fakir ülkeler arasındaki açık mutlak olarak büyümektedir" (Lecomber, 1983), şeklinde de ifade edebiliriz.

Sanayileşme-kentleşme sürekliliği, fizikteki kırılmayla yani Einstein fiziğine geçişle ve mekanistik dünya görüşü yerine bütüncül, organik ve ekolojik özellikler taşıyan Kuantum teorisine adım atılmasıyla yakından ilgilidir. Düşünce dünyasındaki bu dönüşüm önce sanayi ülkelerinde, ardından da gelişmekte olan ülkelerde *cirmi ve cürmü büyük* sorunlar ortaya çıkarmıştır. 1960'lara gelindiğinde ise sorunların büyüklüğüne ve etkilerinin boyutuna koşut olarak tepkiler billurlaşmaya başlamıştır.

1960'lı yıllar, özellikle yenilenemez doğal kaynakların tükenmeye yüz tutmasının, nükleer silah ve atıkların uzun vadeli etkileri dolayısıyla şimdi yaşayanların gelecek kuşaklara karşı sorumluluklarının ve kaynakların kuşaklar arasında adil bölüşülmesinin gerekip gerekmediği gibi düşüncelerin tartışılmaya başlandığı yıllardır. Bu bağlamda Marcuse ve Schumacher gibi düşünürler ile Roma Klübüncü yayınlanan Ekonomik Büyümenin Sınırları adlı rapor parametre taşları fonksiyonunu görürken, 1972 tarihli Stockholm Çevre Konferansı ise çevre düşüncesi için bir milat, bir başlangıç noktası oluşturmuştur. *Ekonomik Büyüme'nin Sınırları* adlı rapor doğal kaynaklar, nüfus, tarımsal üretim, sanayi üretimi, ekonomi ve ekoloji arasındaki denge ve çevre kirlenmesi gibi konuları ele alırken" (M.I.T Raporu, *Ekonomik Büyüme'nin Sınırları*, 1978) Stockholm Konferansında ise çevre, kalkınma ve kirlenme gibi noktalara dikkatler çekilmeye çalışılmıştır.

EKONOMİK SİSTEMLER VE ÇEVRE SORUNLARI

Çevre konusunda 1960'larda başlayan duyarlılık ve tepkiler artarak devam etmiş ve 1972 Stockholm Çevre Konferansı ile ivme kazanmıştır. Stockholm Konferansı, gelişmiş-azgelişmiş, sosyalist-kapitalist ya da benzeri ayrımları aşarak Sovyetler Birliği hariç pek çok dünya ülkesinin katıldığı ve çevre sorunları konusunda ortaya çıkan durumun ciddiyetinin ortaya konulduğu bir toplantı olmuştur. En önemli yanlarından birisi ise çevre konusunun kümülatif ve sınır ötesi kirlenme nitelikleriyle evrenselliğinin ya da sistemler-üstü niteliğinin gözler önüne serilmesi olmuştur.

Çevre sorunlarının farklı ekonomik sistemlerde farklı nitelikler taşıyıp, taşımadığı konusu fazlaca tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu konuda, başlıca iki görüş; çevre sorunları-ekonomik sistemler ilişkisini kabul etmeyen ve bu iki olgunun önemli bir biçimde ilişkili ve iç içe olduğunu savunan görüşlerdir.

Çevre sorunlarıyla ekonomik sistemler ilişkisini kabul etmeyen görüşlere göre, çevre sorunları, planlı ekonomilerde de liberal ekonomilerde de aynı önemdedir ve aynı nitelikleri taşımaktadır. Bu görüşü savunanlara göre, ekonomik sistemlerin, siyasal rejimlerin çevre sorunları açısından bir farkı bulunmamaktadır. "Nitekim, gerek liberal ve gerekse planlı ekonomilerde sorunun varlığı, bu görüşü doğrulamaktadır. Çevre sorunları, farklı gelişme ve sanayileşme düzeyine, nüfus yoğunluğuna, farklı coğrafi ve iklim koşullarına sahip ülkelerde farklı boyutlar kazanabilmekte; ancak, bu ülkelerin ekonomik sistemleri, siyasal rejimleri ve egemen ideolojileri bunda etken olamamaktadır." (Yavuz vd. 1983). Bu bağlamda, aynı ekonomik sistem içinde değil, aynı ülkede bile farklı boyut ve nitelikte çevre sorunlarıyla karşılaşılması çoğu ülkede kamusal işletmelerin özel işletmelerden daha etkin bir kirlenme niteliğine sahip olması, sorunun sistemlerden bağımsız bir boyut taşıdığını ortaya koymaktadır.

"H.M Enzensberger bile, çevre sorunlarının

çözümünde, Marx'cı bir tutum benimsemesine rağmen, kapitalizmin, yani üretim araçlarının bireylerde olduğu ekonomik sistemin sorumlu tutulduğu konular arasında çevrenin konulamayacağını savunur. Aksi halde, Sovyetler Birliği'nde çevre sorununun bulunmaması gerekirdi. Oysa, Pravda ve İsvestia gazetelerinde sık sık, Don Vadisindeki hava kirlenmesinden ve Volga suyunun kirlenmesinden söz edildiği görülmektedir. Yine Fransız toplumbilimcisi H. Chombart de Lauwe da, "çevreyle ilgili bunalımlar kapitalist ülkelere özgü değildir. Sosyalizm de yeni yollar aramak zorundadır", demektedir. Farklı ekonomik ve toplumsal sistemlerin çevrenin bozulması olgusuyla karşı karşıya bulunmalarını, insanbilimci Margaret Mead şu sözlerle anlatıyor; Kapitalizm de, sosyalizm de, komünizm de çevreyi korumada aynı ölçüde beceriksizdirler." (*Hamamcı vd., 1991*). Daha çok Sovyetler Birliği'nin dağılması öncesi durumu ifade eden bu görüşler, 1990 sonrası dağılıma ortamında ortaya çıkan görünüm ile açık bir biçimde doğrulanmıştır. Yeni oluşan özgürlük ortamı Aral gölünden Hazar denizine, Çernobil'den çeşitli nükleer denemelere kadar uzanan oldukça geniş ve ürkütücü bir çevre sorunları gerçeğinin varlığını gözler önüne sermiştir. Bu ise çevre sorunlarının en az liberal ekonomiler kadar planlı ekonomilerin de sorunu olduğunu ya da çevre sorunlarının sistemler-üstü ve evrensel bir olgu olarak karşımızda durduğunu göstermektedir.

Çevre sorunları ile ekonomik sistemler arasında mutlak bir ilişki olduğunu savunanlar ise, liberal ekonomiler ile planlı ekonomilerde çevre sorunlarının önemi ve boyutlarının farklı olduğunu ileri sürmektedirler. Yani sorun, ekonomik sistemin yapılanması ve özelliklerine göre farklı nitelikler taşıyabilmektedir.

Bu görüşü savunanlara göre, çevre sorunları daha çok liberal ekonomik sisteme sahip ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu ise daha çok liberal ekonomilerde tüketim olgusunun ön planda olması ile açıklanmaktadır. Ancak, çevre sorunlarının tüketim aşamasından daha çok üretim aşamasında ortaya çıktığı göz önüne alınacak olursa bu değerlendirmenin yeterli bir açıklama olmadığı görülecektir.

"Öte yandan, bu görüşü savunanlarca, liberal ve planlı ekonomilere sahip ülkelerde kirlenme nedenleri bakımından bir fark olmadığı varsayılsa bile, izlenen çevre politikaları açısından bazı farklılıklar doğduğu ileri sürülmektedir.

Yine bu görüş sahiplerine göre, liberal ekonomik sistem anlayışında çevre ve kent sorunlarına, geleceğe dönük planlar çerçevesinde bir yaklaşım bulunmamaktadır. Sistemin özünde yatan kâr motifi, bireysel kaygıları toplumsal kaygılara üstün kılmaktadır.

Hemen belirtmek gerekir ki; bu görüşleri, klasik ve neo-klasik ekonomi anlayışları arasındaki fark çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Gerçekten de, klasik ekonomi; mal ve hizmet üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ve/fakat bunların nicel boyutlarına ise gereken ağırlıkta yer vermemiştir. Neo-klasik ekonomi anlayışında ise, nitelik unsurunun giderek ağırlık kazandığı ve çevre kirliliğine konu olan hava, su gibi kamusal ve diğer yarı kamusal mal ve hizmetler ile, özellikle sosyal refah olgusunun daha etkin bir şekilde ele alındığı gözlenmiştir." (*Altuğ, 1990*).

Bugün gelinen noktada çevre sorunlarının ekonomik sistemle ilişkisinin olup, olmadığı tartışmasının bir anlamı kalmamıştır denilebilir. Çünkü, çevre sorunları sosyalisti-kapitalisti, gelişmiş-azgelişmiş, doğulusu-batılısı ile bütün dünyayı evrensel nitelikler sergileyerek de facto olarak etkilemektedir. Kirliliğin sınır ötesi ve birikimli niteliği etkili çözümleri gerekli kılmaktadır. Bunun ilk şartı ise her aşamada etkili bir katılım"dır. "Belirli bir mekândan veya yöreden kaynaklanan bir sorun, diğer yörelerde yaşayanları da ilgilendirdiği takdirde, alınacak karara katılım sadece ilk yöreyle sınırlandırılmaz. Günümüzde ön plana çıkan çevre sorunları bunun açık bir örneğidir." (*Mahcupyan, 1997*). Bu anlamda Toffler'in deyişiyle, daha önce hiçbir uygarlık bir kenti değil, bütün bir gezegeni mahvedecek imkânları yaratmamıştır. Hiçbir zaman insanın aç gözlülüğü ve savrukluğu yüzünden okyanuslar bütünüyle zehirlenmemiş, bir hayvan türü bir gecede tümüyle yok olmamıştır. Hiçbir zaman yeryüzü maden ocaklarıyla bu denli delik deşik edilmemiştir. Hiç-

bir zaman saç spreyleri yeryüzünün ozon tabakasına bu denli zarar vermemiştir. (Toffler, 1996) Schumacher'e göre ise, çevreyi zehirleyen veya toplumsal yapıyı ve insanın kendini yozlaştıran bilimsel ve teknolojik *çözüm* yolları ne denli dahice tasarlanmış olursa olsun, hiçbir yararları yoktur. Ekonomik gücün gittikçe tek elde yoğunlaşması demek olan ve çevreyi gittikçe daha şiddetli zorlayan birbirinden büyük makinalar ilerlemenin simgesi değildir; bilgeliğin yadsınmasının simgesidirler (Schumacher, 1989).

ORTA ASYA ÜLKELERİ VE ÇEVRE SORUNLARI

Eski Sovyetler Birliği ve Çevre Sorunları

Çevreye *bakışlar* yani, insanların biyolojik, sosyal ve estetik ihtiyaçlarını karşılamak için doğal çevrelerini kendilerine faydalı kıldıkları süreç içerisindeki hareket tarzları ve bu ihtiyaçların realize edilmesini sağlayacak araçları algılayış biçimleri (Ziegler, 1989) ele alınırken ekonomik ve siyasal sistemlerin etkisi yadsınmaz. Her ne kadar çevre sorunları niteliği ve boyutlarıyla bugün sistemler üstü bir nitelik kazanmışsa da yine de 1990 sonrası ve öncesi karşılaştırma ve durum muhasebesi açısından Sovyetler Birliğinin çevre sorunlarına değinmekte yarar vardır.

Bugün çevrecilerin hiç dilinden düşürmediği *Biz bu dünyayı atalarımızdan miras değil, torunları'mızdan ödünç aldık*, özdeyişi konusunda Orta Asyalı dostlarımıza pek fazla söylenecek söz bırakılmamış olsa gerek. Çünkü bu kardeş ülkelerdeki çevre koruyucular ve biz, bağımsızlıkları ile birlikte çevre konusunda aydınlandıkça tüm çevresel yükün hangi boyutlara ulaşmış olduğunu öğrenme fırsatı bulduk.

Orta Asya ülkelerinin devraldığı miras hiç de iç açıcı bir durumda değildi ve bunların zararı kısa zamanda giderilecek gibi görünmüyordu (Alfan, 1995).

"Sovyetler Birliğinde çevreye ilişkin en önemli bakış açısını resmi bakış oluşturmuş ve uygulamalar da bu yönde gelişmiştir. Bu resmi bakış açısı, yapılan kanunlar ve yönetmeliklerden, dene-

tim altındaki yayın organlarına, üst düzey görevliler tarafından verilen demeçlerden, yayınlanan uzman yazılarına ve meslekî dergi ve kitaplara kadar geniş bir yansıma alanını kapsamaktadır. Sovyetler Birliğinde çevreyle ilgili kanunlar genel olarak, belirli bir farklılaşmayı yansıtmamaktadır. Sovyet uzmanlarınca kabul edilen görüşlerin büyük bir oranı, üst düzey Sovyet karar alıcılar arasında çevre problemleri ile ilgilenilmesi hakkında cari olan fikir birliği yokluğunu yansıtmaktadır. Üst düzey yöneticiler, biraz da bunun için tartışmaya daha farklı boyutlar katmak konusunda isteklidirler.

Çevreye Sovyet resmî bakışında, doğanın tabii işleyişini yararlı hale getirebilmek için bir dönüşüm veya değişim ihtiyacının olduğu sürekli işlenmektedir. Lenin'in 1920'lerdeki, *Komünizm, Sovyet gücü artı tüm ülkenin elektrifikasyonudur* sözü, ilk dönem Bolşeviklerinin modernleşmeye olan inancını ortaya koymaktadır. Stalin, 1928 yılında Birinci Beş Yıllık Planın yürürlüğe konulmasıyla, Sovyetler Birliğini her ne pahasına olursa olsun endüstrileştirmek için muazzam bir hareket başlattı. Doğal çevrenin değeri, Sovyetler Birliğini modern bir endüstri toplumuna dönüştürme çabaları içinde unutuldu.

Stalin'in ölümünden bu yana, çevre korumaya ilişkin Sovyet resmî anlayışında temel değişiklikler olmakla birlikte, çevresel kullanım ve korumanın temel algılanış biçimleri özde korunmuştur. Bu da esas olarak, 1930'lardaki endüstrileşme hareketi süresince tesis edilmiş olan ekonomik yapının, Kruşçev ve Brejnev dönemlerinde de sadece küçük değişikliklerle özde aynen korunmuş olması yüzündendir. Şimdi, Stalinist ve Stalin sonrası dönemler arasındaki sürekliliği ifade eden temel çevre bakışlarından bazılarını belirlemeyi deneyeceğiz.

Sovyet resmî kültürü ve bir ölçüye kadar da Sovyet popüler kültürü, ülkenin muazzam büyüklüğü-dünyanın altıda birini kaplaması, on bir zaman kuşağını içermesi, çok değişik iklim özelliklerini barındırması ve diğerleri- sürekli vurgulanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin doğal çevresi üzerine herhangi bir tartışma, değişmez bir biçimde,

eşsiz bir refaha ulaşılması anlayışının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu tutumun, çoğunluğu negatif olan birçok çevre problemleri ile yakından ilgili olduğu görülmektedir. En başta Sovyetler Birliği'nin korkunç fiziki büyüklüğü, doğal kaynak bolluğu ve çeşitliliği ile belirlenen zihinsel yapı, kaynakların kullanımı ve kirlenmesine ilişkin bir tür gönül rahatlığı tutumunun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Birçok insan için, Sovyetler Birliği'nin doğal kaynaklarının yakın bir gelecekte ciddi biçimde tükenebileceğine inanmak oldukça güçtür. Sovyet resmî ideolojisi de, doğal kaynakların tüketilemez olmasa da en azından uzun dönem içinde yeterli olduğu düşüncesini yaygınlaştırmaktadır. Sovyet yazarlar, uygun sosyo-ekonomik şartlar, yani sosyalizm veri alındığında bilim ve teknolojinin sürekli olarak yeni doğal kaynak depolarını keşfedecek şekilde yönlendirilebileceği görüşünü ileri sürmektedirler. Teknolojik ilerlemeler, mevcut kaynakların daha etkin kullanımını sağlayarak, sınırlı doğal kaynak probleminin üstesinden gelebilme imkânını yaratacaktır.

Bu yaklaşımın tabii sonucu, insan hayatının şartlarını iyileştirebilmek için çevrenin esaslı bir şekilde dönüştürülmesi gerekliliği yolundaki Sovyet ön kabulüne varmaktadır. Bunun ilk örneklerinden biri 1930'ların başlarındaki büyük projedir; Beyaz Deniz- Baltık Denizi kanal inşaatı. Yine, Sibirya nehirlerinin güneye doğru çevrilerek kurak Orta Asya topraklarına akıtılması tasarısı ve halihazır Baykal- Amur anayolu projesi üzerindeki son tartışmalar, Stalin sonrası dönemde doğal çevrenin büyük ölçülerde dönüşüme tabi tutulmasının siyasi- psikolojik dinamiklerini göstermektedir. Çevreye Sovyet bakışının anlaşılmasında merkezi önemi haiz nokta, zamanın doğrusal ve ereksel olarak algılandığı bir süreç içinde pratik yaşama yön verilmesidir. Bunu tamamlayan önemli bir nokta da kamuoyunun çevre kirliliği konusunda bilgi edinmesinin resmî sansür uygulamalarıyla sınırlandırılmasıdır." (Ziegler, 1989).

Eski Sovyetler Birliği'nin çevre anlayışı ile ilgili önemli bir nokta da, coğrafi ve beşerî genişliğe paralel olarak, ideolojik yapılanmaya dayanan

bir anlayışın çevre konusunda da kendini ağırlıklı olarak hissettirmesidir. Gürcistan'dan Hazar Denizine, Aral Gölünden Daşkavuz Bölgesine, Çernobilin de içinde bulunduğu Kuban bölgesinden diğer nükleer deneme alanlarına kadar birçok çevre sorunu alanına bakıldığında, flora ve faunaya karşı girişilen (ecocide) kısımların geneline göz atıldığında görülecektir ki bu alanlar Rusların yaşadığı yerler değil, ağırlıklı olarak Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetler ve özellikle Türk Cumhuriyetleridir. Burada, bu sorunlardan başlıca iki tanesine ya da en az saklanabilen ikisine, Hazar Denizi ve Aral Gölündeki çevre kirliliğine değineceğiz.

Hazar Denizi

İnsan-doğa ilişkisinin geçmişine baktığımızda ve bunu bir bütün olarak ele aldığımızda 19. Ve hatta 20. Yüzyıla kadar karşılıklı etkileşimin olumlu olduğunu görürüz. Ancak 19 yüzyıldan itibaren ortaya çıkan felsefi, bilimsel, sosyal, siyasal ve ekonomik yaklaşımlar, çevrenin hep sorunlar bağlamında ele alınmasını ortaya çıkardı. Çünkü, bu yaklaşımlar çevrenin bir tür sorunlar kompleksi oluşuna girdi (in-put) sağlıyordu.

"Meydana gelen çevresel sorunları ortadan kaldırıp insanın doğa üzerindeki etkisini düzenlemek ve doğal kaynaklardan normal bir şekilde istifade etmek için küresel bazda, bilimsel araştırmalar 70 yıl önce gelişmiş ülkelerde başlatıldı. Ancak biz burada üzülerek söylemek zorundayız ki, eski Sovyetler Birliği'nde dünya ölçeğinde bir sorun olan ekolojik kriz yalnızca kapitalist dünyaya ait olan bir durum olarak nitelendirildi. Bu tamamen ideolojik bir yaklaşımdı. Komünizmin kuruluşu esnasında eski Sovyet cumhuriyetlerinin doğal kaynakları acımasızca askerî-endüstriyel kompleksin dünya hükümdarlığı yüzünden yağmalandı. Bunun sonucunda bugün var olan durum halktan ve uluslar arası toplumdan saklandı. Ayrıca ekolojik koruma alanındaki uluslar arası araştırma ve belgeler de Sovyet cumhuriyetlerinin halklarından olduğu kadar bilim adamlarından da saklandı. Çevre koruma kuruluşları da yürütme organına bağlı olduklarından halka gerçek

ekolojik durum hakkında bilgi vermeleri önlendi. Bunun sonucunda ekolojik konulardaki cehalet tüm Sovyet cumhuriyetlerini olduğu gibi Azerbaycan'ı da sardı. Ancak son yıllarda gerçek durumu gösteren belge ve bilgiler ortaya çıktı. Bilindiği gibi 86,6 bin kilometre kare yüzölçümü olan 7,5 milyon nüfuslu ve nüfus yoğunluğu 86 olan Azerbaycan, Kafkaslarda subtropik bir iklim kuşağında yer almaktadır. Birçok tarihî, kültürel ve doğal zenginliğe sahip Azerbaycan'ın en önemli doğal zenginliklerinden biri de Hazar Denizi'dir." (Panahov, 1994).

"Hazar Denizi, 424-300 km² ile dünyanın en büyük iç gölüdür. Su düzeyi -26 m'dir ve en derin kısmı 1098 m'dir. Su çok az tuzludur. Birçok ülkenin kıyısı bulunmaktadır; Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan, ve Kazakistan. Gölü besleyen nehirler, Volga, Kura, Terek, Ural Embe, Atrek ve Gurgan'dır.

80'li yılların başına kadar Hazar Denizi zengin balık popülasyonu ile çok ünlü idi. Özellikle mersin balığından elde edilen siyah havyar bir zamanlar Rusya'nın batıya dış satımının %90'ını oluşturmakta idi: Önceleri yılda 650.000 ton mersin balığı yakalanmakta iken, 1980'lerde 250.000 tona kadar düşmüştür. Günümüzde ise bu, çok az bir düzeye kadar inmiştir.

Hazar Denizi, özellikle kıyısında önemli petrol yataklarının bulunması nedeniyle petrol endüstrisi faaliyetleri ile önemli ölçüde kirlenmektedir. En önemli petrol yatakları Bakü, Tengiz ve Türkmenistan kıyılarıdır.

Diğer kirlilik kaynakları da arıtılmadan göle verilen kimya endüstrisi atıkları ve kentsel atıklardır. Kıyıda yerleşik olan kent ve endüstri merkezlerinden- Bakü, Lenkaran, Mohaçkala, Derbend ve Astrahan, Türkmenbaşı (Krasnovodsk) ve Aktau ile Aktau- yılda yaklaşık 300 milyon m³ zehirli atıksular kimya ve petrol endüstrisi tarafından arıtılmadan göle verilmektedir. Ayrıca çevredeki tarımsal faaliyetlerle tarımsal kimyasallar da gölü önemli ölçüde kirlenmektedir.

Yine büyük miktarda zararlı madde Volga nehri ile Hazar Denizine taşınmaktadır. Volga her yıl 367.000 ton organik madde, 13.000 ton petrol ar-

tıkları, 45.000 ton azot ve 20.000 ton fosfor ile Hazar Denizini kirlenmektedir. Erozyon, gölün kirlenmesinde özellikle son yıllarda önemli bir yer almaktadır. Azerbaycan'ın orman örtüsü 1940'da %40 iken 1990'da % 9'a düşmüştür.

Özellikle Rusya'da Volga nehri üzerine yapılan barajlarla Hazar Denizine akan su miktarı önemli ölçüde azalmıştır. Yaklaşık olarak % 30 daha az su akması sonucu 1977'ye kadar su düzeyinde düşüş izlenmiştir. Ancak bu yıldan başlayarak su düzeyi artmaktadır ve günümüzde 2 m kadar yükselmiştir. Bunun sonucu kıyı kentlerinin ve tarımsal alanların bir kısmı su altında kalmıştır. 1991'de Astara'da 700 ev su altında kalmıştır. Özellikle sığ kıyıların bulunduğu Türkmenistan'da geniş alanlar, yerleşim ve endüstri kuruluşları su altında kalmakta ve halk başka yere iskân edilmektedir.

Su yükselmesi ile Kazakistan'ın Tengiz bölgesi (Dünyadaki en büyük petrol rezervi alanı olduğu sanılmakta) büyük tehlikeler altında kalmaktadır. Bu alan 1986'da kıyıda 16 km uzakta iken bugün uzaklık sadece 5 km'ye inmiştir. Bazı araştırmacılar Aral Gölündeki su azalmasının Hazar Denizindeki yükselmeye neden olduğunu savunmaktadırlar." (Alton, 1995).

"Hazar Denizinin kirlenmesinde başlıca nedenlerden biri petrol tesisleri, rafinerileri ve kimya sanayi fabrikalarıdır.

Her yıl Hazar Denizine 11,4 milyar m³ kirlilik atık su akıtılmaktadır. Bunun 10,2 milyar m³ kadarı Volga nehrinin sularıyla gelir. Kirli atıkların 522 milyon m³ kadarı Kura nehri sularıyla Hazara karışır. Bu atıkların 497 milyon m³ kadarı Ermenistan (Kuranın kolu Araş) ve Gürcistan'ın atıklarıdır. Azerbaycan arazisinden ise Hazar Denizinin 3 bin tondan fazla petrol ürünü, 28 bin ton kanalizasyon atığı, 74 bin ton sülfat, 315 bin ton klorit, 25 bin ton fenol ve asit fenik akıtılmaktadır.

Hazar denizinde 1938'den beri doğa ve çevre göçü artırmak suretiyle petrol üretilmektedir. Halen Azeri petrolcüler Hazardan günlük debisi 33.000 ton petrol olmak üzere 2500 kuyu işletmektedir. Bu durum Hazar Denizinin devamlı kir-

lenmesine yol açmaktadır. Hazar Denizinin güney kısmında 700 metre derinlikte bile 1 litre suda 0,4- 6,3 mg petrol tesbit edilmiştir.

Yem organizmaları (filtratörler), yoğun şekilde petrol hidrokarbonları toplayıp biriktirirler. Bu yüzden Hazar Denizinde canlı hayat (biyozenes) sürecinde petrole kirlenme yüzünden ilk olarak filtratör organizmalar etkilenecek yok olmaktadır. Oysa bunlar balıkların da başlıca yemidir. Bu durumda av balıkları, zehirli toksikatları yiyorlar veya bunları içeren diğer bitki organizmaları yiyorlar. İkinci halde petrol, balıkların dokusunda daha uzun süre kalıyor. Yıllardır süren petrollü kirlenme, Hazar Denizinde canlıların türlerini, sayısını ve biyokütlesini değiştiriyor." (*Panahov, 1995*).

Ekolojik açıdan tam bir felâkete sahne olan Hazar havzası bugün jeopolitik olarak da bir değişikliğe uğramıştır. Eski Sovyetler Birliği'nin tasfiyesi ile Hazar Denize kıyısı olan ülke sayısı Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan olmak üzere beşe çıkmıştır. Bu durum, su sahası ve petrol yataklarının işletilmesi açısından bazı güncel siyasal ve ekonomik sorunlara kaynaklık etmektedir. Hazar Denizi bugün uluslar arası ilişkilerin odağında yer almaya başlamıştır.

Coğrafi nitelik ve özellikleriyle bir göl olan Hazar Denizi her şeyden önce bu beş kıyı ülkesinin ortak değer ve sorunudur. Uluslararası hukuk şartları uyarınca değerlerinden yararlanıldığı gibi özellikle çevre sorunları açısından sorumlulukların paylaşıldığı ortaklaşa projeler ve girişimlerle felâketin önüne geçilmeye çalışılmalıdır. Böylece 1938'den beri kümülatif şekilde büyüyen çevre sorunları önlenemez, hiç olmazsa artması engellenemez.

Aral Gölü

Rio'da yapılan çevre konferansının sonucunda insanlığın bir çevre buhranıya yüzyüze olduğu ortaya çıkmıştır. Durum öylesine ciddidir ki, felâketten kaçınmak ve kurtarılacakları kurtarmak için fazla çaba ve maddî imkânlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Eski Sovyetler Birliği ülkeleri ve özellikle

çevre kirliliği açısından üçüncü sırayı alan Gürcistan Cumhuriyeti çok zor durumdadır. Aşırı antropojen kirlenme ve ekosistemlerin aşırı bozulması bugün de devam etmektedir.. (*Lordkip' nidze, 1995*).

Eski Sovyetler Birliği ülkeleri içinde en dikkat çekici çevre sorunlarından biri de Aral Gölünün karşı karşıya bulunduğu çevre kirliliğidir. Aral Gölü bölgesi adeta bir felâket bölgesi durumuna gelmiştir.

Milattan önceki Yunan ve Roma coğrafyacıları, Aral Gölünü (İskit, Saka) Körfezi olarak anlamışlardır. Tarihi süreç içinde devamlı önemli bir konumda olan Aral Gölü özellikle Çarlık Rusyası döneminde büyük önem kazanmıştır. Sovyet rejimi ise, Aral Gölünü Çarlık Rusyasından fazla araştırmış, özellikle ekonomik çıkarlar hesaba katılarak incelemeye almıştır. Aral gölü 1942'ye kadar 2345 km2 sını adaların oluşturduğu 66,458 km2 büyüklüğünde ve 428 km uzunluğunda bir göldü.

Aral Gölü, Sırderya ve Amuderya nehirleri sularının Karakalpakistan'da dışarıya akıntısı olmayan kapalı havzada birikmesi sonucu oluşmuştur. Denizden yüksekliği 52 m olup ortalama 16 m derinliktedir. Büyük ölçüde kirlenmeden önce çok zengin bir balık yaşantısı ile Karakalpakistan nüfusunun önemli bir bölümünü beslemekte idi.

İlk defa 1930'lu yıllarda Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan bozkırlarını sulamak ve özellikle pamuk yetiştirmek üzere büyük sulama projelerine başlandı. Fergana vadisini çevirme kanalı, Kızıl- Ordu su toplama kompleksi gibi projeler ve Kerkiden aşağı kısımların sulanması, Karakum kanalının açılması çalışmalarıyla Aral Gölünün doğal dengesi bozulmuş, su ile beslenmesi engellenmiştir.

Tahminlere göre bugün Aral Gölüne yılda yaklaşık 50 km³ daha az su gelmektedir. Bunun anlamı 1970'den bu yana Aral Gölünün toplam su kapasitesi olan 1032 km³ den 640 km³'e düşmesi, yani suyunun % 60'ını kaybetmesidir. Gölün su düzeyi 2-14 m düşmüş ve Karakalpakistan'daki güney kıyısı 90 km kuzeye doğru kaymıştır. 1960'da yapımı biten Muynak'taki balıkçı limanı bugün 60 km kıyıdan uzakta kalmıştır.

Gölün nehirlerden gelen taze su ile beslenmesinin önlenmesi sonucu göldeki tuz oranı iki katından daha fazla artmıştır. Gölün kuruması sonucu açıkta kalan 2,6 milyon ha göl tabanından günde yaklaşık 200,000 ton kum ve tuz rüzgar ile kaldırılıp 300 km'lik bir çevreye dağıtılmaktadır. Bu kum ve tuz fırtınası çevredeki tarımsal ürünleri tahrip ettiği gibi bu yörede yaşayan insanlar ve diğer canlıları da olumsuz yönde etkilemektedir.

Su düzeyindeki düşme, bölgenin genel ikliminde olumsuz gelişmelere neden olmuştur. Sıcaklığın 2-3 derece artması ile bölgenin maritim (denizel) karakterli iklimi kontinental (karasal) iklime doğru kaymıştır. Bu genel iklim değişimi göldeki suyun daha fazla buharlaşmasına ve tuz oranının giderek artmasına, çevredeki toprakların tamamının tuzlulaşmasına neden olmuştur (Alfan, 1995).

Aral Gölü sorunu ve bunun sonucu ortaya çıkan problemler su kaynaklarından rasyonel şekilde yararlanılmadığı için meydana gelmiştir. Suyun kirlilik oranı artmış, göle akan su miktarı önemli ölçüde azalmış, antropojen etkenlerle göl felâketin eşğine gelmiştir. Üstelik on yıllarca uygulanan mono kültür, yani sadece pamuğa dayalı tarım, çevreyi mahvetmiştir.

Dünya Bankası heyet üyeleri bölgede inceleme yaptıktan sonra Aral Bölgesindeki durumu doğal felâket diye nitelendirmişlerdir (Mollayev, 1995) .

Bu bölgede önemli bir doğal güzellik ve toy, üvez ve flaman gibi kuş türlerinin yaşam yeri olan Sudoçye Gölü de Aral Gölünün durumuyla dolaylı olarak ilgilidir. Çünkü, kurumakta olan Aral Gölünün Sudoçye Gölü suyuyla doldurulması doğal dengeyi bozmuştur (Koshergenov, 1994) -

Yine, Daşkavuz Bölgesi Aral felâket bölgesinin bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti bu ekolojik çıkmazın sona erdirilmesi konusunda kararlı davranmaktadır. Bu amaçla büyük bir eğitim hamlesi başlatılmıştır (Mollayev, 1994).

Sovyetler Birliği döneminde devamlı çekilen ve birtakım boyutları 1980'lere kadar pek fazla bilinmeyen Aral Gölü bugün bir felâket bölgesi ha-

line gelmiştir. Bölgenin kirlilik boyutları asıl olarak Gorbaçov döneminde açıklık kazanmaya başlamıştır. Bugün bölge iklimi gölün düzenleme ve etkileme etkisi kaybolduğu için oldukça bozuk duruma gelmiştir. Eski Sovyet Cumhuriyetleri olan bugünün bağımsız ülkeleri Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan, Aral Gölünün olumsuz getirilerinden oldukça fazla etkilenmektedir.

Bugün bölgenin kurtarılması için birçok proje gündeme gelmiştir ve bunların en önemlilerinden biri Dünya Bankasının 7 milyon dolarlık pilot uygulama projesidir. Bu proje bağlamında Kazakistan Su Kaynakları Komitesiyle işbirliğine gidilmektedir.

Yine Aral Gölü ile ilgili 28 Şubat 1997'de Almatı'da Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan devlet başkanları bir toplantıya çağırılmış ve gölün durumu tartışılmıştır (New Europe, 1997).

Gerek Aral Gölü ve çevresi gerekse Hazar Denizi ve diğer çevre sorunları ile ilgili bu dehşet verici durum anlaşılıp çareler aranması güzel bir gelişme olmakla beraber en iyi çözüm, kirlenmenin önlenmesidir. Çevre sorunları kümülatif niteliği nedeniyle bunu zorunlu kılmaktadır.

SONUÇ

Çevre sorunları bugün gelişmişlikle, gelişmekte olanıyla, sosyalistlikle kapitalistlikle, doğulusuyla batılısıyla ve kuzeylisiyle güneylisiyle bütün dünyayı ve toplumları tehdit eder bir boyut taşımaktadır.

Bugün gelinen noktada kümülatif niteliğiyle çevre sorunları gündemimizin ilk sıralarına oturmuştur ve çıkacağı da benzememektedir. 19. Yüzyıldan itibaren temelleri atılan felsefi ve bilimsel düşünüş tarzı ve paradigması 1960'lara gelindiğinde bazı istenmeyen sonuçlar doğurdu. 1972'de Stockholm Çevre Konferansıyla iyice biUürleşen çevre sorunları, ortaya çıkışında etkisi olsun olmasın bütün insanları ve ülkeleri ilgilendirir ve etkiler bir konuma gelmiştir. Bu yönüyle global bir nitelik taşımakta ve aynı zamanda global çözümler de beklemektedir.

Çevre sorunlarını hep batılı kapitalist ülkele-

rin eseri olduğu savı, bazı doğru yönleri olsa bile bugün sosyalist ülkeler de dahil olmak üzere hiçbir devlet örgütlenmesini ve ideolojik yapılanmayı masum kılmamaktadır. Sorunun global niteliği bunu aşan sonuçları doğurduğu gibi aynı nitelikte yaklaşımları da gerekli kılmaktadır.

Sovyetler Birliğinin, 1990 sonrası aldığı yeni durum bu konuda önemli ip uçları sunmakta ve özellikle Hazar Denizi ve Aral Gölü başta olmak üzere çevre sorunlarının sosyalist ülkelerde de na-

sil bir ekolojik felâket niteliği alabildiğini gözler önüne sermektedir.

Ancak, bugün önemli olan bu tartışmalar değil *ortak geleceğimiz* için uluslararası ve küresel bazda nelerin yapılabileceği, hangi ortak proje ve işbirliği çabalarının sergilenebileceğidir. Çünkü karşılaşılan felâketin boyutları ve sınır ötesi birikimli niteliği ideolojik yaklaşımların ötesinde bütüncül bir yaklaşımı ve çözümü gerekli kılmaktadır.

KAYNAKLAR

- ALTAN, Türker (1995), "Tükenmiş Bir Çevresel Miras: Orta Asya'da Sınır Ötesi çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahribi", **Avrasya Etütleri, C.2, S.1**, Ankara
- ALTUĞ, Fevzi (1990), **Çevre Sorunları**, Uludağ Üniversitesi Yayını, Bursa
- BECK, Jan Mansuelt (1990), **Çevre ve Üçüncü Dünya**, Endülüs Yayını, İstanbul
- CAPRA, Fritiof (1989), **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, İstanbul
- GÖRMEZ, Kemal (1991), **Türkiye'de Çevre Politikaları**, Gazi Büro Yayını, Ankara
- GÖRMEZ, Kemal (1989), "Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülâhazalar", **Türkiye Günlüğü**, Haziran, Ankara
- EKONOMİK BÜYÜMENİN SINIRLARI, **M.I.T Raporu** (Çev:Kemal Tosun v.d), İÜ Yayını, İstanbul, 1978
- KOSBERGENOV, Makset R (1994), "Karakalpak Özerk Cumhuriyetinde Bugünkü Çevre Sorunları", **Orta Asya ve Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- LECOMBER, Richard (1983), **İktisadi Büyüme ve Çevre Sorunları**, (.Çev:Hülya Şener) Ak Yayınları, İstanbul
- LORDKİPONDZE, Roza (1995), "Gürcistandaki Ekolojik Durum", **Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- MAHCUPYAN, Etyen (1997), **İdeolojiler ve Modernite**, Yol Yayınları, İstanbul
- MOLLAYEV, Timurleng (1994), "Önce Eğitim", **Orta Asya ve Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- MOLLAYEV, T. (1995) "Amuderya ve Aral Gölü", **Avrasya Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- NEW EUROPE, 1997, Issue No:197, March 2-8
- PANAHOV, Shahm M. (1994), "Azerbaycan Cumhuriyetindeki Var Olan Ekolojik Durum ve Sürdürülebilir Kalkınma Sorunları", **Orta Asya ve Karadeniz Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- PANAHOV, Shahm M. (1995), "Hazar Denizinin Coğrafi- Jeopolitik Çevre Sorunları", **Avrasya Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara
- SCHUMACHER, E. (1989), **Küçük Güzeldir**, Cep Yayını, İstanbul
- TOFFLER, Alvin, (1996), **Üçüncü Dalga**, Altın Kitaplar Yayını, İstanbul
- YAVUZ, E; KELEŞ, R. (1982), **Çevre Sorunları**, A.Ü SBF Yayını, Ankara
- ZEİGLER, Charles E. (1989), "Çevreye Sovyetlerden Bakışlar", **Türkiye Günlüğü**, Haziran, S.3, Ankara

THE SUPRA-SYSTEM FEATURE OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND CENTRAL ASIA

Dr. Mustafa ÖKMEN

Cumhuriyet University

Faculty of Economics and Administrative Sciences

Sivas

ABSTRACT

Especially since 1960 environment and environmental problems are on the agenda of the most countries from developed to developing ones, from western to eastern societies. Environmental problems are one of the most important features of industrial society and relate to both capitalistic and socialist systems or countries.

This article explores the environment and environmental problems that capitalistic and socialist systems or countries have, especially in terms of the problems and results. This article aims to analyze environmental problems related to Central Asia especially in the example of Caspian Sea and Aral Lake. Environmental problems of the New Turkic Republics have been analyzed according to supra-system feature of environment problems.

Key Words:

Environment, Environmental Problems, Political Systems,
Central Asia, Caspian Sea, Aral Lake

НАДСИСТЕМНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ПРОБЛЕМ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И СРЕДНЯЯ АЗИЯ

Др. Мустафа ОКМЕН
Университет Джумхуриет
Отделение Госуправления
Сивас

РЕЗЮМЕ

Дискуссии об окружающей среде и проблемах, связанных с ней находятся на повестке дня всех обществ с 1960-го года с запада на восток и севера на юг. Одна из характерных проблем индустриальных обществ – это проблемы окружающей среды, которые превзойдя все свои условия возникновения и особенности стали негативным явлением для всего человечества. В процессе перехода от промышленного общества к информационному обществу проблемы окружающей среды с особенностью над-системности и кумулятивности продолжают представлять угрозу и сферу проблем для человечества.

В этой работе рассматриваются проблемы окружающей среды независимо от капиталистической или же социалистической системы. Хотя и влияния различных систем на возникновение проблем окружающей среды различаются, результаты и последствия проблем окружающей среды носят над-системный характер.

В этой статье приводится над-системная особенность на примере Средней Азии. В особенности делается ударение на последствия проблем Каспия и Арала в плане над-системности.

Ключевые слова:

Окружающая среда, Проблемы окружающей среды, Политические системы, Средняя Азия, Каспийское море, Арал

XVII. YÜZYIL OSMANLI AYDINLARINA GÖRE İLMİYE TEŞKİLATINDAKİ ÇÖZÜLMEME İLİŞKİN TESPİT VE TEKLİFLER

Yrd. Doç. Dr. Kayhan ATİK

Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Osmanlı imparatorluğu XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunalımlı bir devreye girmişti. Bu durum devrin aydınlarının (devlet adamı, ulema) dikkatini çekmiş ve çareler aramaya başlamışlardır. Aydınlar hem teorik hem de pratik olarak sultanlara, vezirlere ve ilgili devlet adamlarına lâyhalar, siyaset-nâmeler sunarak ikaz etmeye çalışmışlardır. XVI. asırdan başlayan ve XVIII. asra kadar devam eden bu eserler genel olarak, siyasi, sosyal, iktisadi ve askerî problemleri ortaya koyarak ilgilileri uyarmak ve bu problemleri gidermek için hazırlanmıştır.

Osmanlı devlet teşkilâtını oluşturan ilmiye, kalemiye, seyfiye denilen sacayağının belki de en önemli ayağını ilmiye teşkilâtı teşkil etmektedir. Zira şeyhülislâm, kadiasker, defterdar, nişancı, kadılar, müftüler, müderrisler, cami görevlileri bu teşkilâta mensuptu ve bunların tamamı medreseden mezun oluyordu.

Bu sebeple ilmiye teşkilâtının bozulması, Osmanlı imparatorluğu için önemli problemlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla devletin bunalıma düşmesinin en önemli sebeplerinden biri, belki de en önemlisi bu teşkilâtın gerilemesi ve bozulmasıdır.

Aydınlarımızın, ilmiye sınıfının gerilemesi ve bu gerileme ile ilgili çözüm yollarına ilişkin tesbit ve teklifler genel olarak şu başlıklarda toplanabilir. Ulema sınıfının rüşvet alması, ilmiye mansıplarının ehline verilmemesi, bu sınıfın şöhret ve lükse düşkün olması, tamahkâr olması, ekonomik yönden sıkıntıya düşmeleri, ahlâkî ve ilmî çöküntüye uğramaları, eğitim ve öğretimin tamamen keşmekeş içine girmesi. XVI. yüzyılda başlayan bu problemler XVII. yüzyıl ve sonrasında da devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler:

Ulema, ilmiye Teşkilâtı, Medrese, Lâyiha

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu XVII. yüzyıla kadar dünyanın en kuvvetli devletlerinden biri idi. Osmanlı toplumu, Anadolu Selçuklu devletinin varisleri olan beyliklerin içinde küçük bir beylikti. Bu beylik güçlü, kuvvetli, dinamik bir bünyeye sahipti. İşte bu özelliklere sahip olan bir ruhla beylik, önüne çıkan bir takım engelleri, sosyal ve siyasal tıkanıklıkları aşarak yükselme yolunda hızla ilerlemiştir. Şüphesiz bunu, devletin sahip olduğu toprak sistemi, iktisadî hayatı ve hukuk düzeni sayesinde sağlamıştır.

Ancak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İmparatorluk bunalımlı bir devreye girmişti. Bu dönem Kanûnî'den (1520-1566) itibaren başlamıştır denilebilir. Bu çözülme, III. Murad (1574-1595) döneminde kendisini iyice ortaya koymuş, III. Mehmed döneminde (1595-1603) devam etmiştir.

Bu bunalımlı dönem için, buhran, dönüşüm veya değişim gibi tabirler kullanılmıştır. Ve gerilemeye yüz tutan bir İmparatorlukta aksaklıklar devrin aydınları (devlet adamı-ulemâ)mn dikkatini çekmiş ve çareler aramaya başlamışlardır. Aydınlar hem teorik, hem de pratik olarak sultanlara, vezirlere ve ilgili devlet adamlarına, risaleler, lâyhalar, siyâsetnâmeler ve nasihat-nâmeler sunarak ikaz edilmeye çalışılmıştır. Genel olarak III. Selim'e (1789-1807) kadar yazılan lâyhalar; herhangi bir sipariş üzerine yazılmamış olmaları ve kanûn-ı kadim'in tavizsiz uygulanması gibi özelliklere sahip iken; III. Selim'den itibaren sunulanlar ise, bizzat Sultan'm isteği üzerine kaleme alınmıştır. Bu eserlerde ise Batı'yı örnek alma isteği açıkça hissedilmektedir (*Uğur, 1987; Yücel, 1988; Öz, 1997; Savaş, 1999; Berkes, 1978; Lewis, 1993*).

XVI. yüzyılda Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen bu bozukluklar tesbit edilerek, çareler aranmaya başlanmıştır. Bu yüzyılda bu aksaklıkları gören ve bunların düzeltilmesi için kafa yoranların başında Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Lütü Paşa (1488-1563) gelir. Paşa'nın bu konuyla ilgili eseri Asaf-nâme'dir (*Lütü*

Paşa, 1326; t A, 1970, VII; Uğur, 1982; Vezir Lütü Paşa, 1977; Kütükoğlu, 1991). Yine bu türdeki müellif ve eserlerden birisi de Hasan Kâfi-i Akhisârî'nin *Usulu l'Hikem fî Nizami'l' Alem* adlı eseridir (*İpsirli, 1981*). Osmanlı aydınları ve devlet adamları eserlerinde, bu problemleri ortaya koyarak, ilgilileri uyarmaya gayret ederken, sultanlar da fermanlar, adâletnâmeler göndererek tedbirler almaya başlamıştır. Fakat bu olumsuz gelişme ilk önce aydınlar tarafından fark edilmiştir.

Genel olarak Osmanlı Siyâset-nâmeleriyle ilgili geniş araştırma Ahmet Uğur (*Uğur, 1987*), Osmanlı Devlet adamları tarafından kaleme alınan lâyhalarla ilgili en derli toplu çalışma da, Mehmet Öz tarafından yapılmıştır (*Öz, 1997*). Ayrıca Ali İbrahim Savaş da XVIII. yüzyıl lâyhaları ile ilgili bir araştırma yapmıştır (*Savaş, 1999*).

Gerek XVI., gerekse XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı devlet adamı ve aydınları tarafından yazılan, devletin içinde bulunduğu bunalımı ve çözüm yollarını arayan siyâset-nâme, nasihat-nâme, lâyiha türü eserler; genel olarak siyâsî, sosyal, iktisadî, askerî problemleri ortaya koyarak ilgilileri uyarmaya, bu problemleri gidermeye çalışmıştır. Devlet ya da milletlerin bunalımlarının, aksaklıklarının sebeplerini sadece siyâsî, iktisadî ve askerî sebepler dikkate alınarak bir değerlendirilmeye gidilmesi bazı hatalara, yanlış anlamalara yol açmakla birlikte, eksik yorumlamaların yapılmasına gidilmesi de kaçınılmazdır. Tabii olarak siyâsî, iktisadî ve askerî boyutlar ihmal edilmeden, eğitim ve kültür yapılarının da ele alınmasıyla yapılan araştırmalar ve ortaya çıkan sonuçlar daha gerçekçi olacaktır.

Osmanlı Devlet teşkilâtını oluşturan, ilmiye, kalemiye, seyfiye denilen sacayağının belki de en önemli ayağını ilmiye teşkilatı oluşturmaktadır. Zira kadılar, müftüler, müderrisler, cami görevlileri medreseden mezun olan ilmiye teşkilâtına mensup idi. Ayrıca Vezire denk bir mertebeye de olan şeyhülislâm ve dîvan üyelerinden kazasker, defterdar ve nişancı da ilmiye sınıfına ait olunca, ilmiye teşkilâtının Osmanlı İmparatorluğundaki önemi açıkça ortaya çıkmaktadır.

İşte bu sebeple ilmiye teşkilâtının bozulması,

Osmanlı İmparatorluğu için önemli problemlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla devletin bunalıma düşmesinin en önemli sebeplerinden birisi belki de en önemlisi ilmiye teşkilâtının gerilemesi veya bozulmasıdır.

Osmanlı Devleti kuruluş ve yükselme döneminde ulemeden her yönüyle faydalanmıştır. Ulemaya devletin en alt kademesinden en yüksek kademelerine kadar görevler verilmiş; devlet idaresinde onlarla istişare edilerek hareket edilmiştir. Devletin ulemaya verdiği bu önemle birlikte, Yıldırım Bayezid (1389-1413) ve II.Murad (1421-1451) zamanında medreselerde ve ilim hayatında önemli gelişmeler olmuştur. Dünyanın dört bir yanından bir çok bilim adamı Osmanlı Devleti'ne gelmiş, dolayısıyla büyük bir canlanma olmuştur. Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dönemi her bakımdan olduğu gibi ilmî açıdan da müstesna bir dönemdir. Fatih'ten sonra, özellikle Kanunî (1520-1566) döneminden itibaren devletin bütün müesseselerinde olduğu gibi, medrese ve ilmiye teşkilâtında da bozulma ve çözümler başlamıştır (*İpşirli, 1988*).

Bu teşkilâtın gerilemesi ve ıslâhı ile ilgili bir çok araştırma yapılmıştır (*Uzunçarşılı, 1988; Baltacı, 1976; Majer, 1980; Atay, 1983; İpşirli, 1988; Sarıkaya, 1997*). İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ilmiye sınıfının ıslâhı için çeşitli tarihlerde emir ve fermanlardan bahseder. Bunlardan biri, 15 Ekim 1577'de III. Murad (1574-1595) tarafından vezir-i azama hitaben gönderilen fermanıdır. Yine III. Mehmed'in (1595-1603) ilmiye ıslâhatına dair olan kanunu, alimlerden meydana gelen bir heyetin, ilmiye sınıfının ıslâhı hakkında tesbit ettikleri bir lâyhayı 1598'de padişaha takdim ederek bunun aynen tatbik edilmesine dair iradesini almışlar ve bu lâyiha kanun olarak kazaskerlere bildirilerek tatbiki emrolunmuştur (*Uzunçarşılı, 1988*). Cahid Baltacı da, Osmanlı medreselerinde gerileme ve alman tedbirler den bahsederken, ilmiye teşkilâtının bozulmasının sebeplerini, devletin diğer müesseselerindeki bozukluklar ve ilmiye sınıfının kendi iç huzursuzlukları olarak değerlendirmiştir. Baltacı bu sebepleri de şöyle sıralar: Nüfus kesafeti, devletin diğer müesseselerindeki bo-

zukluklar, ulemâ-zâdegân sınıfının doğuşu, ilmiyeye âid kanun, talimat ve geleneğin çiğnenmesi (*Baltacı, 1976*). Majer makalesinde, XVI.-XVII. yüzyıllar arasındaki siyaset-nâme-lâyiha türü eserlere göre ilmiye sınıfının durumunu incelemiştir. Sonuç bölümündeki tesbitleri ise şöyledir: Yazarların tarihi gerçeği ortaya koymaktan ziyade politik tesirler altında olduklarını, ilk ulema kritiğini Aşık Paşa-zâde'nin yaptığını ve o dönem kroniklerinde ulema kritiğinin olduğunu belirtir. Majer'in ilginç bir tesbiti ise; devletin ferman çıkarması hadisenin önemini ortaya koymaktadır. Ona göre risale yazarları, şairler, tarih yazarları ve fermanların olumsuzluklara bu şekilde şiddetli reaksiyon göstermesi, Osmanlı Devleti'nde Osmanlı halkının karşı koyma gücünün mevcut olduğunun bir ifadesidir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde adalete, rüşvetin kötü olduğuna, ölçülülüğe, üretkenliğe inanan insanların bulunduğunu; bu durumda Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşam kabiliyeti için kötü bir işaret olmadığını ifade eder. Olumsuzluklar özellikle ortaya konmuş, risaleler bunun neticesinde ortaya konulmuştur. Çöküş döneminin gerçeği ise her iki gücün olumlu-olumsuz bitmek bilmeyen dinamik mücadelesi idi. Risale ve fermanların üslubu, sinyal veren gözlemlere istinad etmektedir. Bu gözlemler siyasî anlamda bir endişeye dayanmaktadırlar; fakat ölçülüdür, muvafak hakikati arama ve bilimsel araştırmaya dayanmamaktadırlar. Çünkü bunlar huzursuzluğun derecesini gösteriyorlar, gerçekten fonksiyon icra etmemenin derecesini göstermiyorlar. Politik hükümlerin hakikat derecesini bize günümüz öğretiyor. Risalelerdeki ifadeleri kesinlikle o günkü çağdaş hükümler olarak almamalı, araştırmadan ve karşılaştırmadan genelleştirmemeliyiz (Majer, J 80). Hüseyin Atay da, "Medreselerin Gerilemesi ve Islâhat Hareketleri" bölümünde, medreselerin gerilemesini; merkezcilik (Merkeziyet), saltanat kavgası, padişahın tahta çıkıncaya kadar geçirdiği hayat, talebe isyanları, dil meselesi, dinî ve ilmî hürriyetin olmaması, ferdiyetçilik ve bencillik, gibi sebeplerle genişçe açıklamıştır (*Atay, 1983*). Ayrıca eserde "Medreselerin Islâhını İsteyenler" ve "Medreselerin Islâhatı" bölümlerinde de bu konu-

lar üzerinde uzunca durulmuştur (Atay, 1983). Bu konuda yazılmış makalelerden, Mehmet İpşirli'nin 'Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler' adlı makalesi bu sahada yapılmış önemli bir çalışmadır (İpşirli, 1988).

Adı geçen makalede İpşirli, ilmîye teşkilâtının çözülmesi ile ilgili olarak müelliflerin tek tek belirttiği hususları, genel olarak değerlendirerek ortak noktalarını maddeler halinde belirttiği gibi; çok önemli bir husus olan, devletin konuyu ele alış hususunda da bir değerlendirme yapmıştır. Bu konuda XVII. yüzyıla ait bir fermanın kısaca muhtevası verilerek devletin konuya bakışı ortaya konmuştur (İpşirli, 1988).

Yaşar Sarıkaya ise, "Eğitim Reformu Devri ve Medresede Islâhat Dönemi" bölümlerinde Medreselerin ıslâhı ile ilgili geniş açıklamalarda bulunmuştur (Sarıkaya, 1997). Ayrıca Osmanlı ilmî zihniyetinde değişme ve çözülme; Osmanlı medreselerinin ilmî performansı üzerinde çalışmalar da yapılmıştır (Lekesiz, 1989; Unan, 1994) •

Biz bu çalışmamızda, siyâset-nâme, nasihat-nâme, lâyiha ayrımı yapmaksızın, XVII. yüzyılda Osmanlı aydın-bürokratların yazdığı eserlere göre, ilmîye teşkilâtının gerileme sebepleri ve çözüm yollarını araştırmaya çalışacağız. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar devletin müesseselerinde genel manada bir aksaklık görülmediğinden, ilmîye sınıfının ve medreselerin de gerilemesi söz konusu olmamıştır. Tabiatıyla ilmîye teşkilâtında Fatih'ten (1451-1481) Kanunî Sultan Süleyman'a kadar hiçbir arıza görülmemiştir denemez, mutlaka ufak tefek olumsuzluklar olmuştur. Fakat problemler, bu dönemde Osmanlı toplumu ve devletinin sahip olduğu güçlü, kuvvetli ve dinamik sağlam bünye sayesinde bertaraf edilmiş, her türlü engel ve sosyal, siyâsî sıkıntılar giderilerek, hızla yükselme yolunda devam edilmiştir.

XVI. asırda devlet ve toplumun içine düştüğü bunalım aydın-bürokratlar tarafından fark edilerek çareler arandığını belirtmiştik. Lütfî Paşa, *Asaf Tiâme* (Lütfî Paşa, 1326), Hasan Kâfi Akhisarî, *Usûlü'l-Hikem fi Nizami'l Alem* (İpşirli, 1981) adlı eserleri bunlar arasında sayabiliriz. Osmanlı devlet teşkilâtında bozuklukları fark eden ve lâyi-

ha yazar müellifler genellikle bozulmanın III. Murad zamanında başladığını belirtirler. Fakat daha Kanunî devrinde Mevâfızadelerin^ kanun dışı riâyet görmelerinden bahsedilirdi (Baltacı, 61). Yine III. Murad'dan önce, öteden beri Fenârî-zâdelere mahsus imtiyazın dışında bazı ulemâya müsamahakâr davranıldığına ve yine ulemadan bazılarına karşı uygunsuz muamelelere rastlanmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar münferid olaylar olarak düşünülebilen bu davranışlar, Kanunî devrinden itibaren yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. II. Selim (1566-1574), III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde ise bu tür olaylar çoğalmış ve XVI. asrın sonlarına doğru bütün ilmîye teşkilâtı karma karışık bir duruma girmiştir (Uzunçarşılı, 1988). Çok parlak bir dönemin hemen ardından gelen XVII. yüzyıl, sorunların çözümüne ilişkin, düşünce ve tartışmaların yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle aydınlar tarafından kaleme alınan risaleler XVI. yüzyıla nazaran XVII. ve XVIII. yüzyıllarda daha fazladır.

Çalışmamızda sırasıyla, Anonim, *Kitâh'i Müstetâb* (1620); Koçi Beğ, *Risâle-i Koçi Beg* (1631); Anonim, *Kitâhu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'l-Müminin*, (1637-1640); Kâtip Çelebi, *Düşürül' Amel li-İslâhi'l-Halel* (1652-1653); Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahakk* (1656); Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l' Beyân fi Kavânîm.4 A14 Osman* (1675) adlı eserler değerlendirmeye alınmıştır.

Elbette bu risalelerin dışında, genel olarak bozulmanın sebepleri üzerinde duran, ulema hususunda çok fazla malûmat bulunmayan veya Osmanlı kanunları hakkında bilgi verirken yine ulemâdan çok az bahseden bazı eserler de vardır. Bunlara, Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîni A14 Osman der Hülâsa* Me^âmin-i DefterA Divan ve Risâle-i *Vazîfe' horan* ve *Merâtiha Bendegâri'i Ala Os'mân*, Anonim, *Kavânîni Osmanîve Rahita'i Asitanen^* gibi eserler örnek olarak verilebilir.

Çalışmamızda, lâyiha ve risalelerin yazarları ve özellikle ulemâ ile ilgili muhtevaları hakkında genel bilgiler sunduktan sonra, bunların topluca bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

LAYİHA VE RİSALELER

Kitâb-ı Müstetâb, (Yücel, 1988). Anonim olan bu eserin müellifinin aşağıdaki ifadelerinden onun devşirme yolu ile yetiştiğini ve saraya dahil olduğunu anlıyoruz. Bunun dışında ismi ve hayatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz: "Ni-hayet bu hâksâr-i bâ-sadâkat zamân-ı tufûliyetten hânedân-ı Al-i Osman'ın perverde-i ni'met ve hizmet güzîde-i der-i devletleri olub ve zıllu'llah pâdişah-i âlempenâhm nazar-ı âliyeleri ile man-zûr ve nice hizmet-i aliyeleri ile mesrur olduğum ke-ş-şems zâhîr ve mine'l-ems bahir'dir". Yine bu pasajdan, onun ismini dahi zikretmemesinin sebebini ise, hiçbir karşılık beklemeden, devletin içinde bulunduğu durumu ve ıslâhı hakkında düşündüklerini kaleme alan bir aydın olduğunu anlıyoruz (Yücel, 1988).

Kitâh'i Müstetâb, XVII. yüzyıl başlarında dönemin ihlâl edilmiş nizamlarını ve bozuklukların kökenlerini tesbit etmiş önemli bir kaynaktır. Eser 1620 yılında telif olunarak II. Osman'a (1618-1623) sunulmuştur. *Kitâh'i Müstetâb* yazarı, III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617) ve II. Osman (1618-1623) devirlerinde yaşamıştır (Yücel, 1988). Müellif, XVI. asırda yaşayıp, o dönemdeki aksaklıkları görmüş ve daha sonra XVII. yüzyılda olgunluk çağıında bu aksaklıkları gidermenin yollarını düşünmüş ve fikir üretmiştir.

Eser, bir giriş ile on iki bölüm ve bir zeylden meydana gelmiştir. Yazar toplumdaki düzeni bozan, aksaklığa neden olan ve kânun-ı kâdim'in bozulmasına yol açan konuların neler olduğunu araştırarak, o zamanki devlet teşkilâtı ve toplum düzenini ortaya koymuştur. Daha sonra da bu bozuklukların nasıl giderileceğini araştırmıştır. Abîî olarak, çalışmamızın konusu itibarıyla öncelikli olarak bizi en fazla ilgilendiren, eserin ulemanın durumu ve bozulmasından bahseden bölümüdür. Ayrıca diğer bölümlerde de ulemanın durumu ve gerilemesi ile ilgili değerlendirmeler üzerinde de duracağız.

Müellif, Osman Gazi'den, III. Murad'a kadar devlet yöneticilerinin şeriat ve kanunlara uygun

hareket ettikleri ve adaleti sağladıkları için, geniş ülkeleri fethettikleri, reaya, berâya, ulemâ ve sulehâ kısaca bütün ülkenin refah içinde olduklarını belirtir. III. Murad'dan sonra ise hükkâm ve vükelâ-i devletin adaletlerinde kusur ve işlerinde sû-i tedbir ve Devlet-i Aliyye işlerinde birçok ihmaller olmuş ve kânun-i kadîme muhalif davranıldığı için bütün devletin kurumlarının bozulduğundan bahseder (Yücel, 1988). İsmi bilinmeyen Osmanlı aydını, genel olarak devletin bütün müesseselerinin bozulmasını; adaletsizlik, tedbirsizlik, devlet işlerinde ihmaller, kânun-ı kadîme muhalif davranılması gibi sebeplere bağlar.

Yazara göre, devletin bütün kurumlarında rüşvet, hediye adı altında verilir, alınır olmuştur. Ulema ve devlet adamları arasında sanki güzel bir adet ve meşru bir duruma getirilmiştir. Hatta doğru dürüst olan kişilere makam verilmediği gibi, bunlar işe yaramaz kabul ediliyordu. Ulemâdan olan bir kadı beş yüz akça ile Âsitane'de ma'zul olduğu halde, çok lüks evler ve köşkler yaptırıyor ve hizmetçiler tutuyordu. Bunların masrafına günlük bin akçe bile yetmiyordu. Böylece bir memuriyete gelene kadar birkaç bin altın borçlanıyordu. Daha sonra da hediye adıyla rüşvet ile kadılığa tayin oluyorlardı. Tabii, kadılığa tayin olana kadar, ailesi, maiyeti ve hizmetçilerine birkaç yük akça harcamıştır. Mezkûr kadı, bu işinde, bir buçuk, şayet arkasında güçlü kişiler varsa en fazla iki yıl kalacağını bilir ve o kadılığı aynı sıfatla muttasıf bir efendiye tevcih ederdi. Bu kadıya bir buçuk veya iki yılda hem borçlarını ödemesi hem dostlarına hediye ve hem de büyüklere vadettiği hatırı sayılır hediye için birkaç yük akçe lâzımdır. Ayrıca mâzul olduktan memuriyete geçinceye kadar, ailesi, maiyeti ve hizmetçilerinin geçimi için birkaç yük akçe gerekiyordu. İşte bu kısa zamanda kadı, yani görevde olduğu süre zarfında, bu kadar malı, parayı reayadan, yetim malından, haram ve helâl fark etmeden tahsil etmeğe gayret gösterirdi. Vilâyet işlerinin düzgün gidip gitmemesine önem vermez, vilâyet ister yıkılsın ister düzelsin onun için önemli değildir. Bunların dışında mîr-i mîrân ve mîr-i liva^ olanlar ile "sen çok aldın ve ben az aldım" diye birbirleriyle kavgalarından do-

layı aralarında dostluk, dürüstlük de kalmamıştır. Eğer kadılar gerçekten hak ettiğini alacak olsalar ancak beş bin altın alırlardı. Bu da onların masraflarına kesinlikle yetmeyecektir (Yücel, 1988). Yazar burada o günlerde kadınların ne kadar gösteriş ve lüks düşkün olduklarını da ortaya koymaktadır.

Kadınların aldıkları rüşvetlerin boyutunu yazar şöyle belirtir: "Öyle olsa reâyâ dermdendler bunların zulm ve ta'addilerinden zorba ve celâli olanlara hayr du'âlar ider olmuşlardır ve bu memleketlerde ihtilâl ve hazineye tenezzül olmadı, illa bu hâl üzre olan hâkimlerimizin zulm ve ta'addileri sebebi ile olmuştur" (Yücel, 1988). Dolayısıyla memleketin bozulmasının, düzensizliğinin sebebini, hazinenin boşalmasını, hâkimlerin zulm derecesine varan rüşvetlerinde görmektedir.

Yine kadınların durumu ile ilgili olarak, zamanımızdaki hâkimlerin fiillerini ve bid'atlerini, önceki hakimlerden birisi görse her halde, "bu kavim ne mezheb ve ne millet ve ne hallû âdemlerdir derlerdi" (Yücel, 1988) diyerek hâkimlerin her yönüyle bozulduğunu anlatmak istemiştir.

Ulemanın sözlerinin fiillerine uymadığını, diğer devlet hizmetinde bulunanlarında doğru yoldan uzaklaşarak kötü yollara saptığını da şöyle belirtir: "Öyle olsa fi zamâninâ bazı mahallerde kemâ hüve hakkihi şer'i şerif-i nebevi icra olunmadığı ve kânûn-i Al-i Osman gözetilmediği ve ulemanın kavileri fi'illerine mutabık olmadığı ve sâ'ir ehl-i menâsib tarîk-i hakkı koyub kec tarîka gitdiklerine bâ'is ve bâd'î ne veçhile olmuşdur" (Yücel, 1988).

Ulemanın rüşvet alması ile ilgili olarak yazar; "Öyle olsa fi zamâninâ yirmi beş yıldan mütecevizdir ki her sadra gelenler hülâf-i kânun nice nâhemvâr işlerinden mâ'adâ rüşvet alındığı hâd mukarrer ve muhakkak sabit ve zahirdir ve rüşvet ise dâ'imâ Devlet-i Aliyye'nin temelini kazmak üzredir ve her sadra gelenler rüşvete sâlik olmağla şâir vüzerâ ve ulemâ ve ümerâ ve hükâmalar el-hâsıl a'lada ve ednâda rüşveti bir mertebeye şuyû buldurdılar ki bir müselmânın mesâlihi Allah için görülmeğin yanlarında hemân küfr tabakasına varmışdır ve rüşvet bu vecihle şöhet bulmağla

zahir menâsib ehline verilmediği bu dahi azharun mine'-ş-şems'dür" (Yücel, 1988). Vezirler, ulemâ, ümera ve hükâm arasında rüşvet o kadar yayılmış ki, rüşvet almadan bir kişinin işini yapmak nankörlük olarak telakki edilmeye başlanmış ve rüşvet sebebiyle devlet hizmetleri, memuriyetlerin layık olmayan kişilere verilmesi çok açıkça gözükmektedir.

Mâbeyn-i hükâm , kadınlar ve ulemanın tama' ve hamakatları ile ilgili şu ilginç ifadeyi belirtir: "... Mâbeyn-i hükâmada adavet ve kuzâda rüşvet ve cânib-i düşmende fırsat ve kurbiyyetde olanlar hiyânet ve ulemâda tama' ve hamakat ve ra'iyetde zirâ't-i bîbereket ve kasavet..." (Yücel, 1988). Burada sarayın mâbeyn hâkimleri arasında düşmanlık, kadınlar da rüşvet ve ilginç olarak ulemâda tama' ve hamâkatten bahsetmektedir.

Çözüm yolları ve bozulmanın önlenmesi ile ilgili teklifleri ise şöyledir: Padişahlar, sadrazamlığa seçtiği kişilere basiretli, tedarikli olmasını tavsiye etmelidir. Sadrazamı kendisine vekil tayin ettiğini, vezirine de memlekette, reâyâya zulm yapılmamasını, mir-î miran, mîr-liva, kuzat ve diğer memurlara tenbih ederek kanuna uygun hareket etmelerini, memuriyetlere atanacak kimselelerin tam olarak araştırılıp, lâıyk olanların bildirilmesini ve kimseden bu konuda rüşvet alınmamasını tenbih etmesi gerektiğini bildirir. Memleketteki ihtilâl ve nizamın bozulmasını, padişahın iyi bir vezîr-i azam tayin etmemesine; tayin edilen vezîr-î âzamların devleti iyi idare edememelerine, rüşvet almalarına, kanuna aykırı davranmalarına bağlamıştır (Yücel, 1988).

Padişahın, memleketin bu durumuna vakıf olunca, vezirlerini ve ulemâlarını toplayıp devletin bozulmasına sebep olan yedi konuyu onlara sorması, onlardan cevap alması ve ona göre hareket etmesi gerektiğini belirterek şöyle devam eder: "İmdi bu cümle yedi su'âlîm kim olmuşdur bunca efâl-i kabâih zuhuru ve kânûn-ı kadîm bozulmasına bâ'is ve bâd'î ne veçhile olmuşdur ve ne sebep ile vâki' olmuşdur ve min ba'd bu cümle ahvâlleri girû üslûb-ı sabık üzre nizâm ve intizâm buldırmanın tedbîr ve tedârûki ve re'y-i sevâb ne üslûb üzre görülmesi münâsibdür? Evvelâ bu

cümle cevâbı vüzerâ kullarımdan taleb olunur ki ânlar ve ahvâllere vâkıflardır ve bu makûle umur için vüzerâ makamında vaz' olunmuşlardır; ba'dehu bi'l-fi'l mansıbdâ ve yâhud mansıb tasarruf itmiş ulema efendilerinden..." (Yücel, 1988). Burada dikkatimizi çeken nokta ise, padişahın bozulmanın sebeplerini ve çözüm yollarını, önce abîî olarak vüzeradan, ondan hemen sonra ulemâdan sorulması gerektiği üzerinde durmasıdır.

Koçi Beğ, *Risâle-i Koçi Beg* (Mehmed Süreyya, 1311-1315, IV; Bursalı, 1965; Babinger, 1982; Danışman, 1997). Nerede ve hangi tarihte doğduğu kesin olarak bilinmeyen Koçi Bey'in Görice'ye geldiğine dair bazı deliller vardır (Danışman, 1997). Babinger, onun Arnavud devşirmesi olduğunu belirtiyor (Babinger, 1982). Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgiye göre, Koçi Bey gençliğinde Görice'den İstanbul'a getirilmiş ve Sarây-ı Humâyûn'a girmiştir. Saraya girdiği yıl ve giriş şekli hakkında kesin bilgi yoktur. Koçi Bey doğrudan doğruya padişaha arzular takdim edebildiğine göre, o'nun sarayda çok önemli ve padişahın mahremi olacak bir konumda olması gerekir. Koçi Bey'in hangi tarihte devşirilerek ne şekilde Enderun'a girdiğine dair kesin kaynak yoksa da Sultan Ahmed (1603-1617) devrinden, IV. Murad (1623-1640) devrine kadar Enderunda çeşitli hizmetlerde bulunduğu bilinmektedir. Özellikle IV. Murad zamanında Has odaya" alınmış ve pâdişah'ın itimadını kazanarak, sır dostu olacak kadar Sultan'ın yakını olmuştur (Danışman, 1997).

Koçi Bey, Sultan Murad'ın vefatından sonra hükümdar olan Sultan İbrahim (1640-1648)'in de Musâhib' ve sır dostu olmuş, bu pâdişâha da, Sultan Murad'a arzettiği gibi risaleler sunmuştur. Koçi Bey, XVII. asırda yetişmiş Türklerin Montekiyö'sü adını almaya hak kazanmış, aydın bir şahsiyettir (Lewis, 1993; Gökberk, 1980; Koçi Beg, 1997; Babinger, 1982). Osmanlı İmparatorluğu'na uzun yıllar hizmet ettikten sonra, Sultan İbrahim'in son günlerinde emekliye ayrılmış, daha sonra da Görice'ye gitmiştir. Görice'nin Plamet köyünde gömülüdür (Bursalı, 1965, III).

Koçi Bey'in risaleleri tetkik edilince, iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Saray muhitinde,

fırsatları değerlendirerek, görüşünü, bilgisini artırma imkanlarını kaçırmamıştır. Koçi Bey çok ciddi bir aydındır. IV. Murad ve Sultan İbrahim'e, sarayın ve devlet idaresi düzeninin bozulduğunu, hükümdarın nasıl hareket etmesi gerektiğini; aksi takdirde memleketin felâkete gideceğini çekinmeden arz etmiştir. Bu hareketi de onun düşünceli bir aydın olduğunu gösteren delildir (Babinger, 1982; İA, 1970, VII; Danışman, 1997).

Koçi Bey'in risalesi de diğer risaleler gibi devlet düzenindeki bozulmaları ve hal çarelerini on yedi bölüm halinde vermiştir.

Risalelerin ilk bölümü IV. Murad'a takdim edilmiştir. Koçi Bey risalesinin özellikle IV. Murad'ın icraatı üzerinde birinci derecede etkili olduğu söylenebilir. Bundan sonra Sultan İbrahim'e takdim edildiği zannedilen risalenin bölümleri gelmektedir. Bu risalenin özelliği ise daha ziyade öğretici mahiyettedir. Devlet düzenindeki aksaklıklar ve düzeltilmesi konularına fazla yer verilmemiştir (Koçi Beg, 1997). Bizi yakından ilgilendiren bölüm ise, Geçmişte Bilginlerin Ne Ahlâkta Olup-Hâlâ Mevcut Olan Asrın Bilginlerinin Ne Halde Olduğu ve Aralarında Yürürlükte olan Kanununun Ne İdügü Beyan Olunur, adlı İlmiye teşkilâtı ile ilgili bölümdür.

Koçi Bey bu bölüme, bilginin, bilginlerin önemini anlatarak şöyle girmiştir: "Şimdi mâlum-u hümâyûn ola ki, mübarek şeriatın devamı bilgi iledir. Bilginin devamı, bilginlerledir. O yüzden yüce ataları zamanında bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikram hiçbir devlette olmamıştır. Onlara olan itibarın meyvesi olarak nice güzel eserler görmüşlerdir. Bilginlerin hallerinin düzenli olması, din ve devletin en mühim hususlarındandır. Bu sırada gayet bozuk karmakarışık ve halleri perişan olmuştur" (Danışman, 1997). Daha önceki Osmanlı İmparatorluğunda bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikram hiçbir devlette olmamıştır, diyerek bilginin ve bilgiye verilen önemi göstermektedir. Ayrıca din ve devletin önemli hususlarından birinin de bilginlerin durumunun iyi olması gerektiğini bildirmektedir. Fakat şimdi ise, bilgi ve bilginlerin durumunun, gayet bozuk, karışık ve perişan bir durumda olduklarını açıkça belirtmektedir.

Şeyhülislâmlık makamının çok önemli bir makam olduğunu, ilmiye sınıfının en üstünü olduğunu belirtir. "Bir kere layık olanın fetva makamına geçtikten sonra artık azlolunmazdı. Çünkü fetva makamı, aziz, şerefli ve ilmiye mansıplarının seçmesidir. Onun itibarı başkasına benzemez" diyerek, Şeyhülislâmlık makamının önemini belirtmiştir. Şeyhülislâmların, çekinmeden hakikatleri söyleyen, olgun bilgili ve faziletli kişiler olduğunu belirtir. Bu özellikteki Şeyhülislâmların azlolunmamasını tavsiye eder (*Danışman, 1997*).

Daha önceki kadıların ve müderrislerin, azilden sonra veya emeklilikten sonra, ömürlerinin geride kalan kısmını ilim ibadet ve İslam pâdişâhına ve devletine dua ile geçirdiklerini belirtir. Şimdiki ulemâ sınıfında olan, şöhrete kavuşma ve lüks hayat sürme isteği onlarda yoktu. İlmiye sınıfından her mevkide olanlar, doğruluk ve adaletle iş görürler, gittikleri yerde halkı korurlardı. Emekli olanlar ise, gece gündüz ilimle meşgul olup nice eserler meydana *getirmişlerdir* (*Danışman, 1997*). Yazar zamanındaki ilmiye sınıfının şöhrete kavuşma ve lüks hayat sürme isteklerini tenkit etmektedir. Şöhret ve lükse düşkün olan ilim adamının da bilimsel çalışma yapamayacağı ortadadır.

Medreselerin ve müderrislerin nizamlarının bozulduğunu uzun uzun açıklar. Medreselerdeki gerekli olan eğitimin yapılmadığını şöyle ifade eder: "1594 tarihine gelinceye kadar Sahn müderrislerinin şimdiki müderrisler kadar mevkii ve itibarı vardı. Danışmend" olup, uzun zaman medreselerde ilim ile meşgul olmayınca mülazim olunmazdı. Ve kimse kimsenin icâzetsiz dânişmendini alamazdı. İlim yolu, gayet temiz ve derli toplu idi. O yüzden içlerinde câhil ve yabancı olmayıp, her biri yolu ile geldiğinden kadı ve müderrislerden hepsi, bilgisi ve dini mükemmel, ırz ve vakar sahibi adam olup, müderris olduğu takdirde mübarek ilme, mansib sahibi olduğu takdirde din ve devlete doğrulukla hizmet edip, halka gayet faydalı olurdu" (*Danışman, 1997*). Önceki Sahn müderrislerinin şimdiki müderrisler kadar mevkii ve itibarı vardı, ifadesinden ilmî seviyenin çok düştüğünü anlıyoruz. Danışmendlerin uzun müddet medreselerde ilimle meşgul olduktan sonra ancak

mülâzım olabileceğini belirtiyor. Müderrislerin ve kadıların bilgisi ve dini mükemmel, vakar sahibi oldukları zaman, müderris olduğu takdirde ilme, mansib sahibi olduğu takdirde din ve devlete hizmet edip, halka gayet faydalı olacağını belirtir.

Yazar, hemen hemen bütün lâyihalarda söz konusu edilen bir hususa işaret ederek "1594 tarihinden beri düzen bozulup, evvelce Şeyhülislâm olan Sunullah Efendi, birkaç defa yersiz olarak azlolundu, kazaskerler dahi sık sık azlolunmakla yerine gelenler azil korkusuna düşüp, devlet büyüklerine karşı dalkavukluk yapmağa mecbur kaldılar. Padişah huzurunda hak sözü söylemez oldular. Herkesin hatırını hoş etmeye ehemmiyet verir oldular... Giderek her işe hatır karışmakla ve her işe göz yummakla hak sahibi olmayanlara hadden aşırı mevkîiler verilip, eski kanun bozuldu. Kazaskerler dahi az zamanda yersiz olarak azil olunmakla, işlerinde tama' sahibi ve haris olanlar, bulunduğu ve fırsatı nimet bilip, memuriyetlerin çoğunu rüşvet ile ehliyetsizlere verir oldular. Mülazimlikler dahi yolu ile verilmeyip, satılmağa başlandı. Voyvoda ve Subaşı katipleri ve avam tabakasından bir çokları beş-on bin akçe ile mülazim oldu, sonra az zamanda müderris ve kadı olup, ilim sahası câhillerle doldu" (*Koçi Beg, 1997*) diyerek liyakatsiz kişilere hak etmedikleri mansib ve rütbe verilmesini tenkit etmektedir. Ayrıca burada önemli bir hususta, Kazaskerlerin yersiz olarak azledilmeleri, neticede çok kötü hadiselerle sebep olmaktadır. Her an azledilme korkusu ile bulunduğu mevkii ve fırsatı değerlendirerek, memuriyetlerin çoğunu rüşvet ile ehliyetsizlere vermiştir. İdarededeki bozukluk medreseye de tesir etmiştir. Hatta o dereceye ulaşmış ki voyvoda , subaşı katipleri ^ * ve avam tabakasından bir çokları rüşvetle mülazim olmuşlardır. Tabii olarak burada düşünülmesi gereken bir husus vardır. 1594 tarihinden önce kazaskerler yersiz olarak azledilmiyordu. Dolayısıyla onlarda böyle bir korku olmadığı için rüşvet vs. yolsuzluklara başvurmuyorlardı. Fakat 1594 tarihinden sonra, hem ilmiye sınıfının eğitimi, nizamı bozulmuş, hem de ilmiye sınıfına gereken önem verilmediği için, bozulmalar daha da artmıştır.

Koçi Bey, İstanbul'a geldiğinde, büyük bilginlerin şu anda olduğu gibi maiyyet sahibi olmadıklarını, ilim adamlarına çok büyük hürmet ve ikram edildiğini, dışarı çıktıkları zaman gayet sade elbiseler giydiklerini belirtir. Ayrıca ilmiye sınıfının yüksek mevki isteğinde olmadığını, genellikle ilimle uğraştıklarını belirtir (*Danışman, 1997*).

Kadıaskerlerin yanlış icraatları ve neticede kadıların düştüğü acıklı durum ise şöyle ifade edilir: "Bu asırda diyaneti ve emâneti olmayan bir çok kazasker çeşit çeşit mülâzımlıklar yazıp, Ruznamçe-i Hümâyûnu doldurdular. Nicelerine maaş zammı verip, bir iki yılda yeni bir mülâzımı (yüz elliye) çıkardılar. Bu yüzden kadıların halleri bozulup, aralarında ihtiyaçtan fazlalıkta olduğundan, bir kadı iki yıl beklediği halde bir yere tâyin edilemez oldu. Fakirlik canlarına yetti. Her biri dilenci derecesine geldi" (*Danışman, 1997*). Dolayısıyla kazaskerlerin yanlış icraatları ve uygulamaları, ilmiye sınıfının ilim seviyesinin düşmesine ve ekonomik problemlerine sebep olmuştur.

Kadıların düştükleri durumla ilgilenmenin en önemli şey olduğunu, onların çok hor ve aşağılık hale geldiklerini, fakirliğin canlarına tak ettiğini ve her birinin dilenci derecesine geldiğini belirtir. Bir subaşmm, bir haraççının şikayeti ile mansıplarının alınıp azledildiklerini ve halk içinde de itibarlarının kalmadığını dile getirir. Bu problemlerle ilgilenilmeyip, aldırış edilmediği zaman düzen ve nizamın elden gideceğini ifade eder (*Danışman, 1997*).

Yazar, genel olarak ilmiye sınıfının bozulmasının sebeplerini, medreselerdeki eğitim öğretimin bozulması, kadıaskerlerin mansıpları rüşvetle vermesi, kadıların rüşvet alması, ilmiye sınıfının şöret ve lükse düşkün olması, ilmiyeye ait yüksek makamların şunun bunun aracılığı ile verilmesi gibi sebeplere bağlamaktadır.

Koçi Bey, ilmiye sınıfındaki aksaklıklar ve bozulmaların sebeplerini bu şekilde izah ettikten sonra, hal çareleri üzerinde de durmuştur. Bu hal çareleri ve çözüm için tekliflerini ise şöyle açıklar. İlmiye'ye ait yüksek makamların şunun bunun aracılığı ile verilmesinin doğru olmadığını, en bil-

gili kimse ona verilmesi gerektiği; kadı olmanın şartının bilgi ve ehliyet olduğunu, yaş, sene, soy ve sopun önemli olmadığını belirtir. Önemli olan bilgili ve âdil olmasıdır. Merdeseler ise ilim öğrenen, ilmî araştırmalar yapan, üreten kişilerin yeri olması gerekir. Mülâzımlıkla ilgi ise, mülâzımlığın sıkı tutulması gerektiğini belirtir. Eğer kanundan fazla mülâzımlık verilmez ve hak sahibi olanlardan başkası alınmaz, bilgin ile cahil bir tutulmazsa, çabuk düzene gireceğini belirtir.

Anonim, *Kitâhu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'l- Müminin* . Müellifin ismi, hayatı ve ailesi hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak metinden bazı pasajlardan edinilen bilgiye dayanarak, onun bir mansıp sahibi olduğu ortaya çıkar. Mesela yazar: "Bu kitabı te'lif iden kimesne ömründe mülâzemet bilmez, girü nasibi haberi yoğken gelür yetişür. Sehl nesne ile kanâat ider, bi-înâyetillah" demektedir. Yine "Bu kitabı te'lif iden kimesneye bir zamanda bir kise akçe virmişler ve buyurmuşlarki bu akçe Şehzade hazretleri-tâbe serâhu- imaretin de fukaraya tevzi' eyle deyu emr olundukta...." ifadelerinden onun bir devlet görevlisi olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin, eserin çeşitli kısımlarından elde edilen bilgiye göre, ilmiye sınıfına mensub olabileceği de ileri sürülür. Eserin 1637-1640 yıllarında telif edilerek Kemankeş Mustafa Paşa'ya sunulduğu anlaşılmaktadır (*Yücel, 1988*).

XVII. yüzyılın ortalarında kaleme alınan, *Mesâlihi'l- Müslimîn ve Menâfi'il- Müminin* adlı eser I. İbrahim (1640-1648) döneminde Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu bunalımlar ve çözüm yollarını ortaya koymuştur. Osmanlı İmparatorluğundaki bozulan müesseselerin içerisinde, İlmiye sınıfının problemlerine detaylı olarak eğilmesi ve kitabının birinci babını ilmiye sınıfına ayırmasından, yazarın ilmiye sınıfına mensub olduğunu veya ona göre İlmiye sınıfının problemlerinin diğer problemlerden daha önemli olduğu kanısına varabiliriz.

Müellif dünyanın düzenini, bilginlerin varlığına dayandırır, onlara gereken ilgi ve saygının gösterilmesini ister. İlmiye sınıfının ne durumda ol-

duğunu şu ilginç açıklamalarıyla ifade eder: "Bu takdirce görelim ki ulemâya ne veçhile ikram olunmak gerekdür ki kapu kapu gezmeyeler ve beş altı yıl ma'zul hor ve hakîr sürünmeyeler, leyi u nehâr mutâla"larında olalar; belki haftada ancak iki gün Kadıasker efendiye mülâzemet varalar. Mukaddema Hakîm Hâ münöğlü sağ iken ve dahî nice ednâ kimesnelerin kapularına nice büyük kadılar anun gibilerin kapusuna dahî mülâzemet iderlerdi ve nicesi fakirlikten kitaplarını satup kara cahil olurlardı. Şimdi dâhi bî'aynihidir" (*Yücel, 1988*). Ulemânın gece, gündüz ilimle uğraşıp, araştırma yapmaları için gerekli imkanların verilmesi gerektiği belirtilir. Kapı kapı dolaşarak, beş altı yıl ma'zul kalıp sürünmelerinin önlenmesi ve geçim derdine düşmelerinin son derece tehlikeli olduğu vurgulanır. Ayrıca ulemânın fakirlikten kitaplarını satacak duruma geldiklerini belirtir.

Hemen arkasından bu durumu ortadan kaldırmak için de şu öneride bulunur: "Pes bunlara mahlûl mansıb bulmağın bir çaresi budur ki rüşvet ile meşhur olan kadılar gibi ve câhil çelebi kâdılar ki atları ve libasları ve hizmetkârları sipahiliğe münâsib ola ve ilminde dahî kâmil olmaya; bunun gibileri edna ulufe ile bölüklere ve tımarlara hâllü hâline göre yeniçeriyi hisara çıkardıkları gibi bunları dahi bu veçhile çıkarmak buyurlursa hem sair ma'zullere yirler açılırdı, hem sipahi tâ'ifesi dahi içlerinde ehl-i ilm olmağla her veçhile faydelenürlerdi" (*Yücel, 1988*). Yazara göre bu önlem alınırsa, ulemânın, altı aydan fazla "ma'zul yürümeyecekleri" kendisinden emin ve şerefli olacaklarını, kadılığa vardıkları zaman sancak beyinden, "Padişah kullarından" korkmayacaklarını, kitaplarını satmayacaklarını, "hak üzere icra" ederek, rüşvet yoluna gitmeyeceklerini öne sürmektedir.

Yazar tavsiye ve tekliflerine şöyle devam eder: "Eğer bunlara böylece çâre olmazsa, bunlar şöyle mübtezel beş altı yıl ma'zul hor ve hakîr, eğer ekâbir kapusunda, eğer edna gezüb ve tamâm borçlu olub, ondan mansıb alub bu hâl ile kâdılığma vardıkda değme bir kâdi hak üzere şer'i icra idemez. Ma'zulluk korhusundan ne sancak beğine muhalefet idebilürler ve ne voyvodalarına ve ne sipa-

hilere ve ne re'âyâya muhalefet idebilürler. Ancak her kişi ile bir mudâra üzerine dirilüb ya za'f-ı kavi ile hükm iderler ya biz'z-zarûrî ma'zulluk felâketinden rüşvete dahî perhiz idemez olurlar. Pes nîzâm-ı âlem bunların ile olıcak evel bunların ahvâllerin tedârük itmek gerek imiş ki müslümanlar huzur ideler" (*Yücel, 1988*).

Osmanlı İmparatorluğunda, Ulemâ sınıfına mensub olan kadılar ülkede hem kazaî ve hem de idarî ve belediye hizmeti görevlerini yerine getiriyorlardı. Bu münâsebetle kadıların önemli görevleri vardı. Bu açıdan görevlerini tam olarak yapabilmeleri için, onların hiçbir maddî ve manevî problemlerinin olmaması gerekir. Sancak beyine, reayaya, sipahilere azl olmak korkusuyla muhalefet edemediği zaman, görevini hakkıyla yapamayacaktır. Uzun yıllar ma'zulliyetten dolayı, borçlandığı için hakkıyla rüşvet almadan görevini yerine getiremeyecektir. Nizam âlem'in ancak ulemâ sınıfı ile olacağını ikinci kez tekrar eden yazar, ulemânın durumunu düzeltmedikten sonra, nizam-ı âlemin olmayacağını ve müslümanların huzur bulamayacaklarını vurgular.

Bütün bu düzenlemeleri de vezir-i azamın yapması gerektiğini şöyle ifade eder: "Bundan vezir-i azam hazretlerine ta rûz-i kıyamet bu âdeti ko-dukları için her ehl-i ilm canu gönül ile hayi du'âlar ideler idi ve nâm-ı şerifleri hod her giz ferâmuş olmazdı ve hem bu ehl-i ilm taifesi yeniçerilerden artuk sühelikde, garîplikde gurbet çekmişlerdir, tamâm derece puhde olmuşlardır. Asi bunlar sipahiliğe lâyıklardır ve hem şir-merd ve âkillerdur ve âlimlerdir, her cihetleri ma'murdur, her ne hizmet üzerine konulsalar kâdirlerdür... Bu takdirce asi sipahilik ehl-i ilm tâifesine münasib imiş, Hakk Te'âlâ müyesser ide" (*Yücel, 1988*).

Yazar ayrıca ilmiye sınıfına mensub kadı, imam ve müezzin gibi din görevlilerinin durumlarına da değinmekte ve bunların tiryakilikten görevlerini yapamaz duruma düştüklerini şöyle dile getirmektedir:

"Şol tiryakilikle meşhur olmuş benzi saru geçgün tiryakiler olur ki suretlerinden tiryakiliği bel-lüdü. Bunlardan kimisi kâdîdır ve kimisi imâm dır ve kimisi müezzindir. Pes bu üç ta'ifeye ki kâ-

di veya imam veya müezzin olan geçgün tiryakı ola hiç bir veçhile bu mekûle kimesnelere bu asi cihet ca'iz değıldür, sarhoş bunlardan yek maslahat görür. Lâkin geçgün tiryakı da'im mestdür. Ne sözü sözdür, ne ahdi ahddür, hiçbir menfa'ata yarar taife değiUerdür. Acebdür ki bu üç tâîfeye bu kadar ruhsat virilür. Bunun gibilere bu asi mansıb virilmese gayri cihet virilse ki zararı ancak kendüye dokunsa müslümanlara dokunmasa sevâbdı. Şâir san'atlarda tiryakilik ayb olmaz, tiryak sebebi ile üstadlıkları ziyâde olur (*Yücel, 1988*).

Burada yazar ilmiye sınıfının hangi içeceğin tiryakisi olduğunu belirtmemiş, ancak ilmiye sınıfının (kadı-imam-müezzin) tiryakilik sebebiyle görevlerini yerine getirmediklerini belirtmektedir. Diğer lâyiha müellifleri tiryakilik konusundan bahsetmemişlerdir. Dolayısıyla *Kitâh'U Mesâlih* yazarının, ilmiye sınıfının durumuna hakikaten vakıf bir kişi olduğu, kanaatine varabiliriz.

Katip Çelebi, *Düsturü'l' Amel li hlâhi'l' Halel*, (İA, 1970, VI; *Gökyay, 1968; Adıvar, 1982; Yurdaydn, 1988; Bahinger, 1982*). Daha ziyade Katip Çelebi diye anılan Mustafa b. Abdullah, 1609'da İstanbul'da doğmuş ve evleri de İstanbul'da idi. Babası Enderun'a dahil bir memurdu. Şehrin alimleri ve daire arkadaşları arasında Hacı Halife diye anılmaktadır. Katip Çelebi, beş altı yaşma gelince babası ona çeşitli hocalar tutarak on dört yaşma kadar ilim tahsil ettirdi. Bundan sonra divan kalemlerinden Anadolu Muhasebesi kalemine katip oldu. Çeşitli seferlere katıldı. Kadı -zade'nin derslerine devam etti. On yıl kadar ordu ile muhtelif seferlerde bulunduktan sonra, kendisini tamamen ilim tahsiline vermek üzere İstanbul'a döndü. Yaklaşık 1635-1648 arası çeşitli meşhur hocalardan ilim tahsil etmiştir. Müellifimiz hem kendisi bizzat geometri, astronomi, matematik gibi pozitif ilimleri öğrenmiş, hem de bu ilimlerin hocalığını yapmıştır. Katip Çelebi, geçimine yetecek olan, terfi ettirilmediği için üç yıl memuriyetten ayrılıp tekrar ikinci halife olarak atandığı, memuriyetten aldığı para ile kanaat ederek, daha fazlasını istememiştir. Teliflerinin çoğunu bu son yıllarda vücûda getirmiş ve 1657 yılın-

da aniden ölmüştür ^ (*Gökyay, 1968; Bahinger, 1982*).

1652-1653 tarihin de, devlet bütçesinde gelirin az, giderin fazla olmasının sebeplerini araştırmak ve bütçe açığına çare bulmak üzere toplanan divana, Katip Çelebi de katılmıştır. Bu vesileyle bir önsöz, üç bölüm ve bir sonuçtan meydana gelen risalesini kaleme almıştır. Önsöz de, hükümdarın ıslâhat çabaları, devletin içinde bulunduğu durum ve risalesini yazma sebebini belirtir. I. Bölüm: Reyanın Durumu. II. Bölüm: Askerin Durumu. III. Bölüm: Hazinesinin Durumu. Sonuç: Devlet yapısında meydana gelen bozulma; bütçe açığı ve askerinin çokluğu bunalımının çözümü.

Katip Çelebi, belirgin olarak Ibn Haldun (1332-1406) takipçisidir. O, tarih felsefesinin ve sosyolojinin kurucularından birisi sayılan Ibn. Haldun'un tarih felsefesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Ibn. Haldun gibi, Kâtip Çelebi de toplumlari, doğma ve gelişme, duraklama, gerileme ve yıkılma, devrelerinden geçirmektedir. Ona göre bu devrelerin kısılalığı ya da uzunluğu kişilere ve toplumlara uygulanan tedbirlerin iyi ya da kötü olmasına bağlıdır. Katip Çelebi'ye göre toplumlar da, insanlar gibi kaçınılmaz sonndan, ihtiyarlık ve ölümünden kurtulamazlar. Fakat yerinde ve zamanında alınacak iyi tedbirlerle, bu sonu uzatmak ve bu devreleri daha sağlıklı ve daha rahat geçirmek mümkündür. O, bu görüşü ile etkilendiği Ibn. Haldun'dan ayrılır. Çünkü, Ibn. Haldun, devletlerin yükselme, duraklama ve düşme devirleri olduğunu belirtirken, bu dönemlerin yalnız kişilerin irade kuvvetleri, ihtiras ve yönelişleri ile meydana gelmediğini, dışardan ona yapılacak her türlü müdahalenin hiçbir tesiri olmayacağına inanır (*Can, 1982; Yurdaydn, 1988*).

Osmanlı aydınını her ne kadar eserinin birinci bölümüne reyanın durumu ile başlamışsa da, bu bölümde kısa bir girişten sonra ilim ve ulemânın önemini uzunca açıklarak ilim ve ulemâyaya verdiği değeri ortaya koymuştur. Ayrıca kitabının mukaddime kısmında "Eşyanın tabiatının sırlarına ermiş, nazarı ve amelî bilginin inceliklerine vakıf araştırmacılara göre" ifadeleri, Katip Çelebi'nin pozitif ilimlere ne kadar önem verdiğinin ve bilimsel tavrının göstergesidir.

Yazar, ilmin ve ulemânın ne kadar önemli olduğunu enteresan bir örnekle şöyle ifade eder: "İnsan vücudu, dört unsur tabiatından olan, dört karışımdan meydana gelir. Duygu ve güç vasıtası ile kendini yönetmeyi başarır. Bunun gibi, toplumlar da dört temel esastan mürekkep olup, duygu ve güce eş değerde olan devlet yöneticileri aracılığı ile nefsin yönetimini ve dizginlerini elinde tutma makamında olan yüce Sultan idaresine bağlı kalmıştır. Dört esas dediğimiz, ulema, asker, tüccar ve reayadır. Saygın ulema zümresi, bedende en önemli bir unsur olan kana eşittir. İnsan vücudunun kaynağı kalptir. Kalp hoş bir cevherdir. Oldukça nazik yapısından dolayı, bedende hareket edemeyip kan onu, bedeninin en ince noktalarına kadar ulaştırır. Şüphesiz, bedeninin onunla beslendiği gibi, alimler de kalp ayarında olup, bereket ve bolluğun temeli olan ilimle doğrudan ya da dolaylı olarak donanarak, bedeninin organları derecesinde olan cahilleri ve halkı aydınlatır. Bedenin kalpten yararlandığı gibi, onlar da, âlimlerden yararlanırlar. Kalbin, bedeninin canlılığını sağlama gibi, ilim de toplumun devamını sağlar... Asker balgam, tüccar safra ve yapısı süflü ve toprakta olan reaya sevda derecesindedir. Nasıl bu dört karışım kendi arasında, kaynaşıp ayrılarak, birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan varlığı sağlığını buluyorsa, bu dört sınıfın yaradılışı gereği, birlikte yaşamak zorunda olması nedeni ile birbirinden yararlanması da toplum düzenini ve devlet yapısını sağlığa kavuşturmuştur. Vücut yapısının bozulmaması, bu dört karışımın ölçülü olmasını gerektirir. Eğer nicelik ve nitelik bakımından biri fonksiyonunu yitirip bozulur veya aşırılaşırsa, ya dışarı atılması ya da iyileştirilmesi gerekir" (Can, 1982).

Katip Çelebi, o dönemin tıp görüşüne göre, insan vücudunun, kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört karışımdan meydana geldiğini; toplumların da; ulemâ, asker, tüccar ve reaya olarak dört temel unsurdan meydana geldiğini söyler. Bunların içerisinde, ulemâ zümresini, bedende en önemli unsur olan kana benzetir. İnsan vücudunun kaynağının kalp olduğunu ve kalbin kanı bedeninin en ince noktalarına ulaştırdığını belirtir.

Nasıl ki kalp, bedeninin canlılığını temin ediyorsa, ilim de toplumun devamlılığını sağlar. Beden kalpten yararlandığı gibi, toplumda alimlerden yararlanır. Bu durumda ilim ve ulemâ sınıfı, toplum için hayatî bir önem taşımaktadır. Ayrıca yazar, toplum yapısının sağlıklı olması için ulemâ, asker, tüccar ve reayanın uyum içinde olması gerektiğini vurgular.

Görev ismi vermeden, mansıpların ehline verilmediğini ve rüşvetle ilgili olarak şunları belirtir: "Bu çöküntünün bir nedeni de vergilerin kat kat artırılmasıdır. En büyük neden de, görevlerin ehline verilmesi ve ehil olmayanların ve gaddarların hakkından gelinmesi gerekirken, bütün makamların yüksek fiyat ile satılması olmuştur. Satın alan lanetlikler süratle evvela ödedikleri pis parayı fazlası ile toplamaya çalışırken, mecburiyet bahanesi ile o görev bir başkasına daha satılır, o da gittiği zaman halkı daha ziyade baskı altına alır. Reaya fukarası iki katma çıkarılan ağır vergileri ödeyemezken, zalimlerin bu şekildeki zulmüne dayanamayıp bunalıma girdiğine de şüphe yoktur. Geçmişte, rüşvetçilik suçlaması ile bir çokları işinden çıkarılmış ve gözden düşmüştür. Birçok devlet ileri gelenleri de katlolunmuşken hâlâ, aklen ve şer'an zararlı ve ayıplanan bu huy, devlet işlerinin dayanağı olunca, o devlet ve hazinenin halinin ne olacağını varın siz düşünün" (Can, 1982).

Yazar burada her nedense, hangi mansıpların ehline verilmediğini, yüksek fiyatla satıldığını ve kimlerin rüşvet aldığını açıkça belirtmemiştir. Halbuki daha önce belirttiğimiz gibi, *Kitâh'i Müstetab* yazarı, Koçi Bey ve *Kitâhu Mesâlihfi'* Müslimin ve *Menâffil' Müminin* yazarı kadıların ehline verilmediğini, Kadıaskerlerin ve kadıların rüşvet aldıklarını açıkça belirtmiştir. Katip Çelebi'nin anlattığı problemler, önceki problemlerin aynısıdır. Roller tamamen birbirine benzemektedir, sadece aktörlerin isimleri belirtilmemiştir. Bütün devlet müesseselerinde olduğu gibi, tabiatıyla kadıaskerlik ve kadılık kurumlarında da aynı aksaklıklar çıkmıştır. Ayrıca yazarın, "Bir çok devlet ileri gelenleri" ifadesinden de bunu açıkça anlayabiliriz.

Ulemânın başı durumunda olan Şeyhülislâm önemini ise şöyle belirtmiştir: "Daha önce insanın nefsi, devlette Sultanı; akıl gücü, veziri; idrak gücü, şeyhülislamı temsil ettiğini ve diğer dört unsurun da toplum tabakaları derecesinde olduklarını anlatmıştır" (*Can, 1982*). Bu sefer de şeyhülislâmı yine çok önemli bir konumda, idrak gücünün temsilcisi mevkiinde nitelendirmiştir.

Katip Çelebi, daha önce belirttiğimiz, nasıl ki beden dört karışından meydana gelmişse; toplumun da dört unsurdan meydana geldiği benzetmesini birkaç defa tekrarlamıştır. Yani bedenın sağlamlığı, kuvvetlerin dengelenmesi ve bir birleriyle bağlantılarıyla ayakta duruyorsa, devletin sağlamlığı da bu dört sınıf halkın denkleğiyle olacağını belirtir. Bedenin sağlığı nasıl ki bu kuvvetlerin denkleğine bağlı ise, toplum düzeni de, bu halk tabakalarının denkleğine bağlıdır. Gerçi ikisinde de gerçek bir dengenin söz konusu olmadığını belirtir. Fakat bu çatışmanın bir dereceyi aşmamasını, yapının bozularak sıhate zarar gelmemesini önerir. Ayrıca toplumu meydana getiren bu unsurların, duraklama dönemine kadar sağlam olduğunu, sonra yavaş yavaş güçsüzleşerek, tam olarak görevlerini yerine getiremediğini de belirtir.

Yazar bu eserinde dikkatimizi çeken nokta iş budur. Devletin bozulmasının sebeplerini tesbit ederek ortaya koyması ve tesbitlerle karışık, teklifleri de birlikte bize sunmasıdır. Yani toplumu meydana getiren en önemli unsurun ilim ve ulemâ olduğunu belirtmiş ve bu unsura gereken önemin verilmesi, diğer unsurların da hem kendi aralarında, hem de ulemâ sınıfı ile aralarındaki münasebetlerin sağlıklı, uyumlu olması gerektiğini belirtmiştir.

Katip Çelebi, *Mizânü'l Hak Fi thtiyarfl' Ahakk* (*Gökyay, 1980; Gökyay, 1968; Adıvar, 1982; Yurdayın, 1988; Bahinger, 1982; İA, 1970, VI*). Katip Çelebi'nin en son eseri olup, 1656 senesinde kaleme alınmıştır. O eserini dönemin şiddetli münakaşalarının konusu olan bazı meseleler üzerinde, olumlu ve yapıcı fikirler ileri sürerek, bunların asıl mahiyetlerini ortaya koymuş ve anlamsız kavgaları önlemek için yazmıştır. Katip Çelebi, bu eseri için: "Fakir bundan önce nicelerini doğru yol gösterip itidale yöneltmek su-

retile taassup bağından kurtarmak için şu küçük eseri kaleme aldım" (*Gökyay, 1980*) diyor.

Esasen *Mizanü'l'Hak*, pozitif ilimler ve felsefenin bir savunucusudur. Ayrıca yazar bu ilimlerle dinin uzlaştırılması üzerindeki düşüncelerini bize bildirir. Eserin önsözünde o dönemin taassubundan şikayet eder ve pozitif ilimlerin lüzumunu savunur, İslâm âleminde ilim tarihinin kısa bir özeti verir.

Önsözde yazar o dönemde toplumun içine düştüğü durumu şöyle ortaya koyar: "Kimi kişiler kendilerini vesveseye düşüren şeytanın azdırıp yoldan çıkarması yüzünden tanık gösterme yolunu bırakıp bilgisizliğinden ve ahmaklığından ötürü zanlara ve içindeki kuşkulara kapılarak tanığın karşısına çıkmak diler, bundan dolayı da birkaç meselede kavgaya ve boş taassup hastalığına tutulur. Geçmişte olan taassup savaşları gibi bu akılsızların boş uğraşmalarının da zamanımızda vuruşup kırışmaya yol açmasına az kalmıştı. Bunun için kavgalı meselelerde tanık yolunu göstermek için birkaç satır karalayarak adına *Mizanü'l'Hak fi thtiyarfl' Ahakk* denildi; ta ki herkes bu kavganın, bu birbirleriyle düşmanca uyuşmazlığın konusu nedir ve bundan nasıl bir sonuç alınır, bilsinler de ahmaklık vadilerinden dönüp kuru kavgadan vazgeçsinler" (*Gökyay, 1980*).

Yukarıda belirttiğimiz gibi, *Mizanü'l'Hak* pozitif bilimlerin ve felsefenin savunucusudur. Yazar önsözde, taassuptan bahsetmiş, bunun sebebinin de cahillik olduğunu belirtmiştir. Giriş bölümünde ise, ilimlerin tasnifini yaparak konularını ele almıştır. Bundan sonra, pozitif ilimle dinin çatışmadığını şöyle ifade eder: "Bundan dolayı kimi bilgisizlerin bu iki ilmin dince yasak olduğunu söylemeleri bilgisizlikten ve ahmaklıktandır. Yoksa gerçeği arayan bilginlerin çoğu bunun gerektiği düşüncesindedirler" (*Gökyay, 1980*).

İslam âleminde ilim tarihinin kısa bir özeti verildikten sonra, taassup ve felsefe düşmanlığından şöyle bahseder: "Lakin nice boş kafalı kimseleler İslamlığın başlangıcında bir maslahat için ortaya konan rivayetleri görüp, cansız taş gibi -akıllarını kullanmadan- salt taklid ile donup kaldılar. Aslını sorup düşünmeden redd ve înkâr eylediler. Felsefe ilimleri diye kötüleyip yeri göğü bilmez ca-

hil iken bilgin geçindiler. Onlar Allahın göklerde ve yerdeki o muazzam mülk ü saltanatına, Allahın yarattığı herhangi bir şeye, belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna da bakmadılar tehdidi kulaklarına girmediler. Yere ve göklere bakmayı öküz gibi göz ile bakmak sandılar. Ulu Osmanlı devletinin ilk çağlarından Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek hikmet ile şeriat ilimlerini uzlaştıran gerçek araştırmacılar ün almışlardı. Ebu'l-feth (Fatih) Sultan Mehmed Han Medâris-i Semaniye'yi yaptırıp kanuna göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve "Haşiye-i tecrid" ve "Şerh-i Mevâkîf" derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler bu dersler felsefiyâtır diye kaldırıp "Hidaye" ve "Ekmel" derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyat kaldı, ne Hidaye kaldı ne Ekmel. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip, bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu. Kimi kıyıda köşede Doğu-Anadolu'da yer yer kanuna göre ders gören öğrencilerin daha başlangıçta olanları İstanbul'a gelip büyük tafra satar oldular" (*Gökyay, 1980*).

Taassup içinde olanların akıllarını kullanmayı, sadece taklit ile ilerlemediklerini, aslını sorup düşünmeden redd ve inkar ettiklerini belirtir. Felsefe ilimlerini kötüleyenler ise, cahil oldukları halde bilgin yerine geçmişlerdir. Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) zamanında felsefe ilimlerinin medreselerde okutulduğunu, daha sonra ise pozitif ilimlerin kalkarak İslamî ilimlerin kaldığını; sadece İslamî ilimleri tahsil etmenin de akla uygun olmadığı için, hem felsefe ilimlerinin hem de İslamî ilimlerin ortadan kalktığını belirtir. Yani felsefenin medreseden kaldırılmasıyla medreselerin gerilemesinin başladığını ifade eder.

Taassub içinde olanların ve felsefeye karşı olanlara karşı izlenecek yol ve çözüm yollarını da hemen arkasından vermiştir. "Onları görüp kimi kabiliyetli olanlar zamanımızda hikmet öğrenmek istediler. Fakir de yoklama ve ders okutma sırasında istidadı olan öğrencileri, Sokrat'm, Eflatun'u heveslendirdiği gibi, varlıkların gerçeğini araştıran bilimi öğrenmeleri için teşvik ettim, bu risalede de öğüt ve hepsine nasihat olsun diye birkaç madde alıp söyledim. Ta ki mutlak ilim adına ola-

nı elden geldiğince öğrenmeye çalışsınlar, elbette bir yerde lâzım olur, zararı olmaz. Kötüleyip inkâr eylemeyeler. Zira bir şeyi inkâr o nesneden uzak ve yoksul kalmaya yol açar" (*Gökyay, 1980*). Doğudan gelen cahil öğrencileri görünce, bazı kabiliyetli olan öğrenciler hikmet (felsefe) öğrenmek istemişler. Tabii Katip Çelebi de, onları yoklama ve ders okutma esnasında felsefe derslerine ısındırmaya, heveslendirmeye çalışmış ve onlara felsefe dersi okutmuştur. Yazar, görüldüğü üzere felsefe derslerinin gayretli savunucusu olmuş ve bu konuda çaba sarfetmiştir.

Ulemânın mutlaka hendese, riyaziyat bilmesi gerektiğini savunan yazar, bu fikrini de şöyle tutarlı bir hale getirir: Hendese bilen müfti ile hendese bilmeyen müftinin fetvasını şöyle açıklar. 'Bir kimse boyu ve eni derinliği dört zîrâ bir kuyu kazmak için birini sekiz akçaya tuttu. O da boyu ve eni ve derinliği iki zîrâ olan bir kuyu kazdı ve karşılığında dört akça istedi. Fetva ettirdiler, hendese bilmez müfti dört akça hakkıdır, dedi. Hendese bilen müfti hakkı bir akça diye fetva verdi, doğrusu da budur. Çünkü iki zîrâ kuyu dört zîrâ kuyunun sekizde biridir. Ücretin de sekizde bir olması gerekir' der. Yine aynı şekilde, Hendese bilen kadı ile hendese bilmeyen kadının hükmünü şöyle açıklar: "Bir kimse boyu ve eni yüz zîrâ olmak üzere bir tarlayı başkasına satıp teslim edeceği zaman boyu ve eni ellışer zîrâ iki tarla verdi. Aralarında uyuşmazlık çıkıp bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi. Hakları budur diye hükmeyletti. Sonra bir hendese bilen kadı bulup dinlettiler, yarım hakkıdır dedi. Doğrusu da budur. Bunların aslını bilmek isteyen riyaziyat görmeye heves eyleye" (*Gökyay, 1980*).

Hendese ve riyaziyat bilimlerinin önemini, hendese bilen müfti ile hendese bilmeyen müfti; hendese ve riyaziyat bilen kadı ile hendese ve riyaziyat bilmeyen kadı örneklerini vererek somut bir şekilde açıklamıştır. Dolayısıyla ulemâ sınıfının (özellikle kadılar ve müftülerin) mutlaka pozitif ilimlerden (en azından hendese ve riyaziyat) gibi ilimleri bilmesi gerektiğini, şayet bilmezse yanlış fetva vereceğini ve işini tam olarak yapamayacağını ortaya koyar.

Yine Tefsir ilminde de, Kuran-ı Kerim tam ve

doğru olarak açıklanıp yorumlanabilmesi için, astronomi ve kozmografya ilminin bilinmesini; İskender'in bir sözü üzerine, coğrafyanın okunup incelenmesini gerektiğini belirtir. İslam hukuku alimlerinin riyaziyat bilmesi gerektiğini de ifade edince, İslamî ilimlerin tahsil eden her öğrencinin pozitif ilimleri okuması gerektiği ortaya çıkıyor.

Katip Çelebi, Osmanlı İmparatorluğunun o dönemdeki, ilim âlemi arasındaki şiddetli münakaşaların konusu olan bazı meseleler üzerinde olumlu ve yapıcı fikirler ileri sürerek, bunların asıl mahiyetlerini ortaya koymuş ve anlamsız kavgaları önlemek için gayret sarfetmiştir. Çünkü özellikle vaizler ile tarikatların arası tamamen açılmış, karşılıklı tartışma merhalesi ortadan kalkmış, neredeyse çatışma çıkacak duruma gelmiştir. Yazar bu iki zümrenin de aralarındaki meseleleri dahi, mümkün mertebe iki tarafı da incitmeden, doğru olanları söyleyerek, halletmeye çalışmıştır.

Yazar öğütler bölümünde de, vaizlere, öğrencilere, ilmiye sınıfına nasihatlerde bulunmuştur. Herhalde, vaizlerle tarikat camiasının arasındaki husumet çok ileri safhaya girmiş ki ilk nasihat vaizlere yapmıştır. Vaizlere verdiği tenbih ve nasihatlar çok ilginç ve önemlidir: "Vaiz efendilere yakışan öğüttür. Burada vaaz ve nasihat âdabından bir kaçını bildirmek için bu öğüdü veriyoruz.... Birinci edep budur ki vaazında şehir halkının töresine ve âdetine ve ıstılahına aykırı sözler olmıya. Çünkü dedikoduya ve karışıklığa yol açar. İkinci edep budur ki müslümanlar arasında uyumsuzluk varsa güzellikle ve yumuşaklıkla, tatlı sözle ve gönül alıcı öğütlerle onları uyuşturmaya, birbirinden nefreti ve birbirlerine düşmanlıklarını önlemeye yarayacak vaizler ola. Bir yanı tutup öte yanı azarlayarak güdültü edilmesin. Bu düşmanlığın artmasına yol açar" (*Gökyay, 1980*).

İlmiye sınıfına ve öğrenciyeye ise çok önemli nasihatlarla bulunarak şunları belirtir: "Bu fakirden ders gören talebeye hususi olarak, ve öteki talebeye umumî olarak yarayan öğüttür. İlkin kabiliyetli olan kimseler, ilk bilgileri gördükten sonra... öteki konulara geçip yolunca uğraşarak her kesrede vahdet canibinden başlamalı. Bir konuyu

adam-akıllı pişirip tamamlamadan başka konuya geçmeye... Ve öğrenimi tamam olmadan kimi mansıplara ve ilmî vazifelere heves eylemeye. Çünkü kadılık, müftülük, vaizlik, imamlık ve hatiplik yolunca ilimle uğraşmaya engeldir. Onların gerektirdiği vazifelerle uğraşmak lâzım gelir. Öğrenimini tamamladıktan sonra da nazariyyatın vahşileri unutmamasına sebeptir. İmdi gerçekten ilim isteyen talebe, kazalara uğramaya, geçim işini bir başka yoldan sağlamaya baka" (*Gökyay, 1980*). Yazar son nasihatini ilmeye sınıfına ve talebeye yaparak kitabını bitirmiştir. Burada dikkatimizi çeken, kadılık, müftülük, vaizlik, imamlık ve hatiplik yaparak ilim yapılamayacağını vurgulanmasıdır.

Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l Beyân fî Kavânîri'î Âî-i Osman (İlgürel, 1998; Bursalı, 1965, III)*. Hüseyin Efendi 1600 tarihinde İstanbul'da doğmuş, ilk öğrenimini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve ölünceye kadar orada kalmıştır. İstanbul'da devamlı olarak ilimle uğraşan ve yabancı bilginlerle de temaslar kuran Hüseyin Efendi aynı zamanda büyük bir kütüphane kurmuştu. Kısa bir müddet IV. Mehmed'in tarih hocalığı görevini ifa etmiştir. Yazar, divan hizmetlerinden, Defter Eminliği görevini yaptığı tahmin edilebilir. Çünkü, *Telhisü'l Beyân* isimli eseri, XVII. yüzyıl devlet teşkilâtına ait bu kadar açık malumat verebilmesi, onun Defter Emîni olarak çalıştığı kanaatini güçlendirmektedir. Tarihi eserlerinin yanında, ahlak, tasavvuf ve devlet teşkilâtına ait kitaplarının yanı sıra, tıp sahasında da eserler vermiştir. Hüseyin Efendi, ilk defa batı kaynaklarından istifade eden ve edindiği malumatı eserlerinde kullanan tarihçilerdendi. Bu arada, İstanbul'a gelen Avrupalı âlimlerin çoğunu tanırdı ki, bunlar arasında Kont Ferdinand Marsigli, Demetrius Cantemir, Petis de la Croix ve Antoine Galland'ı sayabiliriz. Yazarın ömrünü ilmî araştırma ile geçirdiği ve muhtemelen 1679 tarihinde İstanbul'da öldüğü belirtilir. (*İlgürel, 1998; Bursalı, 1965, III; Bahinger, 1982; TDVİA, XVIII; Yurdayın, 1988*).

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin, tarih ve teşkilât tarihine dair iki önemli eseri vardır. Tarihle ilgili eseri olan *Tenkîhü't Tevârih.4 Mülûk* adlı eserini

IV. Mehmet'e (1648-1687) sunmuştur. Bu eserini hazırlarken bazı zor meseleleri ilim erbabından Reisü'l-Küttâb İzzeti Efendi'ye danışmıştır. Daha sonra bu eserini İzzeti Efendi'ye arzetmiştir. İzzeti Efendi, "Tenkih" in çok faydalı bir eser olduğunu belirterek, Hezarfen Hüseyin Efendi'yi Osmanlı devlet teşkilâtına ait yeni bir eser vücûda getirmesi için teşvik eder. İşte Hüseyin Efendi, bu teşvik ve tavsiyeler üzerine, esaslı araştırmalara girişmiş, tarihleri, devlet dairelerindeki defter ve hesapları tetkik ederek, özellikle kanunnâmelerden istifade yoluyla, eserini meydana getirmiştir. Bu eserine de *Telhîsü'l Beyan fî Kavânîri'î Âl-i Osman* adını vermiştir (İlgürel, 1998; Yurdaydın, 1988; Bahinger, 1982). Eser, on üç bab ve birçok fasıllardan meydana gelmiştir.

Adından da anlaşıldığı gibi esasen eseri Osmanlı devlet teşkilâtı ve Osmanlı kanunlarıdır. Fakat yazar, bu arada Osmanlı devletinde o sırada mevcut çöküntü ve düzensizliklerden bahsetmiştir. Eserin bizim çalışmamızı ilgilendiren bölümü "Der-Beyân-ı Ulemâ-yı Kiram ve Rûsûm-ı Berât - ı Ahkam" adını taşıyan onuncu bölümdür.

Yazar, toplumdaki ulemânın ve ilmin önemini şöyle açıklar: "Bu zümre-i celile, erkân'ı erba'ayı devletin rûkn-i azâmî ve şeref ve rütbe cihetinden sairlerinin mukaddemi olup, beden-i insanda hilt-ı mahmûd deme mümasil ve sair esnaf dahi ihata mu'âdil düşmüştür. Kalb ki, menbâ'-ı rûh-ı hayvanidir. Ve rûh-ı hayvanı bir cevher-i latîfdir ki, gayet letafetinden bedene bizzat cereyan edemeyüp, dem anı hâmil olur... ve cümle a'za ve civârihe îsâl ider. Lâ-cerem, beden anıyla hayat bulup, müntefî olduğu gibi ülemâ-yı şeri'at-ı hakikat dahi... etraf-ı beden makamın da olan ümmîlere ve avama erişdirüp... Rûh-ı hayvanı kıyam ve devâm-ı bedene sebep olduğu gibi, ilm dahi kıyam ve devâm-ı cem'iyyet ve devlete *sehehdîr* (İlgürel, 1998).

Ulemâ zümresinin, devletin dört temel direğinin en nüfuzlu ve ehemmiyetlisi olduğunu belirtir. Hüseyin Efendi de, Katip Çelebi gibi o dönemin tıp görüşüne göre, insan vücudunun, kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört karışımdan meydana geldiğini; toplumların da "erkân-ı erba'â" dan meydana geldiğini ve bu dört temel

direkten en önemlisi olan 'ulema' mn, şeref ve rütbe bakımından en önde geleni olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Efendi'nin kaynaklarından birisinin de Katip Çelebi olduğu bilindiğine göre bu benzetmede ondan istifade etmiş olabilir. Katip Çelebi'de açıkladığımız teşbihin aynısını burada bulmaktayız. İki arasındaki fark ise, Katip Çelebiye göre, toplumu meydana getiren, ulemâ, asker, tüccar ve reyanın uyum içerisinde olması gerektiğini, aksi takdirde toplum ve devlet düzeninin bozulacağını belirtir. Hüseyin Efendi ise, ilmin ortadan kalkmasıyla, toplumun ayakta duramayacağını ve devam edemeyeceğini, devletin de ortadan kalkacağını belirtmektedir. Kendi zamanında ise, ilim ehline rağbetin kalmadığından şikayet eder.

Osmanlı İmparatorluğunda Şeyhülislâmın en yüksek rütbede ve derecede olduğunu, sadrazamdan bazen üstün, bazen da aynı mertebede olduğunu belirtir. Bütün ulemâya, Osmanlı Devletinde yapılan hürmet ve saygının, hiçbir İslam devletinde olmadığını vurgular.

Önceden Osmanlı Devletinde kaza ve fetva işlerinin bir âlime verildiğine işaret ederek Sultan Murad Gazi zamanında Molla Fahrüddin'e yükselme teklif edilince "Beytü'l-mâl'den hissemiz, kifayet mikdârıdır; ziyâde helâl değildir" diyerek kabul etmediğini belirtir. O zaman, bu paranın kafi geldiğini, sonra devletin zamanla "şan u unvanı büyüyüp, eshabı tantana ve dârat kullanmak örf ve adet oldu" diyerek ulemânın şan ve şöhrete düşkünlüğünü anlatır. Yazar zamanındaki şöhret ve tantanadan şikayet ederken, "Pes, bu asırlar ol zamana kıyas olunmaz... Her asrın bir örfü ve her örfün bir müktezası olur" diyerek değişik bir görüş açısı ortaya koymuştur (İlgürel, 1998).

Fatih Sultan Mehmed'in son zamanlarında, fetva makamına o kadar rağbet edilmediğini zikrederek, hatta Molla Tusi'nin, Sahn tederisi ile fetva işini birlikte yaptığını belirtir. Yani önceden ulemâ sınıfının lükse ve tantanaya düşkün olmadığını, hem tederisat, hem kadılık ve hem de fetva işini birlikte yürüttüklerini, ayrıca fetva makamının fazla rağbet edilen bir makam olmadığını ifade eder.

Daha öncede ulemâ arasında, münakaşa ve

çekişmelerin olduğuna dair örnekler verdikten sonra, zamanında da bunun devam ettiğini şöyle ifade eder: "İlel'an silsile keşâkeşi ile halleri diğer-gün ve tertîb-i silsile esnasında keşmekeş-i erbâb-ı tarîkden ekseri zâr u zebûndur" (*İlgürel, 1998*).

Hezarfen, Medrese hocaları ve talebelerinin keşmekeş içerisinde olduğunu, ders için medrese-ye ayda yılda bir gittiklerini, çeşitli meşguliyetlerden dolayı bazı müftilere bir kere ders bile nasip olmadığını zikreder. Medrese öğrencilerinin ve hocalarının acıklı durumunu da şöyle belirtir:

"Fetva iştigali arasında ma'zul mollalar ve müderrisin ve kırkdan ma'zûller gelüp gidüp tassaddiden hâli olmazlar. Medreseye varup ders dinlemek üzerlerine lâzım iken, kesret-i iştigalden ayda yılda bir varmağa elleri değmez ve ba'zı müftilere bir kerre ders bile nasib olmaz. Ma'a-zâlik tevliyeti kethüdalarında ve cümle hail ü abd-i evkâf-i cami' kendülerden olup, ondan gayri Topthane'de Kılıç Ali Paşa Cami'i gibi nice evkafın nezâreti meşrutalarıdır" (*İlgürel, 1998*).

Yazar, bu bozukluk ve aksaklıkların düzeltilmesi ile ilgili çözüm yollarını şöyle açıklar: "Padişahlara lâzımdır ki ahyânen şeyhülislamı da'vet edüp musâhebet eyleye. Bu ahvâl-i âlemi kendüden suâl eyleye. "Taşradan zulm u fe'addi olmuş, niçün beni ikâz eylemezsin. Şeyhülislam, umûm-ı ehl-i İslâmın Şeyhi dimektir. İmdi tarîkden i'vicâc üzere olanları niçün bana bildirmezsin. Rûz-ı cezada vebali senin boynuna" deyü buna benzer sözler söylemek lâzımdır" (*İlgürel, 1998*). Yazar'a göre bizzat padişahın Şeyhülislamı çağırarak, bu durumu ondan öğrenmeli, taşrada olan zulmü niçin haber vermediğinin hesabını sormalıdır, diyerek, bütün sorumluluğu Padişaha ve Şeyhülislâma yükler.

Kadınların görev sürelerinin belli olmadığını, bazen bir sene veya daha fazla olabildiğini belirttikten sonra, Ebussuud Efendi kazasker oluncaya kadar, derslerden mezuniyet sırasına bakılmaksızın, herkesin bir yolunu bularak müderris olduğunu rivayet eder. Fakat Ebussuud Efendi (*Uzunçarşık, 1983, 11*) dersten icazet alıp kazaskerlerin dairelerinde sıra bekleyenler için bir ruznâme tutarak bu işi sıraya koymuştur (*İlgürel, 1998*).

Müellif zamanındaki, medresenin, ilim aleminin, ulemânın sosyal, ekonomik ve bilimsel yönü-

nü özetle şöyle ortaya koyar: "Zira zemânede me-hâdim zümresi riâyet olunup nice ehl-i ilm pâyi-mâl olup ayakda kalmışdır. Zemânede ise okumak yazmak vadileri bi'l-küllüyye metruk olmuşdur. Ekser ulemâ ümerâdan fark olunmaz. Kadıaskerler gayet dindar ve perhizkâr ve ehl-i ilm âdemler gerekdir. Gerçi ba'zısı ehl-i ilm olur. Lâkin medyun oldukları için kadıasker oldukları gibi kazaları "bey' men-yezid" idüb ve "duyûn ile kazaya vâsil olan adi mi eyleyecekdir". Ehl-i hizmetden hâne başına onar on beşer akça almayınca hizmet tevzi' eylemez. Harâccı ve avârızcı kadıya murad verecek reaya üzerine yükledür. Kadı zulme rızâ vermese, ehl-i örf ta'addiye kadir olmazlar. Yine fesâd, kudat tarafmdandır" (*İlgürel, 1998*).

Öyle anlaşılıyor ki, yazarın zamanın da, hizmetçilere saygı gösterilir hale gelmiş, ilim adamları ise ayaklar altına alınmış, hiçbir itibar görmeye başlamıştır. Medreseler, öğrenciler ve hocalar tamamen ilimden uzaklaşmışlar, eğitim öğretim olmadığı gibi, ilmî araştırma ve üretimde kalmamıştır.

Hezarfen, kadıaskerler ve kadınların durumlarını da anlatır: Kadıaskerler borçlu oldukları için, göreve geldiklerinde kazaları (kadılıkları) açık artırma ile satıyorlardı. Tabiatıyla borçlu olarak kazaya giden kadıda adaletle hükmetmeyecek, çeşitli vesilelerle halktan rüşvet alacaktır. Burada, bozulmanın sebebi ise kadıdır (*İlgürel, 1998*).

Ulemâ sınıfının (kadıasker, kadı, müderris) is-lâhı ve düzelmesi için önerdiği teklifler ise şunlardır: "Padişahlara lâzımdır ki, ulemâ zümresin mu'azzez ve mükerrem tutalar. Fakirü'l-hâl olanlarına vezaif ve atâyayı diriğ buyurmayalar. Ve içlerinden fâzıl ve kâmil Perhizkâr muttaki olanlarını müntâz bılıp, müteçerri' ve mütteki olanlara şâirinden ziyâde riâyet eyleyeler ve mahfice bî-garaz âdemler ile herkesin ahvalini tecessüs etdirüp ol makalelere cüzcükler göndermekle, hatırın ele alup, şâire dahi iyiliğe terğib hasıl ola. Ve müddet-i medîdeden berü, ma'zûl ve müstahaklara, kimseye danışmadan mertebesi olan mansıb ile behremed kılma". Kadıaskerlerle ilgili olarak ise "Kadıaskerler gayet dindar ve perhizkâr ve ehl-i ilm âdemler gerekdir... İmdi Pâdişâh kadıaskerler ahvalini tecessüs edüp, ba'zı kimselere ahyânen akça ile kadılık aldırıp, ba'dehu kim etmiş ise yüz-

leşdirüp sezasına göre ceza ey leye. Kadılık ahkâm-ı şeriyeye icrası için hâlâ halk malını ne yüzden almağa adi ü dâd ile meşhur olanları, vakti geldi deyü azl eylemeyüp ibka buyuralar. Şâiri dahi anı görüp iyiliğe heves ideler... Cümle işlerden pâdişâh mesuldür. Ben filana sipariş eyledim, demekle halâs müyesser değildir. Padişah lâzım olan iyülerini bulup, zâlimlerine asla mansıb virmemek gerek. Zâlimi re'âya üzerine taslit eylemek, kurduları koyun sürüsüne salıvermekdir" (*tlgürel, 1998*).

Hezarfen Hüseyin Efendiye göre, memlekette Eğitim öğretim tamamen bozulmuş ve yok olmuştur. Ulemâya itibar edilmemekte ve saygı gösterilmemektedir. Sosyal ve iktisadî durumları lüks, ihtişam ve başka sebeplerden dolayı çok kötüye gitmiştir. Padişahın genel olarak bütün ulemâ sınıfını önceki itibarlı ve saygın durumuna getirmesi gerekir. İçlerinden layık olanlara, diğerlerinden daha fazla sağı göstermelidir. Uzun müddet ma'zul ve müstahak olanlara, kimseye danışmadan ona görev vermelidir. Kadıaskerlerin gayet dindar ve perhizkar ve ehl-i ilim olması gerekir. Yine padişah, kadıaskerleri araştırıp, rüşvetle kadılık verenleri cezalandırması gerekir. Yazara göre, padişah bütün işlerden mesuldür ve padişahın iyileri bulup görev vermesi, zalimlere asla görev vermeme si gerekir (*tlgürel, 1998*).

Osmanlı aydını, son ıslâh teklifini ise, öğrencilere yönelik yapmıştır. Öğrencinin derslere muntazam dört gün devam etmesi gerektiğini belirtir. Derslerin tamamını okumadan mülazemete gitmemelidirler. Muteber kitaplar nasıl okundu ise, aynı şekilde okunmalıdır. Her öğrenci okuduğu dersleri temessüküne yazmalıdır. Yeni hocası temessüksüz olan talebeyi kabul etmemelidir. Medresede okutulan derslerin tamamını, sırasıyla okuyup bitirmelidir. Her medresenin mütevellî ve nazırları zikredilen kanunlara uymaları ve kimse kimseden danışmend ayartmaması gerekir (*tlgürel, 1998*).

Hüseyin Efendinin bu tekliflerinden de Eğitim öğretimin tamamen çözüldüğünü hocasıyla, talebesiyle bir keşmekeş içerisinde bulunduğunu anlıyoruz. Ona göre bu durum, hocasıyla, talebesiyle birlikte dikkat, anlayış ve gayretle düzelecektir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğunda en önemli eğitim öğretim kurumu olan medrese, devleti ayakta tutan temel kurumlardan biriydi. Çünkü devlet teşkilâtının ve bürokrasinin eğitim görmüş elemanlara ihtiyacı vardı. Özellikle hukukun uygulanması ve idari görevleri yerine getiren kadılar medreselerden yetişiyor, bütün öğretmen, öğretim üyesi kadrosu buralardan sağlanıyordu. Velhasıl koca devletin eğitim öğretim yükünü medreseler taşıyordu.

Medreselerden bugünkü anlamda sadece din görevlisi yetişmiyordu. Şeyhülislam, kadıasker, kadı, müfti, müderris, vaiz, imam, müezzin ve hatta divanın üç üyesi olan Kadıasker, Defterdar ve Nişancı da genellikle ulemâ sınıfından olurdu. Yani bu durumda Osmanlının aydını, edebiyatçısı, sanatçısı, müzisyeni, öğretim üyesi, bürokrati büyük ölçüde medrese mezunu idi.

Buna paralel olarak o dönem yazarları, Osmanlı toplumunu eski anlayışa göre, dört ayrı sınıf olarak görmekte idiler. İlmiye sınıfı ise, aksamı erbaa diye nitelendirilen ana direklerin en önemlisi olarak belirtilir. İşte bu derece önemli bir sınıfın gerilemesinin, bozulmasının sebeplerini ve çözüm yollarını araştırmak, Osmanlı İmparatorluğu açısından hayâtî önem taşımaktadır. Bu çalışmamızda XVII. yüzyılda Osmanlı aydınına göre, ilmiye sınıfının ve medresenin bozulması ve çözüm yollarını araştırmaya çalıştık.

Netice olarak, *Kitâh'i* Müstetâb yazarı hemen bütün lâyihalarda söz konusu edilen rüşvetin, devletin bütün kurumlarında hediye adı altında verilip alındığını, ulemâ ve devlet adamları arasında sanki güzel bir adet ve meşru bir duruma getirildiğini belirtir. Hatta doğru dürüst olan kişilere makam verilmediği gibi, işe yaramaz kabul edilirdi. Ulemâ sınıfının çok lüks bir yaşam içerisinde olduğunu, dolayısıyla mecburen borçlandığını, mansıb alınca da rüşvet almak mecburiyetinde kaldığı anlatır. Hatta bu rüşvetler zulüm derecesine gelmiştir. Liyakatsiz kişilere hak etmedikleri mansıb ve rütbe verilmesini de tenkit eder. Ulemânın sözlerinin fiillerine uymadığını, dolayısıyla örnek olmadıkları için, diğer devlet hizmet-

tinde bulunanlarında doğru yoldan uzaklaşarak bozulduğunu zikreder. Kitâb-ı Müstetab'da ilginç olan bir husus ise, "Ulemâda tama' ve hamakat" olduğunun belirtilmesidir. Çözüm yolu olarak ise, sorumlunun padişah olduğunu, padişahın vezirlerini ve ulemâyı toplayıp devletin bozulmasına sebep olan konuları sorması ve araştırması gerektiğine işaret eder. Ayrıca padişahın vezirini görevlendirerek, bu aksaklıkları gidermesini, ulemâya danışıp istişare ederek çözüm yolları aramasını tavsiye eder.

Koçi Bey, İlme ve ulemâya değer verilmediğini, bilginin devamının bilginlerle olduğunu atalar zamanında ulemâya hürmet ve itibar edildiğini belirtir. Ulemânın durumu gayet karmakarışık ve halleri perişandır. Yazar zamanındaki ilmiye sınıfının şöhret ve lüks düşkün olmalarını tenkit eder. Şöhret ve lüks düşkün olanların ilmi araştırmalar yapamayacağını vurgular. Medreselerin ve hocalarının nizamlarının bozulduğunu, gerekli eğitim ve öğretimin yapılmadığını uzun uzun açıklar. Kadı askerler sık sık azl olunduğu için, yerine gelenler azil korkusuyla devlet büyüklerine karşı dalkavukluk yapmaya mecbur kalmışlardır. Herkesin hatırını hoş etmeye önem verir hale gelmişlerdir. Hak sahibi olmayanlara, mevkiiler verilmiştir. Kadı askerlerin ve kadıların rüşvet aldıklarını uzun uzun örneklerle açıklar. Çözüm yolu olarak, ilmiye ait makamların şunun bunun aracılığı ile ve rüşvetle verilmemesini, en bilgili ve ehliyetli olana verilmesini teklif eder. Mülâzimliğin çok sıkı tutulmasını, fazla verilmediği zaman hak sahibi olanlar sıkıntı çekmez, bilgin ile cahil de bir tutulmaz. Kadıların düştükleri durumla ilgilenmenin en önemli şey olduğunu, onların çok hor ve aşağılık hale geldiklerinin altını çizer. Bu problemlerle ilgilenilmeyip, aldırış edilmediği zaman düzen ve nizamın elden gideceğine işaret eder.

Kitah'i Mesâlih yazarı, daha önce belirttiğimiz gibi eserinin birinci bölümünü ulemâya ayırmıştır. Ulemâya önem verilmesi gerektiğini belirterek, ulemânın sosyal ve özellikle ekonomik açıdan çok kötü durumda olduğu vurgulanır. Ulemâya gerekli imkanların verilmesi, onlar "kapu kapu gezmiyeler ve altı yıl ma'zul, hor ve hakîr sürün-

meyeler, leyi ü nehâr mütalaalarında olalar" diyerek, hakikaten ulemânın ekonomik açıdan çok zor şartlar altında olduğuna işaret edilir. Şayet bu sıkıntılar ortadan kalkmazsa, onların ilmi araştırmalarda bulunamayacaklarını, problemleri giderilince gece gündüz araştırma ve incelemeye meşgul olacaklardı. İlginç olarak, kadıların, imam ve müezzinlerin tiryakilikten görevlerini yapamaz duruma geldikleri dile getirir.

Osmanlı İmparatorluğunda, ulemâ sınıfına mensup kadılar, ülkede kazaî, idari ve belediye hizmetleri görevlerini yerine getiriyordu. Bu münasebetle kadıların çok önemli görevleri vardı. Bu açıdan, görevlerini hakkıyla yapabilmeleri için, onların hiçbir maddi ve manevi problemlerinin olmaması gerekir. Aksi takdirde, görevlerini tam olarak yerine getiremeyecekler, neticesi de devlet teşkilâtının önemli bir kısmı bozulacaktır. Nizam-ı âlemin ancak ulemâ sınıfı ile olacağını, ulemânın durumunu düzeltmeden, nizam-ı âlemin olmayacağını ve müslümanların huzur bulamayacakları belirtilir.

Katip Çelebi, *Düsturu'l' Amel'de*, ilmin ve ulemânın ne kadar önemli olduğunu ilginç bir örnekle açıklar. O dönemin tıp görüşüne göre insan vücudunun kan, balgam, safra ve sevda olmak üzere dört karışımdan meydana geldiğini; toplumların da, ulemâ, asker, tüccar ve reayadan meydana geldiğini, ulemâyı bedendeki en önemli karışım olan kana benzettir. Nasıl ki kalp ve kan, beden canlılığını sağlıyorsa, ulemâ ve ilimde toplumun devamlılığını sağlar. Beden kalpten yararlandığı gibi toplumda alimlerden yararlanır.

Katip Çelebi de, mansıpların ehline verilmediğini, yüksek fiyatla satıldığını genişçe açıklar, fakat her nedense hangi mansıpların ehline verilmediği ve kimlerin rüşvet aldıklarını açıkça isim olarak belirtmez, çekinmiş olabilir. Yazar tesbitlerle, teklifleri karışık olarak vermiştir. Teklif olarak toplumu meydana getiren en önemli unsur olan ilim ve ulemâya önem verilmesini belirtir. Ayrıca bu dört unsurun hem kendi aralarındaki, hem de ulemâ sınıfı ile olan münasebetlerinin sağlıklı, uyumlu olmasına işaret eder. Aksi takdirde toplumun ve devletin zarar göreceğini vurgular.

Katip Çelebi'nin, *Mizonü'l' Hakk* isimli eseri ise, medresenin o çağda düştüğü taassuba karşı yazılmıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanın pozitif ilimler ve felsefenin medreselerde okutulduğunu hatırlatır. Fakat zamanında felsefe ilimleri zararlıdır diyerek medreselerden kaldırılmıştır. Yazara göre, sadece İslamî ilimleri tahsil etmek akla uygun olmadığı için, ne felsefi ilimler, ne de İslamî ilimler kalmıştır. Yani medreselerin bozulmasının sebebini pozitif ilimler ve felsefenin medreselerden kaldırılmasına bağlamaktadır.

Yazar bu eserinde, pozitif ilimlerin ve felsefenin gayretli bir savunucusudur. Eserinin önsözünde taassuptan bahsederek, sebebinin de cahillik olduğunu belirtir. Ayrıca pozitif ilimlerle, dinin çatışmadığını açıklar. Ulemânın, özellikle kadı, müfti ve müfessirlerin, mutlaka hendese, riyaziyyat ve coğrafya ilmini bilmesi gerektiğini savunur.

Aydınlarımızın çok önemli bir özelliği ise, Osmanlı İmparatorluğunun o dönemdeki, ulemâ sınıfı arasındaki şiddetli münakaşaların konusu olan bazı meseleler üzerinde olumlu ve yapıcı fikirler ileri sürerek, bunların ortaya koymuş ve anlamsız kavgaları önlemek için gayret sarf etmiştir.

Hezarfen Hüseyin Efendi, daha önceki ulemânın kanaatkar olduğunu, zamanındakilerin şan, şöhret ve tantanaya önem verdiklerini; önceki ulemânın hem tedris hem de müftülüğü birlikte yürüttüğünü şimdi ise bunun ayrıldığı belirtir. Daha önce ulemâ arasındaki münakaşa ve çekişmelerin devam ettiğini, hocaların ve talebelerin çeşitli meşguliyetlerden dolayı, ders için medreseye ayda yılda bir gittiklerini, tam bir keşmekeş içerisinde bulduklarını uzun uzun açıklar.

Öyle anlaşılıyor ki, ilim ve ulemâ ayaklar altına alınmış, itibarları yok olmuştu. Hocalar ve öğrenciler tamamen ilimden, eğitim ve öğretimden uzaklaşmışlar; ilmî araştırma ve üretimde kalmamıştır. Yazar, çözüm yolu olarak, tamamen padişahı ve şeyhülislâmı sorumlu tutar ve bu bozuk-

lukları padişahın düzeltmesini tavsiye eder. Son olarak da medrese hocalarına ve öğrencilerine yönelik tavsiyelerde bulunmuştur.

Aydınlarımızın ulemâ sınıfının gerilemesi ve çözüm yolları ile ilgili tesbit ve teklifler genel olarak şu başlıklarda toplanabilir. Ulemâ sınıfının (kadıaskerler, kadılar) rüşvet alması; görevlerin ehline verilmemesi; bu sınıfın şöhret ve lükse düşkün olması; tamahkar olmaları. Bu benzer problemlerin yanında, farklı tesbitlerde de bulunulmuştur. Kitâb-ı Müstetâb yazarı, "Ulemâda tama' ve hamakat" olduğunu; Kitâb-ı Mesâlih yazarı, kitaplarını satacak kadar ekonomik sıkıntıda olduklarını ve tiryakilikten kadıların, imam ve müezzinlerin görevlerini yapamadıklarını vurgularken; Katip Çelebi, medreselerin bozulmasını pozitif ilimlerin ve felsefenin medreselerden kaldırılmasına bağlamış, ulemâ arasındaki şiddetli münakaşaları yapıcı fikirleriyle ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Çalışmamızda, aydınlarımızın fikirlerinden faydalanarak, XVII. yüzyılda Osmanlı ulemâ sınıfının bozulmasının sebeplerine ve çözüm yollarını tesbit etmeye çalıştık. Özetle ulemâ sınıfının büyük bir kısmının ahlakî ve ilmî çöküntüde olduğu ve liyakatsiz kişilerin iş başına getirildiği, eğitim ve öğretimin tamamen keşmekeş içinde olduğu ortaya çıkmıştır.

Ayrıca daha önce hazırladığımız "XVI. Yüzyıl Osmanlı Aydınlarına Göre İlmiye Teşkilatındaki Çözölmeye İlişkin Tesbit ve Teklifler" adlı çalışma ile bu çalışmayı mukayese ettiğimiz zaman şunları gördük. XVII. yüzyılda da, XVI. yüzyılda ki gibi bu sınıfın şöhret ve lükse düşkün olması, tamahkar olması; ekonomik sıkıntıya düşmeleri; ilmiye sınıfının ahlakî ve ilmî çöküntüde olması; liyakatsiz kişilere görev verilmesi; medreselerde eğitim ve öğretimin tamamen keşmekeş içine girmesi gibi hususlar devam etmiştir.

AÇIKLAMALAR

Mevâlî: Ulemanın yüksek sınıfı hakkında kullanılan "Molla"nm cem'i de mevâlî'dir. Molla gibi mevâlî tabiri de kullanılırdı (*Pakalm, 1993,11*).

Ayn Ali Efendi'nin bu iki eseri ile Katip Çelebi'nin "Düstürü'l-Amel li İslâhi'l-Halel" adlı eseri birlikte yayınlanmıştır: İstanbul, 1280. Aynı yayının tıpkı basımı, M.T. Gökbilgin'in Ayn Ali Efendi'nin iki eseriyle ilgili geniş bir açıklamayı ihtiva eden bir önsözle birlikte yapılmıştır: İstanbul 1979 (*İpşirli, 1994*).

³ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁴ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁵ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁶ B.k.z., Pakalm, 1993, I.

⁷ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁸ B.k.z., Pakalm, 1993, II.

⁹ B.k.z., Pakalm, 1993, I.

¹⁰ B.k.z., Pakalm, 1993, III.

¹¹ B.k.z., Pakalm, 1993,111.

¹² B.k.z., Pakalm, 1993, III.

Eser Yaşar Yücel tarafından önce tıpkı basım olarak yayınlanmıştır (Ankara, 1980), daha sonra transkripsiyonu da yapılarak tekrar neşredilmiştir. (*Yücel, 1988*).

[^] Ayn Ali Efendi'nin Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan" adlı eseri ve diğer risalesi" Risâle-i Vazife-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman" ile Katip Çelebi'nin "Düstürü'l-Amelli- İslâhi'l-Halel" adlı eseri birlikte yayınlanmıştır: İstanbul, 1280. Aynı yayının tıpkı basımı M.T. Gökbilgin'in geniş önsözle birlikte yapılmıştır: İstanbul, 1979, s. 3-40; Katip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düstürü'l-Amel li'hlâhi'l-Halel)*, Haz. Ali Can, Ankara, 1982, Biz de bu neşri kullandık.

¹⁵ B.k.z., Pakalm, 1993, I

KAYNAKLAR

ADIVAR, A. Adnan (1982), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul.

ARIK, Feda Şamil (1997), "Osmanlılar'da Kadınlık Müessesesi", Ankara Üniversitesi, OTAM, Sayı: 8, Ankara.

ATAY, Hüseyin (1983), **Osmanlılar'da Yüksek Din Eğitimi (Medrese Programları-İcâzet nâmeler İslahat Hareketleri)**, İstanbul.

AYN ALİ EFENDİ (1280), **Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divan" ve Risâle-i Vazife- horan ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman**, İstanbul.

BABİNGER, Franz (1982), **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Uçok, Ankara.

BALTACI, Cahid (1976), **XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, -Teşkilât Tarih-**, İstanbul.

BERKES, Niyazi (1978), **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul.

BURSALI MTAHİR (1965), **Osmanlı Müellifleri**, III. C, İstanbul.

GÖKBERK, Macit (1980), **Felsefe Tarihi**, İstanbul.

GÖKYAY, O. Saik (1968), **Kâtip Çelebi'den Seçmeler**, İstanbul.

HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ (1998), **Telhîsü'l Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osman**, Haz. Sevim İlgürel, Ankara.

İA (1970^a), "Kâtip Çelebi" maddesi, (O. Saik Gökyay), **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, İstanbul.

İA (1970^b), "Koçi Beg" maddesi, (M. Ç. Uluçay), **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, İstanbul.

İA;(1970^c), "Lütfi Paşa" maddesi, (M. Tayyib Gökbilgin), **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul.

İPŞİRLİ, Mehmet (1981), "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler(XVI-XVII.Asırlar)" **Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman**,VII-VIII,İstanbul.

İPŞİRLİ, Mehmet (1981), "Hasan Kâfi El-Akhişari ve Devlet Düzenine Ait Eseri, "Usûlü'l-Hikem Fi Nizâmî'l-Âlem", **İÜEF, TED**, Sayı: 10-11, 1979-1980, İstanbul.

- İPŞİRLİ, Mehmet (1994), "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmanî ve Rabita-i Âsitane", **İÜEF, TED**, Sayı:4, 1988-1994, İstanbul.
- KATİP ÇELEBİ (1280), **Düstüru'1-Amel li Islâhi'1-Halel**, İstanbul.
- KATİP ÇELEBİ (1980), **Mizânü'1-Hak fi İhtiyârî'l Ahakk**, Haz. Orhan Saik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- KATİP ÇELEBİ (1982), **Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar (Düstüru'1-Amel li-Islâhi'1-Halel)**, Haz. Ali Can, Ankara.
- KOÇI BEG (1997), **Rîsâle-i Koci Beg**, Sadeleştirilen: Zuhuri Danışman, İstanbul.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1991), "Lütfi Paşa Âsaf-nâmesi, (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu Armağanı**, İ.U.E.F., Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul.
- LEKESİZ, M. Hulusi (1989), **Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül, Gelişme, Çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar)**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- LEWIS, Bernard (1993), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, Ankara.
- LÜTFİ PAŞA (1326), **Âsaf-nâme**, İstanbul.
- MAJER, H.G. (1980), "Die Kritik an den Ulema in den Osmanschen Politischen Traktaten Des 16-18. Jahrhun derts", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, Ankara.
- MEHMED SÜREYYA (1311-1315), **Sicill-i Osmanî**, C. IV, İstanbul.
- OZ, Mehmet (1997), **Osmanlıda "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları**, İstanbul.
- PAKALIN, M.Z. (1993); **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3 O, İstanbul.
- SARIKAYA, Yaşar (1997), **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul.
- SAVAŞ, Ali İbrahim (1999), "Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islâhat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", **Bilig**, Sayı: 9 , Ankara.
- TDVİA "Hüseyin Efendi, Hezarfen" maddesi, Mücteba İlgürel), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XVIII, İstanbul.
- UĞUR, Ahmet (1982), "Âsaf-nâme-i Vezir Lütfi Paşa", **İslamî İlimler Enstitüsü Dergisi**, IV., Ankara.
- UĞUR, Ahmet (1987), **Osmanlı Siyâset-Nâmeleri**, Kayseri.
- UN AN, Fahri (1994), "Osmanlı Medreselerinin İlmî Performansı Üzerine Bazı Düşünceler", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 30, Eylül-Ekim.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1983), **Osmanlı Tarihi**, C. II, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı**, Ankara.
- VEZİR LÜTFİ PAŞA (1977), **Âsaf-nâme (Devlet Adamlarına Öğütler)**, Yurdoçağı Yayınları. Nu: 1, Ankara.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi (1988), **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara.
- YÜCEL, Yaşar (1988), **Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar - İKitâb-ı Müstetâb - Kitâbu Mesâlihi'l - Müslimîn ve Menâfii'l - Mü'minin - Hırzu'l - Mülûk**, Ankara.

FINDINGS AND PROPOSALS ON THE CORRUPTION OF THE OTTOMAN İLMİYYE
TEŞKİLTİ (LEARNED HIERARCHY) BY THE XVIIth CENTURY ULEMA.

Assis. Prof. Dr. Kayhan ATİK
Kırıkkale University, Faculty of Arts & Science

ABSTRACT

By the mid-XVI. century, the Ottoman Empire accessed into crisis situation. This drew the ulema (scholar)- statesman and İlmîye Sınıfı (learned class) attention to find necessary solutions. They warned authorities, among whom comes primarily sultan himself with their written works, lâyihas and siyaset-nâmes. Beginning with the XVIth century and going on throughout XVIIth and XVIIIth centuries, these reports generally dealt with political, social, economic and military problems of the time and sought to bring definite solutions.

Among the three classes, ilmiyye, kalemiyye and seyfiyye, the ilmiyye took the first place, since the leading figures of the state hierarchy came from İlmîye Sınıfı. Şeyhülislams, kadiaskers, defterdars, nişancı, kadıs, müftis and müderrises, being the members of the ilmiyye teşkilâtı executed the most crucial state affairs. For this reason, corruption in the İlmîye Sınıfı probably caused deep effects into the Ottoman Empire.

These reports on the corruption of the İlmîye Sınıfı and their solutions generally concerned with the following subjects; bribery, giving offices to unabled man, fondness of the fame and luxury, greedy, economic difficulty, moral and scientific corruption and educational disorder. Those problems, began in the XVIth century, continued through the XVIIth century and after.

Key Words:

Ulema, ilmiyye Teşkilâtı, Medrese, Reports.

**УТВЕРЖДЕНИЯ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ ОСМАНСКОЙ
ИМПЕРИИ XVII-го ВЕКА, СВЯЗАННЫЕ С РАЗЛОЖЕНИЕМ В СИСТЕМЕ
БОГОСЛОВИЯ И ЗАКОНОВЕДЕНИЯ**

Доц. Др. Кайхан АТИК

Университет Кырыккале
Факультет Естественных и Гуманитарных Наук

РЕЗЮМЕ

Османская Империя со второй половины XVI-го века начала переживать кризис. Это положение привлекло внимание интеллегенции (государственных и религиозных деятелей) того времени и заставило их искать пути выхода из сложившейся ситуации. Интеллегенты теоритически и практически пытались предупредить султанов, везирей и ответственных государственных деятелей в виде различных проектов и политических заявлений. Начиная с 16-го и вплоть до 18-го века эти произведения как правило писались для того чтобы разрешить политические, социальные, экономические и военные проблемы путем предупреждения ответственных чинов об этих проблемах.

Государственную систему Османской Империи составляли три основы – сословие богословов и законоведов, канцелярский сбор и армия, из них самой главной возможно является система богословия и законоведения. Потому как шейх-уль-ислам, верховный военный судья, министр финансов, придворный, ставящий печати, кадии, муфтин, преподаватели медресе, служающие мечетей относились к этому сословию. Все они были выходцами из медресе.

В этой связи разложение системы богословия и законоведения имело очень большое значение для Османской Империи. Следовательно одна из причин кризисного положения государства, а возможно и самая главная причина - это регресс и разложение этой системы.

Регресс интеллегенции, сословия богословов и законоведов, а также проблемы и предложения касательно путей выхода из положения можно сгруппировать под нижеследующими заголовками: взяточничество сословия богословов, назначение на должности в системе богословия и законоведения без учёта способностей и знаний, честолюбие и любовь к роскоши этого сословия, алчность, экономичекий, моральный и научный упадок, неразбериха в системе образования. Эти проблемы, начавшиеся в 16-ом веке продолжались до 17-го века и далее.

Ключевые слова:

Улема, Система богословия и законоведения, Медресе, Проект

TÜRKMEN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OLUMLU ŞİMDİKİ ZAMAN KULLANIMI

Dr. Melek ERDEM

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih'-Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Çarlık Rusya'sı döneminde ilminski'yin azınlıkları Ruslaştırma çalışmaları ve 1920'de Rusya Komünist Bolşevik Partisinin Türkistan üzerindeki oyunları neticesinde edebî dil haline getirilen Türk lehçelerinden biri olan Türkmen Türkçesi, ağızlarındaki şimdiki zaman kullanımları yönünden çeşitlilik göstermektedir. Türk dünyasının kuzeydoğu sahasından Balkanlara kadar uzanan bir hat üzerinde geçiş sahası konumunda bulunan Türkmen Türkçesi ağızlarında kullanılan şimdiki zaman eklerinin, Kuzeydoğu Türk lehçeleri, Kıpçak grubu Türk lehçeleri, Güneydoğu Türk lehçeleri ve diğer Güneybatı Türk lehçelerinde de görülen kullanımlar olduğu dikkati çekmektedir. Bu da birbirinden çok uzak sahalarda olsalar dahi Türk lehçelerinin ayrılmaz bir bütün içerisinde değerlendirilmeleri gerektiğinin bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler:

Şekil Bilgisi, Eş şekil, Türkoloji, Türkmen Türkçesi,
Şimdiki Zaman, Türkmen Ağızlarında Şimdiki Zaman

GİRİŞ

20. yy. başında tek bir edebî dil söz konusu iken bugün Türk cumhuriyetlerinde konuşulan Türk lehçelerinin birer edebî dil haline gelmesi, 1920'de Rusya Komünist Bolşevik Partisinin Türkistan'daki vazifeleri ile ilgili kararının (ki bu karar aynı zamanda Türkistan'ın bölünmesiyle ilgilidir) 1924'te uygulamaya konulmasıyla kesinlik kazanmıştır. 1920'lere kadar Türkistan'da tek bir dil söz konusu olmasına rağmen 13 Haziran 1920'de Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi (RK(b)P) Merkez Komitesinin "RK(b)P'nin Türkistan'daki esas vazifeleri" hakkındaki kararının ardından 29 Temmuz 1920'de Türkmen Türkçesiyle basılan ilk Türkmen gazetesi olan **Türkmenistan** gazetesinin 1. sayısı çıkarılmıştır (*Garıyev vd., 1970:233,486*). Aslında bu kararlarla, Çarlık Rusyası döneminde, Hristiyan misyoneri N. I. Uminskiy'in Türkleri bölerek Ruslaştırma plânı, Bolşevik ihtilalinden sonra Lenin'in talimatlarıyla bir hükümet stratejisi haline getirilmiştir. Türkmen Türkçesi ve ağzlarıyla ilgili olarak 29 Aralık 1859'da N. İ. Uminskiy'in A. Şifner'e yazdığı ve daha sonra neşredilen mektubunda Yomut ve Esen ili ağzları hakkında bilgi vermesi de ayrıca dikkat çekicidir. Arkasından 1878'de de A. Starçevskiy'in **Sputnik Russkogo Çeloveka v Sredney Azü'sinde** Salır, Sarık, Teke, Çovdur, Yomut, Ersarı, Göklen ağzlarının birer lehçe olarak farklılıklarından söz edilmiştir. P. Şimkeviç, A.N. Samoyloviç, F. E. Korş'la, Türkmen Türkçesinin bir dil ve ağzlarının da lehçe olarak ele alınması şeklinde başlayıp gelişen çalışmalar, 1927'lerde A. P. Potseluyevskiy ile de devam etmiştir (*Berdıyev vd., 1970:35'41; Amansariyev, 1970-.41-54*). Halbuki diğer yandan A. Gulmammedov Türkmenlerin aslının Oğuzlar olduğunu ve dolayısıyla Türk dilinin bu esasta gelişmesi gerektiğini savunmaktadır. F. Efendizade de bu görüşe katılmakla beraber, hazır işlenmiş edebî dil halindeki Türkiye Türkçesi esasında Türk dilinin gelişebileceğini savunarak 1925-26 yıllarındaki *Tokmak* dergisinin muhtelif sayılarında bu yönde görüşlerini belirtmektedir (*Cumayev vd., 1979:27-28*).

1934'e kadar Batı Yomut ağzı temelinde ilerleyen fakat, özelliklerinin bundan sonra edebî dil hükmünde gelişmesi icap ettirilen dil şartlarına uygun gelmediği düşüncesiyle Türkmen Türkçesi, 1934'te Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin dil ile ilgili toplantısından sonra, Aşgabat ağzının esas alınması şeklindeki kararlar aniden edebî dil olarak yön değiştirmiştir. M. N. Hıdırov Türkmen edebî dilinin temelinde, diğer ağzların bir karışımı durumunda olan Aşgabat ağzının olduğunu iddia etmiştir (*Amansariyev, 1970:33-34*). Türkmenistan'da 1950'de Prof. Dr. Pigam Azimov, Türkmenistan'daki edebî dilin temelinde Teke veya Yomut ağzlarının varlığını öne sürmüştü de, daha sonra karar değiştirerek Türkmen edebî dilinin temelinde Teke ağzı olduğunu ifade etmiştir (*Amansariyev, 1970:33'teki 2. ve 3. dip not*).

Neticede, Aşgabat ağzı edebî dil olarak kabul edilmiştir. Aşgabat'ta da daha çok Teke ağzının ağırlığı hissedilmektedir. Olumlu şimdiki zaman kullanımı açısından Yomut ve Teke ağzları aynı özellikleri taşısalarda Yomut ağzının söz varlığı açısından Türkiye Türkçesine daha yakın olduğu da gözlenmektedir.

C. Amansariyev, **Türkmen Dialektologiyası** adlı eserinde, bugün Türkmenistan'da konuşulan ağzların, Türkmen boylarının yerleşimine paralel bir şekilde, coğrafi olarak sınıflandırılması konusunun daha çok uygulamada ortaya çıktığını, konunun resmî olarak belgelere yansımadığını, fakat esaslarını H. A. Maşakov'un belirlediği şöyle bir tasnif yapmanın mümkün olabileceğini yazmıştır (*Amansariyev, 1970:58-59*) :

1. **Lebap Ağzları**: Ersarı, Sakar, Eski, Hatap, Mukrı, Surhı, Kıraç, Arabacı, Çandır, Çeges, Bayat, Kıpçak ve Olam ağzları Lebap bölgesinde konuşulan ağzlardır.

2. **Merkep Ağzlar** : Teke ağzının Ahal kolu, Karataşlı-Alili ağzının Alili kolu, Enev, Hasar, Mehinli.

3. **Merv Ağzları** : Teke ağzının Merv kolu, Burkaz, Pendi (Sarık ağzı), Sarağt (Salır ağzı)

4- **Sumbar Ağzları**: Göklen, Nohur, Mürçe.

5. **Kuzeybatı Ağzı**: Yomut ağzının batı kolu.

6. *Kuzey Ağızları* : Yomut ağzının kuzey kolu (Yomut ve Uşak ağızları), Çovdur, Yemreli, Karataşlı-Alili ağzının Karataşlı kolu, Düyeci.

C. Amansarıyev, **Türkmen Dialektologiyası** adlı eserinde, Türkmen ağzlarının henüz tam olarak, iyice incelenmemiş olmasından dolayı, dil özelliklerine göre bir tasnif yapmanın zor olduğunu ifade ederek, eldeki verilere göre, fonetik açıdan ancak peltek /s/ ve peltek /z/'nin kullanımına göre ağzın ön kısmında çıkarılan (*apikal*) ve ağzın arka kısmında çıkarılan (*dorsal*) olarak ikiye ayrılabilceğini belirtmektedir, /s/ ve /z/ seslerinin ağzın ön kısmında çıkarıldığı ağzlar, Türkmen Türkçesinin edebî dilinde de kullanıldığı üzere peltek /s/ ve peltek /z/'nin kullanıldığı ağzlardır. Teke, Yomut, Göklen, Salır, Sarık, Ersarı, Karataşlı, Alili, Yemreli gibi ağzlar bu gruba girer, /s/ ve /z/ seslerinin ağzın arka kısmında çıkarıldığı ağzlar ise peltek olmayan /s/ ve /z/'nin kullanıldığı ağzlardır. Çovdur, Nohur, Enev, Eski, Mukrı, Surhı, Kıraç, Arabacı, Çandır, Çeges, Hatap, Bayat, Düyeci, Kıpçak gibi ağzlar bu gruba dahildir (*Amansariyev, 1970:59-60*).

O. Çommadov'un **Kerkinskaya Grupp Di-alektov Türkmenskogo Yazıka** adlı çalışmasında (*Çommadov, 1992:8*) ise farklı bir tasnif yapılmıştır (Bkz. Şekil 1).

Türkmen Türkçesi ve ağzlarıyla ilgili bu tasnifler daha çok coğrafyaya yönelik olmaları sebebiyle ağzlardaki şekli ortaklıklar çalışmalarda belirgin olarak karşımıza çıkmamaktadır.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE OLUMLU ŞİMDİKİ ZAMAN KAVRAMI

Edebî dille zaten iç içe olan Türkmen ağzlarına bakıldığında ses bilgisi ve şekil bilgisi bakımından çok büyük farklılıklar görülmemekte ve mevcut özelliklerin de Türkmen boylarına paralel seyrettiği dikkati çekmektedir. Diğer Oğuz grubu lehçelerinde de kendi içlerindeki ağzlar arasında büyük farklılıklar görülmemekte, ağzlardaki morfolojik özelliklerin diğer lehçe gruplarıyla bağlantılı olduğu da özellikle dikkati çekmektedir. Türkmen ağzlarına bu açıdan bakıldığında özellikle şimdiki zamanın ifadesinde bir çeşitlilik göze çarpar.

Türkmen Türkçesi gramerlerinde şimdiki zaman "hâzirki zaman" olarak adlandırılmakta ve "belirgin" (konkret) ve "umumî" olmak üzere iki şekilde ele alınmaktadır. Umumî şimdiki zaman Türkmen Türkçesinin edebî dilinde [-ya:r,-yâ:r] ekleriyle kurulmakta ve mânâ itibarıyla bir hareketin, bir işin söylendiği zaman yapılıyor olduğunu, henüz bitmediğini ifade etmektedir. Belirgin (konkret) şimdiki zaman ise Türkiye Türkçesi gramerlerindeki geniş zamanı da içine alabilen bir ifade tarzıdır. Bir işin o nesneye has bir hareket olduğunu, tabii özellik gösteren bir hareket olduğunu veya âdet olduğu üzere tekrarlandığını ifade eder. (Genel Türk dilindeki geniş zaman kavramı ise Türkmen Türkçesi gramerlerinde "belirsiz veya bilinmeyen gelecek zaman" (nâmâlim gelecek zaman) olarak adlandırılmaktadır) (*Azimov, 1960:383; Baskakov, 1970:280-281*).

Meselâ; *Avtohus şu yerde durya:r. Aman şu yerde oturya:r. Cuma öyde yatya:r.* denildiğinde işin söylendiği sırada yapıldığı anlatılır ve zaman "umumî şimdiki zaman" (umumi hâzirki zaman) olarak adlandırılır. Fakat aynı cümleler; *Avtohus şu yerde du:r. Aman şu yerde otur. Cuma öyde yatur.* şeklinde ifade edildiğinde o hareketin genel olarak, âdet olduğu üzere yapıldığını gösterir ve zaman "belirgin şimdiki zaman" (konkret hâzirki zaman) olarak adlandırılır. Bu zaman için kullanılan *du:r-, otur-, yö:r-, yatur-* kelimeleri (ki bunlar, Türkmen Türkçesinde halihazırda uzun ünlülü olarak kullanılmaktadır. Bu örneklerin kök şekilleri için ayrıca bkz. *Buran 1999:212*), anlatılmak istenen fiile getirilen [-p] zarf fiil ekinden sonra da kullanılarak çekime girebilmektedir. Meselâ; *Men oka:p oturın, i:şlâp yö:rsün, vd.*

Ancak, Türkmen Türkçesinde "umumî şimdiki zaman"m "belirgin şimdiki zaman"a göre kullanımını daha fazladır. Edebî dilde [-ya:r,-yâ:r] ekiyle kurulan "umumî şimdiki zaman" açısından Türkmen ağzlarındaki kullanımlar, daha çeşitlidir ve bu kullanımların her biri bir diğer Türk lehçesiyle bağlantılıdır. Esasen Türk dilindeki aşığı yukarı bütün şimdiki zaman şekilleri Türkmen ağzlarında karşımıza çıkabilmektedir. Hatta tek bir ağzda dahi bir kaç kullanıma rastlanabilmektedir.

Meselâ; Salır ve Sarık ağızlarında [-ya:r, -yo:r, -o:r] şekillerinin yanı sıra [-edu:r] şeklindeki kullanıma da rastlanabilmektedir. Bu sebeple, Türkmen Türkçesi ağızlarının girift veya birbirleriyle iç içe girmiş olduğunu söylemek mümkündür.

TÜRKMEN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OLUMLU ŞİMDİKİ ZAMAN EKLERİ

Türkmen Türkçesi ağızlarında umumî şimdiki zaman için [-yar, -yâ:r] şeklinin yanı sıra esas itibarıyla şeklen üç grup allomorf (=bir ekin eş şekilleri) görülmektedir. Potseluyevskiy de *Dialekti Türkenskogo Yazıka* adlı çalışmasında Türkmen ağızlarını, şimdiki zamanın ifadesine göre 3 gruba bölmektedir (Çarıyarov, 1969:34, 49):

1. [-ya:,-yâ:], [-ya,-ye], [-yo:,-yo:r], [-o:,-o:r]
2. [-ı,-i], [-ı,-i:]
3. [-adır, -edir], [-adı, -âdi], [-adu:r, -edu:r], [-a,-e]

1. [-ya:, -yâ:], [-ya, -ye]; [-yo:, -yo:r], [-o:, -o:r]

Bu şimdiki zaman ekinin ortaya çıkışı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. F. Meninskiy 1680'de yaptığı *Grammatika Turcica* adlı çalışmasında Türkiye Türkçesinde Anadolu ağızlarında *geliyürür*, *geliyürüyür* şekillerine dikkati çekerek [-yor] şimdiki zaman ekinin *yüri'* fiilinden geliştiğini ileri sürmüştür, bu fikri daha sonra P. M. Melioranskiy ve Houstma tarafından da destek görmüştür. K. Foy ise Meninskiy'in fikrini daha da geliştirerek bu şimdiki zaman ekini meydana getiren yardımcı fiilin Türk lehçelerinde *yori'* *yoru'*, *yüri'/ yürü'* ve *yeri'* şeklinde 3 varyantının olduğunu belirtmiş, Anadolu ağızlarındaki *gülü' yorur* ve *hağlayorur* şekillerinin varlığına dikkati çekerek ve [-yor] ekinin *yori'*, *yani'* yardımcı fiillerinden geliştiğine işaret etmiş, Meninskiy tarafından gösterilen ön ünlü *yürür* şeklinin sonra ortaya çıktığını, Azerbaycan Türkçesindeki *alır*, *gelir* gibi şimdiki zaman ifadelerinin ise düz ünlü *yeri'* fiilinden geliştiğini ifade etmiştir (Cari'

yarov, 1969:11-12). F. E. Korş bu şekillerin yat-fiilinden iki ünlü arasında /t/ sesinin düşmesiyle gelişmiş olabileceği fikrini ortaya atmış, bu fikir Potseluyevskiy tarafından tenkit edilmiş, N. A. Baskakov ve V. V. Reşetov tarafından ise destek görmüştür (Çarıyarov, 1969:13).

Bu meseleye ait bir diğer fikir de 1859'da N. 1. Uminskiy tarafından ortaya atılmıştır. Uminskiy, [-yur, -yar] soneklerinin predikat gösterici [-dur] (< dur-) ekinde d > y değişimi ile türemiş olduğunu iddia etmiş, bu fikri F. Müller ve M. Hartman tarafından da desteklenmiş, W. Bang tarafından da genişletilmiştir. Bu fikir, Potseluyevskiy tarafından ilgi görmüşse de Azerbaycan Türkçesindeki şimdiki zaman ekleriyle Anadolu ağızlarındaki *hağlayorur* ve *gülüyörür* şekillerini açıklayamamasından dolayı Meninskiy, ve Foy'un görüşleri daha çok kabul görmüştür (Çarıyarov, 1969:14).

V. Maksimov da Türkiye Türkçesi edebî dil ve Anadolu ağızlarını incelemiş, Karaman ağızındaki *geliyörür* veya *geliyoru*, *çıkıyörür* veya *çıkıyörürü* kullanımlarıyla İstanbul ağızındaki *geliyor*, *çıkıyor* şekillerine dayanarak ekin bu şekillerden geliştiğini belirtmiştir (Çarıyarov, 1969:15'teki dipnot). A. N. Kononov, N. K. Dimitriyev, A. Samoyloviç, B. G. Gafarov, M. Ragimov, E. R. Tenişev, J. Deny, B. Atalay, M. Ergin ve daha bir çok dilci de bu görüşü benimsemiştir.

M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer* adlı çalışmasında Dede Korkut'ta ayrı bir şimdiki zaman eki olmadığını, geniş zaman şeklinin eserde yerine göre aynı zamanda şimdiki zaman için de kullanıldığını, [-yor] şimdiki zaman ekinin Batı Türkçesinde sonradan, yani Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıktığını, bu sebeple de metinde [-yor] ekinin bulunmamasının tabii olduğunu, bununla beraber Dede Korkut'ta *gideyorır*, *geliyorır*, *geliyorırriken* gibi şekillere de rastlandığını belirtmiştir (Ergin, 1991:460).

M. N. Hıdırov da Türkmen Türkçesindeki [-yar, -yâ:r] şimdiki zaman ekinin XVIII. asır Türkmen Türkçesi edebî dilinde özellikle Mahtumkulu'nun şiirlerinde şimdikine göre çok sınırlı sayıda kullanıldığını belirtmiştir (Hıdırov, 1962:125).

1930'da resmen edebî dil kullanımı olarak kabul edilen [-yar-, -yâ:r] ekinin sonundaki /r/ sesinin düşmesiyle meydana gelen [-ya:,-yâ:] allo-morfunun özellikle konuşma dilinde kullanımı oldukça yaygındır.

[-ya:, -yâ:]

[-ya:, -yâ:] allomorfu aktif olarak Teke, Salır, Mehin, Arabacı, Batı Yomut ve Mürçe ağızlarında kullanılmakla beraber genel olarak konuşma dilinde de görülür.

Tekeler, en kalabalık ve en güçlü Türkmen boyudur. Salur Kazan'ın ahfadından geldiği, Avşar ve Büğdüz boylarının kolları olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmiştir. Toğtamiş ve Utamiş Tekelerin iki ana bölümüdür. Bazı kaynaklarda üçüncü büyük kolları olarak Yalkamış gösterilmektedir. Büyük bir kol da Anadolu'da bulunan Teke elidir. Türkmenistan'da Kızılrvat rayonundan başlayıp, Baherden, Göktepe, Aşgabat, Tecen, Merv, Murgap, Sakarçâğge, Bayramali ve Türkmenkale rayonlarını içine alan sahada yerleşmişlerdir (*Ataniyazov, 1994:200, 267-269; Durdiyev vd., 1991; Amansariyev, 1970:54; İslam Ansiklopedisi, Türkmenler mad.*). Salır boyu, Salur-Oğurcık ahfadından gelen Eski bir Oğuz boyudur. Yalavaç, Karaman, ve Ana olmak üzere 3 ana bölüme ayrılır (*İslam Ansiklopedisi*). Başlı başına bir Türkmen boyudur. Aynı zamanda Sayatlı ve Hıdırili boylarının (tayfalarının) teşekkülünde de yer alırlar. Ersarı, Teke, Yomut, Sarık boylarının Salırlara dayandığı bilinmektedir (*Ataniyazov, 1994:184*).• Genellikle Sarağt rayonunda yerleşmişlerdir (*Amansariyev, 1970:55*). **Mehin** ağızı Daşhovuz, Kaka rayonunun Mehin obasında konuşulmaktadır. **Arabacı** ağızı da Denev rayonunun kısmen Moskova bölümünde, kısmen de Türkmenkale rayonunda konuşulmaktadır (*Amansariyev, 1970:55'57*). **İslam Ansiklopedisi** "Türkmenler" maddesinde, Teke Türkmenleri gibi **Yomutların** da Salur Kazan ahfadından geldiği ve Eymür boyu ile karıştıkları ifade edilmektedir. Şeref ve Çuni olmak üzere iki büyük bölüme ayrılırlar. Şeref bölümünün Caferbay, Yelgi, Düyeci, Karadağlı ve Tatar olmak üzere beş uruğu ve bunların her birinin kendi içinde bir çok kolu mevcuttur. Çuni bölümünün de kendi içinde Atabay, Ak, Daz gibi bir çok uruğu ve her bir uruğun da yine bir çok kolu vardır. Ebul Gazi Bahadır Han da Yomutları doğrudan doğruya Salır Kazan'dan getirmektedir (*Ataniyazov, 1994:148*). Yomutlar Tağta, Köhneürgeç rayonlarında, Boldumsaz (Kalinin) rayonunun kısmen Telman ve Boldumsaz (Kalinin) tarafları, Türkmenistan'ın batısında yer alan Kazancık, Kızıletrek, Esenkul, Çeleken rayonlarında, Krasnovodsk'a bağlı Kızılsu ve Çekişler'de yerleşmişlerdir (*Amansariyev, 1970:55*) **Mürçe** boyu da Karrıkala ve Baherden rayonlarının bazı köylerinde yerleşmiştir. (*Amansariyev, 1970:55*).

Teke ağızında şimdiki zamanın çekimi ağırlıklı olarak [-ya:, -yâ:] ekleriyle yapılmakta, nadiren

kısa ünlülü [-ya, yâ] şekli kullanılmaktadır. **Salır** ağızında da şimdiki zaman çekimi esasen Teke ağızındaki gibi [-ya:, -yâ:] ekleriyle yapılır. Bunun yanı sıra nadiren edebî dildeki gibi [-yar:, -yâ:r] ve ayrıca [-yo:r] allomorfları da kullanılmakla beraber *alyâ:* şeklinde olduğu gibi [-yâ:] ekinin kalın sıradan ünlülü kelimelere gelebildiği de görülür. Umumî şimdiki zaman çekimi **Mehin** ve **Arabacı** ağızlarında da Teke ağızındaki gibidir (*Berdiyev, 1988:163; Maviyev, 1987:57*). **Batı Yomut** ağızında aktif olarak [-ya:, -yâ:] kullanılmasının yanı sıra [-yar:, -yâ:r, -ye] şekilleri de kullanılmaktadır. Bunlardan [-ye] Kazancık, Kızıletrek yörelerine mahsustur. Batı Yomut ağızında [-yar:], *diyamn* kelimesinde olduğu gibi, ince sıradan kelimelere de getirilebilmektedir (*Amansariyev, 1970:327-328.; Atadjanov, 1959:12*). **Mürçe** ağızında da umumî şimdiki zaman çekimi Batı Yomut ağızındaki gibidir (Berdiyev, 1988:164). (Bkz. Şekil 2).

[-ya, -ye]

[-ya, -ye] allomorfu Göklen, Alili (Yazır), Küren, Karataşlı, Yemreli, Sakar, Ata, Manış, İğdir ve Kuzey Yomut ağızlarında belirgindir.

Göklenlerin Kayı, Bayındır, Dodurga ve Çepni gibi eski Oğuz boylarının bir uzantısı olduğu söylenmektedir. Yengeh, Çakır, Beğdili, Kırık, Kayı, Gerkes, Ay-Der-iş, Bayındır, Karabalkan, Sengri gibi 10 uruğa ayrılır (*İslam Ansiklopedisi, Türkmenler mad.*). 1925'te G. I. Karpov, Göklenleri Kayı, Dodurga, Hatap ve Mukrı olmak üzere dört ana bölüme ayırarak şimdiki başına bir boy (tayfa) olduğu düşünülen Hatap ve Mukrı boylarını da buraya dahil etmiştir (*Ataniyazov, 1994:249-250*). Göklenler Karrıkala rayonunda yerleşmişlerdir (*Amansariyev, 1970:55*). **Yemreli** boyu eski Oğuz boylarından Eymür'ün devamıdır (*İslam Ansiklopedisi, Türkmenler mad.*). Kazak Bay, Marıp, Hıdır, Berdihoca, Çakan, Kumlu, Karaca, Takırdm, Cüneyt, Bedes gibi bölümlere ve bunların her biri de kendi içlerinde uruğlara ayrılmıştır (*Ataniyazov, 1970:250*). Yemreli boyu da Lenin rayonunun bazı obaları kısmen Sakarçâğge rayonu ve Baherden'de yerleşmiştir. (*Amansariyev, 1970:55'57*). **Sakarların** da eski Oğuz boylarından Kara Evli'nin devamı olduğu söylenmektedir (*İslam Ansiklopedisi, Türkmenler mad.*). **Alili (Yazır)** ağızını konuşanlar Yılanlı ve Kaka rayonlarında yerleşmektedirler. **Karataşlı** ağızı, Alili koluyla aynı yerlerde konuşulmaktadır. **Ata** ağızı da Darganata rayonunun, Merv ve Murgap rayonlarının bazı bölümlerinde konuşulmaktadır (*Amansariyev, 1970: 55'57*) •

Sakar ağzında da umumî şimdiki zaman esasen [-ya, -ye] ekleriyle kurulmakla beraber, Karahmahmut obasında [-yo:r, -yö:r] eklerine de rastlanmaktadır, *goyye, goyyer, atye, atyer, aydye, aydyer, ekye, ekyer* örneklerinde olduğu gibi, [-ye] allomorfunun kalın sıradan kelimelere de gelebildiği görülmektedir. Umumî şimdiki zaman çekimi İğdir ağzında da Sakar ağzındaki gibidir. Kuzey Yomut ağzında genellikle [-ya, -ye, -yo, -yö] kullanılırken seyrek olarak da [-yar, -yer, -yor] ekleri görülür. Bu ekler, Boldumsaz (Kalinin) ve Köhneürgeç'teki Yomut ağızlarında [-ya, -ye] ile paralel kullanılmaktadır (*Amansariyev, 1970: 328-330*). Kerki grubu ağızlarından Kırköylü ağzında da umumî şimdiki zaman çekimi Kuzey Yomut ağzındaki gibidir (*Çommadov, 1991:105*).

Göklen, Alili, Küren, Sakar, Karataşlı, Yemreli, Ata, Kuzey Yomut, Kırköylü ve İğdir ağızlarında umumî şimdiki zaman çekimi aynı tiptedir. (*Berdiyev, 1988:168-170*). (Bkz. Şekil 3).

Ancak Göklen, Yemreli, Alili ve Karataşlı ağızlarında çokluk 1. ş. çekiminde [-k] şahıs ekinin kullanılması dikkati çekmektedir (*Amansariyev, 1970:329*).

Bartın ve yöresi ağızlarında da [-ya, -ye, -ya:, -ye:] allomorflarının kullanıldığı bilinmektedir (*Korkmaz, 1994:26-27*). Gürcistan'daki Türk ağızlarında da *hülmiyer, keliyerâm, keliyersân* şekillerinde görüldüğü üzere [-yer] şimdiki zaman eki kullanılmaktadır (*Gudiaşvili, 1949:10; Djanaşia, 1955:8*) (*Çarıyarov, 1969: 32'den*).

[-yo:, -yo:r]

Bu allomorf özellikle Ersarı ve Olam ağzlarında kullanılmaktadır.

Ersarı boyu Oğuz boylarından Yazır'm devamıdır. Ulutepe, Güneş, Kara ve Bekevül olmak üzere dört büyük bölümden, her bölüm bir çok uruğdan ve bazı uruğlar da bir çok tireden müteşekkildir (*islam Ansiklopedisi, Türkmenler mad.; Ataniyazov, 1994: 256*).

Karabekevül, Hocambaz rayonları, Kerki rayonunun Halaç ve Kerki bölümünde yerleşmiş olan Ersarı Türkmenlerinin ağzında şimdiki zaman eki genellikle [-yo:r], seyrek olarak da [-yo:]

allomorfuyla kurulur (*Annanurov vd., 1972:155-159*). Bilindiği üzere Anadolu ağızlarında da benzer şekiller karşımıza çıkmaktadır (*Gülensoy, 1988:103-105*). Olam ağzının konuşurları da Hocambaz rayonunun bazı köylerinde yerleşmişlerdir. Olam ağzında da şimdiki zaman çekimi Ersarı ağzındaki gibidir. Çovdur ağzında da kısmen bu tür bir kullanıma rastlanır (*Berdiyev, 1988:173*). (Bkz. Şekil 4).

Bugün Ermenistan sınırları içinde kalan Kirovakan'da da [-yo, -yö] allomorfları kullanılmaktadır (*Şirâliyev, 1962:223-224*). (Bkz. Şekil 4).

[-o:, -o:r]

Bu allomorf Sarık ağzında belirgin olarak dikkati çeker. Sarık ağzında [-o:, -o:r] şimdiki zaman eki ünsüzle biten kelimelere gelmektedir (*Amansariyev, 1970:330-331*). (Bkz. Şekil 5).

Şakırlar gibi Salur-Oğurcık soyundan geldiği söylenen ve çok eski bir Türkmen boyu olan **Sarıklar**, Ali Şah ve Polat Şah olmak üzere iki ana bölüme ayrılırlar. Bunların da her biri kendi içinde bir çok uruğdan müteşekkildir. Sarıklar Tağtapazar, Yolöten rayonlarında yerleşmişlerdir (*islam Ansiklopedisi, Türkmenler mad.; Amansariyev, 1970:55*).

Azerbaycan Türkçesinin Kazak ağzında, Gâdâbâ ve civar obaların ağızlarında bu şeklin ünsüzle biten fiillerde ünlü uyumuna uyarak [-e:r, -er, -o:r, -or, -ö:r, -ör] şeklinde çok varyantlı görünümlerine, ünlüyle biten fiillerde ise [-yer, -yor, -yör] şeklinde kullanımına rastlanmaktadır.

2. [-i:, -i:]

Bazı dilcilerin [-i:, -i:] şekillerinin Azerbaycan Türkçesi edebî dilinde kullanılan [-ir, -ir] ekinin sonundaki /r/ sesinin düşmesi ile meydana geldiğini, bazılarının da [-i:, -i:], [-iy, -iy] ekinin aslında zarf fiil gösteren bir ek olduğunu ve şimdiki zaman görevi de gördüğünü söylediklerini belirten C. Amansariyev, Türkmen Türkçesindeki [-i:, -i:], ekinin uzun olma sebebinin; zarf fiil ekinin vurguyu kendisinde sakladığı ve *yöre-* yardımcı fiilinden müteşekkil yapının yavaş yavaş etkisini

yitirmesiyle düşmesine sebep olduğu şekilde açıklamış, Kuzey Yomut-Uşak ağzında şimdiki zaman için kullanılan zarf fiil şeklinin uzun telâfuz edilmesinin bu tür bir fikri akla getirdiğini, aslında [-i,-i:] şeklinin [-iy, -iy] şeklinde anlaşılması gerektiğini, yani *yik'* yardımcı fiilinin, zarf fiil ekine uzunluk izini bırakan /y/ sesinin korunduğunu ifade etmiştir (*Amansariyev, 1954: 148; Ragimov, 1957: 67* (Çarıyarov, 1969; 27'den).

Görüldüğü üzere özellikle Kuzey Yomut ağzlarından Uşak ağzında umumî şimdiki zamanın bu eklerle kullanımına rastlanmaktadır. Eski ağzını konuşanlar arasında da özellikle ünlüyle biten fiillerde bu tür kullanımlar görülür (*Amansariyev, 1970:332-333*).

Özbek Türkçesinin Oğuz ve Kıpçak ağzlarında da benzer şekillere rastlanmaktadır (*Ahdulla'yev, 1961:167*). Özbek ağzları üzerine çalışan F. Abdullayev, bugün Özbek Türkçesi içerisinde değerlendirilen Harezmi ağzlarını, fonetik, morfolojik ve leksik hususiyetlerini göz önüne alarak, Kıpçak ve Oğuz olmak üzere iki gruba ayırmış, ayrıca Harezmi-Kıpçak ağzlarını da kendi içlerinde /c/'leşen şiveler, /y/'leşen şiveler, /â/'leşen şiveler (şartlı olarak) olmak üzere 3 grup altında toplamıştır (*Abdullayev, 1961:259-265*). F. Abdullayev, Harezmi'nin güney kısımlarında Ürgenç, Hive, Hanka, Hazarasp, Bagat, Yangiarik, Kuşkupir, Şabat ve Türkmenistan'ın Daşhovuz, kısmen de Köhneürgenç şehirlerinde konuşulduğunu belirttiği Harezmi-Oğuz ağzlarını da kendi içlerinde Hive-Urgenç şivesi ve Hazarasp-Yangiarik şivesi olmak üzere iki gruba ayırmıştır (*Abdullayev, 1961:267*). Özbek Türkçesinin Harezmi-Oğuz ve Harezmi-Kıpçak ağzlarında özellikle ünlüyle biten fiillerin şimdiki zaman çekiminde benzer şekiller karşımıza çıkmaktadır.

Umumî şimdiki zaman çekimi Azerbaycan Türkçesinin Nuha, Zagatala, Gah, Ordubad ve Güney Azerbaycan'ın bazı ağzlarında {-Iy} eki ile kurulmaktadır. Ayrım ağzında, Mugan grubu, Ordubad ve Güney Azerbaycan'ın bazı ağzlarında [-ey], Ayrım ağzında [-ey,-oy,-öy], Astrahanpazar, Hânegah, Gülmâmâmâdli ağzlarında ise [-ay], şekli kullanılmaktadır (*Şirâliyev, 1962:223'*

224). [-ey,-iy] allomorflarının Anadolu'da Erzurum ağzında da kullanıldığını görüyoruz (*Gemal'maz, I, 1995:353'357*). Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun daha bir çok ağzında görülen bu kullanım, bu bölge ağzlarının Orta Asya'daki Türk ağzlarıyla olan bağlantısını açıkça göstermektedir. (Bkz. Şekil 6).

Bulgaristan Gagavuz Türkçesinde şimdiki zaman çekimi, Kumanovo'da [-e, -ye] ekleriyle yapılmaktadır: *gidem, gideyesin, gideye, gideyez, gideyesiniz, gideye(ler), geliyem, geliyen, geliye, geliyez, geliyesiniz, geliye, vd.* Brestak'ta da [-yo] ekinin yanı sıra [-ye] de kullanılır : *görüyem, görüyesin, görüriye, görüyez, gönyesiniz, görüyola; gidiyem, gidiyesin, gidiye, gidiyez, gidiyesiniz, gidiyele, vd.* (*Özkan, 1996:148 ; Pokrovskaya, 1964:180*).

3. [-adır, -edir], [-adı, -âdi], [-adutr, -edutr], [-a, -e]

Aslında Kıpçak grubuna mahsus olan bu şeklin, [-a, -e] zarf fiil eki ile *durmak, turmak* yardımcı fiilinin birlikte kullanımı neticesinde, *dur'mak, turmak* > {-Dir} > {-Di} şeklinde bir gelişme göstererek meydana geldiği düşünülmektedir. Bazı ağzılarda sadece [-a, -e] ekiyle kurulanları görülmektedir, [-adır, -edir] ekine XIV.-XV. asırlarda zaman eki olarak Nesimî'nin, Hatayî'nin ve Kişverî'nin eserlerinde rastlamak mümkündür. M. Şirâliyev'in de belirttiği gibi XV. asırdan sonra bu şekil Azerbaycan Türkçesinin edebî dilinde yerini Oğuz tipli şimdiki zaman eklerine bırakarak aradan çıkmış, sadece onun kısaltılmış şekilleri bazı ağzılarda 1. ve 3. şahıslarda [-adı, -âdi, -adu, -âdü] şekillerine geçmişse de 2. şahısta tamamiyle kullanılmaz olmuştur. Türkmen Türkçesine ait XVIII.-XIX. asır yazma eserlerde de bu şeklin kullanıldığı bilinmektedir (*Çarıyarov, 1969:29-30*). Bu asırlardaki Türkmen şairlerinden Andalip'in el yazması şiirlerinde de bu ekin varlığı dikkati çekmektedir.

Bu şimdiki zaman şekli, Türkmen Türkçesinin Çovdur, Eski, Hatap, Surhî, Çandır, Düyeci, Nohur, Hasar, Enev, Kıraç, Mukrı, Çeges, Farap ağzlarında kullanılmaktadır.

Çovdurlar Eski Oğuz boyu *Çavuldurun* devamıdır. Çovdur (Çavuldur), İğdir, Abdal, Buruncuk, Bazacı, Esenli ve Şeyh olmak üzere 7 bölüme ayrılır (*İslam Ansiklopedisi, Türkmenler mad.*). Çovdurlar, Boldumsaz (Kaimin) rayonunun Kalinin ve kısmen de Telman tarafları, Krasnovodsk'un kuzeybatı tarafı ve kısmen de Sayat rayonunda yerleşmişlerdir. **Düyeciler** Daşhovuz bölgesinde yer alan Yılanlı rayonunun bazı yerlerinde yerleşmişlerdir. **Çandurlar** Çarcev'in Denev rayonunun kısmen Moskova bölümünde ve Darganata'da yerleşmişlerdir (*Amansariyev, 1970:55-57*).

Çovdur ağzında umumî şimdiki zaman çekimi esasen [-adır, -edir, -ydır] ekleriyle yapılır (Erdem, 1998:158; *Masakov, 1949:9-10; Amansariyev, 1970:333*). Eski ağzında da [-adır, -edir] şekli, seyrek olarak da [-adı, -edi] şekli ünsüzle biten fiillere gelir. Nerezim obasında yerleşen Karayetimlerin ağzında [-a] ve [-adır, -edir] ekleri paralel kullanılır (*Amansariyev, 1970:337-338*). Hatap ağzında da Eski ağzındaki gibi ünsüzle bitenlere [-adır, -edir], ünlüyle bitenlere [-:dır, -:dir] ekleri getirilerek kurulur (*Çommatov, 1991:105-106*). Surhı ağzında da Eski ağzındaki gibi bir kullanım görülmesinin yanı sıra, [-ydi, -ydi] eki de ünlüyle biten kelimelere gelebilmektedir. Surhı ağzında *aluv hara* şeklinde olduğu gibi seyrek olarak [-a] ekinin kullanımına da rastlanmaktadır. Umumî şimdiki zaman çekimi, Çandır ağzında da Surhı ağzındaki benzer. Farkları ise Çandır ağzında [-adı, -edi] şeklinin [-adır, -edir] şekline göre daha pasif kullanılmasıdır. Düyeci ağzında umumî şimdiki zaman, teklik 3.ş.'ta esasen [-adır, -edir] ile kurulur. Diğer şahıslarda [-a] eki vardır (*Amansariyev, 1970:335-340*). Kısmen Baherden, kısmen Karkıkala'da yerleşen Nohurların ağzında umumî şimdiki zaman ünsüzle biten kelimelere özellikle 3. şahıslarda [-adı, -âdi] seyrek olarak da [-adır, -âdir] ekleri, ünlüyle biten kelimelere [-ydi] şekli getirilerek yapılır (*Muhyev, 1959:12.*) (Bkz. Şekil 7).

Hasar ağzında da şimdiki zaman çekimi Nohur ağzındaki gibidir. Aşgabat'ta Enev, Manış yerleşim merkezleri ve kısmen de Kaka rayonunda konuşulan Enev ağzında şimdiki zaman [-ade, -âde] şekilleriyle yapılmaktadır. Kırac ağzında ünsüzle biten fiillere [-adı, -âdi, -ado], ünlüyle biten fiillere [-ydi, -:dı, -:du] ekleri geti-

rilir (*Amansariyev, 1970:339-340*). Bayatlarında bulunduğu Denev'in Farap rayonundaki ağızlarda şimdiki zaman çekimi Kırac ağzındaki benzer (*Arazkulyev, 1991:45*). Mukrı ağzında da esasen Surhı ve Çandır ağzlarındaki gibi olmakla beraber, ünlüyle bitenlerde özellikle 3. şahıslarda [-:dı -:di] şekilleri görülür. Mukrı ağzında ayrıca [-dıra:n, -dirâ:n] şekilleriyle kurulan bir şimdiki zaman da vardır. : *aldıra:ndırın aldıra:ndırsın aldıra:ndır aldıra:ndırs aldıra:ndırsız aldıra:ndırlar, vb.* Denev rayonunun kısmen Moskova bölümünde konuşulan Çeges ağzında da şimdiki zaman çekimi Mukrı ağzındaki gibidir (*Çommatov, 1991 -.105-107; Amansariyev, 1970:340-341*). Stavropol Türkmen ağzında da şimdiki zaman, [-yar] ekinin yanı sıra [-adur] ekiyle de kurulmaktadır (*Kürenov, 1962:244-245*). Olam ağzında [-du:r] şeklinin yanı sıra, [-do:r] şekli de kullanılmaktadır (*Berdiyev, 1988:184; Çarıyarov, 1969:31*). (Bkz. Şekil 7).

Sarık (*Amansariyev, 1970:324-335*) ağzında da daha önceden belirtildiği üzere şimdiki zaman, [-o:r, -o:] eklerinin ünsüzle biten kelimelere getirilerek kurulmasının yanı sıra ünlüyle biten kelimelere [-du:r, -du:] ekleri getirilerek de yapılır. Vurgunun son heceye gelmesiyle bağlantılı olarak, zarf fiil eki [-a, -e]'nin düşmesiyle kalan [-dır, -dir, -dur] kısmındaki ünlünün uzamasıyla meydana gelen [-du:r, -du:] ekleri, Sarık ağzında şimdiki zaman için kullanılan esas şekillerin birisidir. Salır ağzında bazı yaşlıların konuşmasında da *aldu:r, geldu:r* şekillerine rastlanmaktadır (*Çarıyarov, 1969:31*). (Bkz. Şekil 7).

Benzer çekimler diğer Türk lehçelerinde de vardır.

Azerbaycan ağzlarında da şimdiki zaman çeşitlilik göstermektedir, [-adı, -âdi, -adu, -âdü] allomorfları çok yaygın olmamakla beraber Guba, Baku, Mârâzâ ve Ali Bayramlı bölgelerinde kullanılmakta ve az da olsa, bu ekin [-a durur] şekline, Zagatala, Gah ve Guba ağzlarında rastlanmaktadır (*Şirâliyev, 1962:220-232*).

Özbek Türkçesinin Harezmi-Oğuz ağzlarında ve Çimkent-Oğuz ağzlarında şimdiki zaman çekimi de benzer şekildedir. F. A. Abdullayev, Uz-

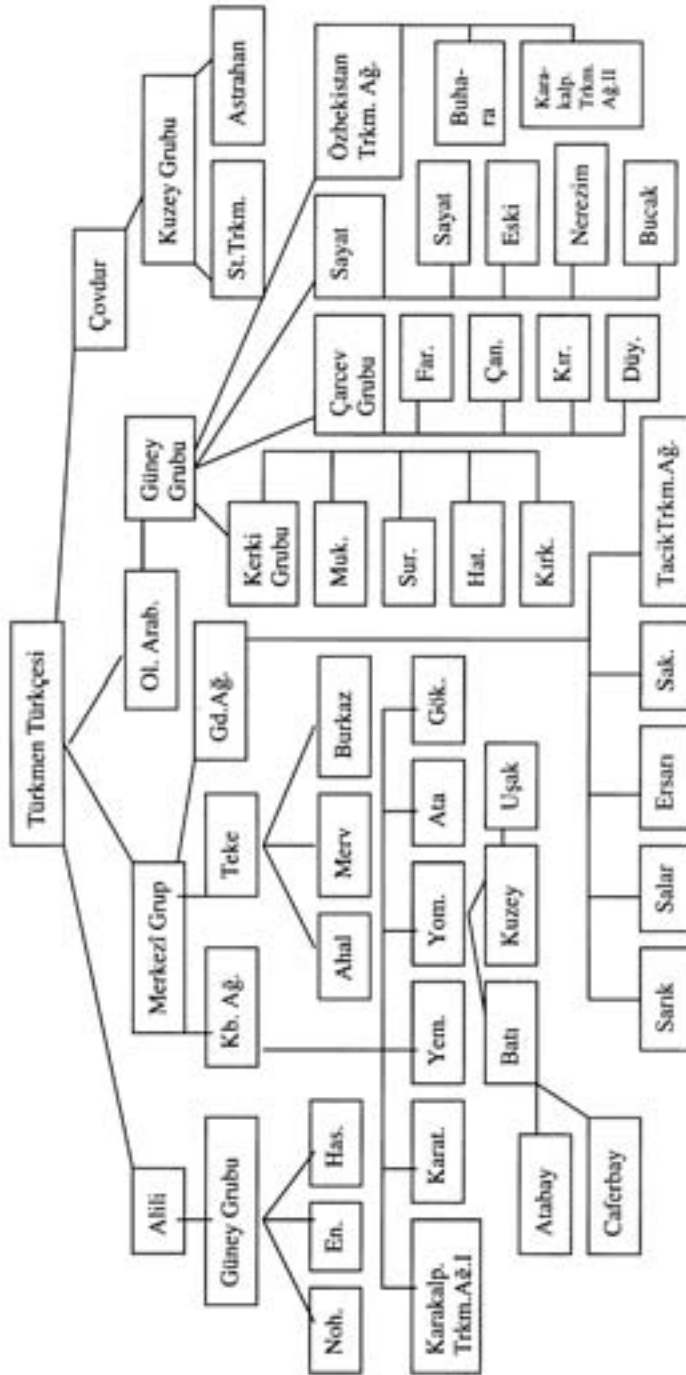
bek Tilining Uğuz Lahcasi adlı çalışmasında Kazakistan'ın Çimkent yöresindeki şiveyi de Çimkent-Oğuz şivesi olarak ayrıca ele almıştır (*Ahdul'layev, 1978:53, 95*). Özbek Türkçesinin edebî dilinde de aynı türden şimdiki zaman çekimi vardır (*Kononov, 1960:209*). (Bkz. Şekil 8).

Çulım Tatar Türkçesinde, Altay ve Hakas Türkçelerinde de şimdiki zaman bu ekle kurulur. Tebriz'deki Türk ağzında, Çuvaş ve Nogay Türkçelerinde de şimdiki zaman için [-atı, -adı] ekleri kullanılmaktadır (*Serehnikov vd., 1986:156'161*). Şimdiki zaman çekimi Tuva Türkçesinde de Türkmen Türkçesinin Çovdur ağzındaki gibidir (*Tenişev vd., 1988:410*). Kazak Türkçesinde de şimdiki zaman çekiminde

[-a, -e] ve 3. şahıslar için [-adı, -edi] ekleri kullanılır (*Oralbayeva vd., 1989:104*). (Bkz. Şekil 9).

Görüldüğü üzere, şimdiki zaman kullanımı, Türk lehçelerinde çeşitlilik göstererek Türk dünyasının Kuzeydoğu sahasından Anadolu'ya uzanan bir hat çizmektedir. Bu hat üzerinde bir geçiş sahası konumunda olan Türkmen Türkçesindeki [-ya:, -ya:], [-ya, -ye], [-yo:, -yo:r], [-o:, -o:r] allomorfları, Türkiye Türkçesine uzanırken, [-ı,-], [-ı,-i:] allomorfları Azerbaycan ve Anadolu ile de bağlantı kurmakta, [-adır, -edir], [-adı, -âdi], [-adu:r, -edu:r] allomorflarının ise Azerbaycan, Özbek, Kazak, Altay ve Tuva Türkçeleriyle bağlantısı oldukça belirginleşmektedir.

Şekil 1:



Şekil 2:

	Te.,Sal., Meh.,Arab.	B.Yom., Mür.
1.t.ş.	<i>alya:n, gelyä:n</i>	<i>alya:n, alya:rin, gelyä:n, gelyä:rin</i>
2.t.ş.	<i>alya:ñ, gelyä:ñ</i>	<i>alya:ñ, alya:rsiñ, gelyä:ñ, gelyä:rsiñ</i>
3.t.ş.	<i>alya:, gelyä:</i>	<i>alya:, alya:r, gelyä:, gelyä:r</i>
1.ç.ş.	<i>alya:s, gelyä:s</i>	<i>alya:s, alya:ris, gelyä:s, gelyä:ris</i>
2.ç.ş.	<i>alya:ñiz, gelyä:ñiz</i>	<i>alya:ñiz, alya:rsiñiz, gelyä:ñiz, gelyä:rsiñiz</i>
3.ç.ş.	<i>alya:(lar), gelyä:(ler)</i>	<i>alya:lla, alya:lar, gelyä:lle, gelyä:ler (B.Yom.) alya:lar, alya:rlar, gelyä:ler, gelyä:rlar (Mür.)</i>

Şekil 3:

	Gök., Al., Kür.	Sak.	Karat., Yem., Ata	K.Yom., Kırk.	İğdir
1.t.ş.	<i>baryan, bilyän</i>	<i>baryan, bilyen, gelyerin</i>	<i>baryan, bilyen</i>	<i>baryan, gelyen</i>	<i>alyan, bilyen</i>
2.t.ş.	<i>baryañ, bilyäñ</i>	<i>baryasiñ, bilyesiñ, gelyersiñ</i>	<i>baryañ, bilyeñ</i>	<i>baryañ, gelyeñ (alyasiñ)</i>	<i>alyasiñ, bilyesiñ</i>
3.t.ş.	<i>barya, bilye:</i>	<i>barya, bilye, gelye</i>	<i>barya, bilye</i>	<i>barya, gelye (bolyo, göryö)</i>	<i>alye, bilye</i>
1.ç.ş.	<i>baryak, bilyek</i>	<i>baryas, bilyes, gelyeris</i>	<i>baryak, bilyek baryak/ baryas (Yem.) gelyek/ gelyes (Yem.)</i>	<i>baryas, gelyes</i>	<i>alyas, bilyes</i>
2.ç.ş.	<i>baryañiz, bilyeñiz</i>	<i>baryañiz, bilyeñiz, gelyersiñiz</i>	<i>baryañiz, bilyeñiz</i>	<i>baryasiñiz, gelyesiñiz</i>	<i>alyesiñiz, bilyesiñiz</i>
3.ç.ş.	<i>baryalar/ baryalla, bilyeler/ bilyelle</i>	<i>baryalar, bilyeler, gelyerler</i>	<i>baryalar/baryala bilyeler/bilyele barya(la) / baryalar (Yem.) gelye(le) / gelyeler (Yem.)</i>	<i>baryallar, gelyeller alya(lar)</i>	<i>alyeler, bilyeler</i>

Şekil 4:

	Ersarı, Olam, (Çov.)	Kirovakan Ağ.
1.t.ş.	<i>alyo:n / alyo:rin gelyo:n / gelyo:rin</i>	<i>ohuyom, gäliyöm</i>
2.t.ş.	<i>alyo:ñ / alyo:rsiñ gelyo:ñ / gelyo:rsiñ</i>	<i>ohuyon, gäliyön</i>
3.t.ş.	<i>alyo: / alyo:r gelyo: / gelyo:r</i>	<i>ohuyo, gäliyö</i>
1.ç.ş.	<i>alyo:s / alyo:ris gelyo:s / gelyo:ris</i>	<i>ohuyoh, gäliyök</i>
2.ç.ş.	<i>alyo:ñiz / alyo:rsiñiz gelyo:ñiz / gelyo:rsiñiz</i>	<i>ohuyonuz, gäliyönüz</i>
3.ç.ş.	<i>alyo:lar / alyo:rlar gelyo:lar / gelyo:rlar</i>	<i>ohuyo(lar), gäliyöllär</i>

Şekil 5:

Sarık Ağzı			
1.t.ş.	<i>alo:rın / alo:n</i> <i>gelo:rın / gelo:n</i>	1.ç.ş.	<i>alo:rıs / alo:s</i> <i>gelo:rıs / gelo:s</i>
2.t.ş.	<i>alorsın / alo:ñ</i> <i>gelo:rsın / gelo:ñ</i>	2.ç.ş.	<i>alo:rsıñız / alo:ñız</i> <i>gelo:rsıñız / gelo:ñız</i>
3.t.ş.	<i>alo:r / alo:</i> <i>gelo:r / gelo:</i>	3.ç.ş.	<i>alo:r / alo:(lar)</i> <i>gelo:r / gelo:(lar)</i>

Şekil 6:

	K.Yom-Uşak, Eski	Özb.T. Oğuz	Özb.T. Kıpçak	Az.T.Gah, Or.	G.Az.T., Nu.	Az.T. Ay.	Az.T. Ast., Han.,Gülm.
1.t.ş.	<i>alı:n, geli:n</i>	<i>okıyman, soriyman</i>	<i>okıyman, suriyman</i>	<i>alıyam</i>	<i>alıyäm</i>	<i>yazeyrım</i>	<i>bahiyäm</i>
2.t.ş.	<i>alı:ñ / alsıñ</i> <i>geli:ñ / gelsiñ</i>	<i>okıysan, soriysan</i>	<i>okıysan, suriysan</i>	<i>alıysan</i>	<i>alıysän</i>	<i>yazeysın</i>	<i>bahaysen</i>
3.t.ş.	<i>alı:, geli:</i>	<i>okıydı, soriydi</i>	<i>okıydı, suriydi</i>	<i>alıy</i>	<i>alıy</i>	<i>yazey</i>	<i>bahay</i>
1.ç.ş.	<i>alı:s, geli:s</i>	<i>okıymız, soriymız</i>	<i>okıymız, suriymız</i>	<i>alıyh</i>	<i>alıyh</i>	<i>yazeyrıt</i>	<i>baho:"ğ</i>
2.ç.ş.	<i>alı:sıñız, geli:sıñız</i>	<i>okıysızla, soriysızla</i>	<i>okıysılar, suriysılar</i>	<i>alıysız</i>	<i>alıysız</i>	<i>yazeysın</i>	<i>bahaysuz</i>
3.ç.ş.	<i>alı:(llar), geli:(ller), okı:dırlar</i>	<i>okıydıla, soriydıla</i>	<i>okıydı, suriydi</i>	<i>alıylar</i>	<i>alıylär</i>	<i>yazey</i>	<i>bahay</i>

Şekil 7:

	Çovdur	Eski, Hat.	Sur., Noh., En., Has., Çan., Kır., Muk., Çeg., Düy., Far.	St. Trkm., Ol.	Sarık
1.t.ş.	<i>aladırın, geledirin, i:şleydirin, i:şli:dirin</i>	<i>aladın, geledin, okı:dın</i>	<i>baramen / baraman, göremen/alamün, gepleymen, gälämän, gelemen, alaman</i>	<i>aladu:rın, aladu:rın, aldu:rın, alyarın, aldo:rın, eliydo:rın</i>	<i>gatnı:du:rın, gatna:du:rın, i:şli:du:n, i:şla:du:n,</i>
2.t.ş.	<i>aladırsıñ, geledirsıñ, i:şleydirsıñ, i:şli:dırsıñ,</i>	<i>alasıñ/n, gelesiñ/n</i>	<i>alasan/alasan, barasıñ/barasan, göresiñ, gelesen/ñ, geläsän, gepleysiñ</i>	<i>aladu:rsıñ, aldu:rsıñ, alyarsıñ, aldo:rsıñ, eliydo:rsıñ</i>	<i>gatnı:du:rsıñ, gatna:du:rsıñ, i:şli:du:ñ, i:şla:du:ñ</i>
3.t.ş.	<i>aladır, geledir, i:şleydir, i:şli:dir,</i>	<i>aladır, geledir, boladır, avay ededir, avaylı:dır</i>	<i>aladi, alade, aladı, alado, geläde, gelädi, gelädo:, biledir, yetedir, iyedi, koyadı, uyaladı, göredi, bölünedi, uhlaydı, gepleydi, so:reydi, işli:du:, baradır / baradı göredir / göredi gepleydi, aladı, alada</i>	<i>aladu:r, aldu:r, alyar, aldo:r, eliydo:r, gatnı:du:r</i>	<i>gatnı:du:r, gatna:du:r, i:şli:du:, i:şla:du:</i>
1.ç.ş.	<i>aladırsı, geledirsı, i:şleydiris, i:şli:diris,</i>	<i>aladırsı/aladırsı, geledirsı, geledirsı, okı:s,</i>	<i>baramız / baramıs / baravız, göremiz / göreviz, gepleymiz, gelemiz, alavız, alabız</i>	<i>aladu:rsı, aldu:rsı, aladu:rsık, aldu:rsık, alyarsı, aldo:rsı, eliydo:rsı,</i>	<i>gatnı:du:rsı, gatna:du:rsı, i:şli:du:s, i:şla:du:s,</i>
2.ç.ş.	<i>aladırsıñız, geledirsıñız, i:şleydirsıñız, i:şli:dırsıñız,</i>	<i>alasıñız, gelesiñız, alas, geles, alası, gelesiz</i>	<i>alası / alasıñız, barasırsı/s, göresiz, gepleysiz, alasıllar, gelesiller,</i>	<i>aladu:rsıñız, aldu:rsıñız, alyarsıñız, aldo:rsıñız, eliydo:rsıñız</i>	<i>gatnı:du:rsıñız, gatna:du:rsıñız, i:şli:du:ñız, i:şla:du:ñız</i>
3.ç.ş.	<i>aladır(lar), geledir(ler), i:şleydir(ler), i:şli:dir(ler),</i>	<i>aladırlar, aladılar, geledirler, gelediler,</i>	<i>aladi(la)/alilla(r), baradır / baradı, göredir / göredi, gepleydi(ler), aladalar, aladılar, alade, geläde, gelädo:lar, işli:du:lar,</i>	<i>aladu:r, aldu:r, aladu:rlar, aldu:rlar, alyar(lar), aldo:rlar, eliydo:rlar</i>	<i>gatnı:du:r(lar), gatna:du:r(lar), i:şli:du:(lar), i:şla:du:(lar)</i>

Şekil 8:

	Az.T.Gu., Ba., Mä., Ali B.	Özb.T.Ed.D.	Özb.T. Har.Oğ.	Özb.T. Çim.Oğ.
1.t.ş.	<i>aladam</i>	<i>yâzaman</i>	<i>baraman, gälämän</i>	<i>barama, kälämä</i>
2.t.ş.	<i>alasan</i>	<i>yâzasan</i>	<i>barasan, gäläsän</i>	<i>barasa, käläsä</i>
3.t.ş.	<i>aladı / aladi / aladu</i>	<i>yâzadi</i>	<i>baradı, gälädi</i>	<i>baradı, kälädi</i>
1.ç.ş.	<i>aladuğ</i>	<i>yâzamiz</i>	<i>baramıs, gälämis</i>	<i>baramız, kälämiz</i>
2.ç.ş.	<i>alaszuz</i>	<i>yâzasiz(lar)</i>	<i>barasıla, gäläsilä</i>	<i>barasılar, käläsilär</i>
3.ç.ş.	<i>aladı / aladi / aladu(lar)</i>	<i>yâzadi(lar)</i>	<i>baradı(la), gälädi(lä)</i>	<i>baradı(lar), kälädi(lär)</i>

Şekil 9:

	Çul.Tat.	Alt.	Hak.	Nog.	Tuva	Kazak
1.t.ş.	<i>aladım</i>	<i>baradım baradırım</i>	<i>tabadırbın</i>	<i>alaman</i>	<i>körädirmen</i>	<i>kelemin</i>
2.t.ş.	<i>aladıñ</i>	<i>baradıñ baradıruñ</i>	<i>tabadıruñ</i>	<i>alasan</i>	<i>körädirsən</i>	<i>kelesiñ / kelesiz</i>
3.t.ş.	<i>aladı</i>	<i>barat baradı</i>	<i>tabadır</i>	<i>aladı</i>	<i>körädır</i>	<i>keledi</i>
1.ç.ş.	<i>aladıbis</i>	<i>baradıbis baradıribis</i>	<i>tabadırbis</i>	<i>alamız</i>	<i>körädırbis</i>	<i>kelemiz</i>
2.ç.ş.	<i>aladıñnar</i>	<i>baradıñ baradıruğar</i>	<i>tabadıruzar</i>	<i>alaszuz</i>	<i>körädırsilär</i>	<i>kelesinder / kelesizder</i>
3.ç.ş.	<i>aladı(lar)</i>	<i>barat(lar) baradı</i>	<i>tabadırlar</i>	<i>aladılar</i>	<i>körädırlär</i>	<i>keledi</i>

KISALTMALAR

Al.	Alili ağzı	Noh.	Nohurağzı
Hat.	Hatap ağzı	Çul. Tat.	Çulım Tatar Türkçesi
AİİB.	Ali Bayramlı	Nu.	Nuha ağzı
K. Yom.	Kuzey Yomut ağzı	Düy.	Düyeci ağzı
Alt.	Altay Türkçesi	Ol.	Olam ağzı
Karat.	Karataşlı ağzı	En.	Enev ağzı
Arab.	Arabacı ağzı	Ozb. T.Ed.D.	Özbek Türkçesi Edebî Dili
Kır.	Kıraç ağzı	Far.	Farab ağzı
Ay.	Ayırım ağzı	Sak.	Sakar ağzı
Kırk.	Kırköylü ağzı	G. Az. T.	Güney Azerbaycan Türkçesi
Az. T.	Azerbaycan Türkçesi	Sal.	S alır ağzı
Kür.	Küren ağzı	Gök.	Göklen ağzı
B. Yom.	Batı Yomut ağzı	St. Trkm.	Stavropol Türkmen ağzları
Mâ.	Maraza ağzı	Gu.	Guba ağzı
Ba.	Baku ağzı	Sur.	Surhı ağzı
Meh.	Mehin ağzı	Gülm.	Gülmâmedli ağzı
Çan.	Çandır ağzı	Te.	Teke ağzı
Muk.	Mukrı ağzı	Hak.	Hakas Türkçesi
Çeg-	Çeges ağzı	Trkm. Ağ.	Türkmen ağzı
Mür.	Mürçe ağzı	Han.	Hânegah ağzı
Çim. Oğ.	Çimkent-Oğuz ağzıları	vd.	ve diğerleri
Nog.	Nogay Türkçesi	Har. Oğ.	Harezm-Oğuz ağzıları
Çov.	Çovdur ağzı	Yem.	Yemreli ağzı

KAYNAKLAR

- ABDULLAYEV, F. A. (1961), **Uzbek Tilining Horazm Şevalari**, Taşkent, 346 s.
- ABDULLAYEV, F. A. (1978), **Uzbek Tilining Uğuz Lahçası**, Taşkent, 141 s.
- ALTAYEV, S., - AÇILOVA, G., GÜCÜKOV, S., ATAYEV, G., BORCAKOV, A., SAHEDOVA. (1976), **Türkmen Dilinin Frazzeolojik Sözlüğü**, Aşgabat, 399 s.
- AMANSARIYEV, C. (1970), **Türkmen Dialektologiyası**, Aşgabat, 380 s.
- AMANSARIYEV, C. (1954), **Türkmen Dilinin Yomut Şivesinin Demirgazık Geleşikleri**, (Kand. dissert.).
- AMANSARIYEV, C., ATAMÂDOV, N., MUHIYEV, H. (1978), **Türkmen Dialektologiyasından Praktikum**, Aşgabat, 177 s.
- ANNANUROV, A., BERDİYEV, R., DURDIYEV N., ŞAMIRADOV, K. (1972), **Türkmen Dilinin Arsan Dialekti**, Red.; M. Y. Hamzayev, Aşgabat, 235 s.
- ARAZKULIYEV, S. (1991), **Türkmen Dilinin Farap Dialekti**, Aşgabat, 171 s.
- ARAZKULIYEV, S., ATANIYAZOV, S., BERDİYEV, R., SAPAROVA, G. (1977), **Türkmen Dilinin Gısgaça Dialektologik Sözlüğü**, Aşgabat, 215 s.
- ATADJANOV, M. (1959), **Salırskiy Dialekt Turkmenskogo Yazıka**, Avtoreferat dissertatsii nasoisvaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk. Aşhabad, 18 s.
- ATANIYAZOV, S. (1994), **Şecere (Türkmenifi Nesil Darağtı)**, Aşgabat, 288 s.
- AZİMOV, P., SOPIYEV, G., ÇÖNNÂYEV, Y., (1992), **Türkmen Dili**, Aşgabat, 400 s.
- AZİMOV, P., HİDİROV, M. N., SOPIYEV, G., AMANSARIYEV, C., SARIYEV, G., İBRAYİMOV, A. (1960), **Hâzirki Zaman Türkmen Dili**, Aşgabat, 552 s.
- AZMUN, Yusuf (1983), **Ana Çizgileriyle Türkmen Dilbilgisi I.c. (Ses Bilgisi)**, Ankara, 83 s.
- AZMUN, Yusuf (1978), "İran Türkmençesi-bir Yomut ağzı : Arzu", **Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları**-Volume 2, Center for Middle East Studies of Harvard University, s. 1-46.
- BASKAKOV, N. A., HAMZAYEV, M. Y., ÇARIYAROV, B. (1970), **Grammatika Turkmenskogo Yazıka I, Fonetika i Morfoloģiya**, Aşhabat, 503 s.
- BAYLIYEV, Sapar (1992), **Türkmen Dilinin Tarihi Grammatikası**, Aşgabat, 296 s.
- BERDİYEV, R. (1988), **Türkmen Dilinin Dialektlerinde ve Geleşiklerinde işlikler**, Aşgabat, 263 s.
- BERDİYEV, R., KÜRENOV, S., ŞAMIRADOV, K., ARAZKULIYEV S. (1970), **Türkmen Dilinin Dialektlerinin Oçerki**, Aşgabat, 404 s.
- BURAN, Ahmet (1999), "Türkçede kelimelerin ekleşmesi ve eklerin kökeni", **3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996**, Ankara, s.207-214.
- CHAMBERS, J. K., TRUDGİLL, Peter (1980), **Dialectology**, Cambridge, .
- CUMAYEV, K., İŞANGULIYEV, E., ATDAYEV, N., GARAYEV, A., GURBANSÂHEDOV, M., MIRADOV A. (1979), **Türkmen Edebiyatının Tarihi IV**, Aşgabat, 304 s.
- ÇARIYAROV, B. (1969), **Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları**, Aşgabat, 351 s.
- ÇARIYAROV, B. (1978), **Türkmen Dilinin Orfoepik Sözlüğü**, Aşgabat, 607 s.
- ÇOMMADOV, O. (1991), **Türkmen Dilinin Kerki Topar Dialektleri**, Aşgabat, 183 s.
- ÇOMMADOV, O. (1992), **Kerkinskaya Gruppa Dialektov Turkmenskogo Yazıka** (v arealnoistoričeskom aspekte) Aftoreferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni doktora filologičeskih nauk, Aşhabad, 38 s.
- DJANAŞIA, N.N. (1955), **Osobnosti reci Turkoyazıçnogo naseleniya Verhney Tsalki**, (Avtoref. kand. dissert.), Tbilisi.
- DURDIYEV, Marat; KADIROV, Şöhrat (1991), **Dünyâdaki Türkmenler**, Aşgabat, 63 s.
- ERDEM, Melek (1998), **Dede Korkut Türkmenistan Varyantları**, (Basılmamış Doktora Tezi), Tez Danışmanı: Prof. Dr. F. Sema Barutçu Özönder, Ankara, 826 s.

- ERGİN, Muharrem (1991), **Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer**. 2.b., Ankara, 483 s.
- GARRIYEV, A. - ROSLYAKOV, A. A., SAPAROV, A., TÂŞLİYEV, Ş., ALLADADOV, C., ANNANUROV, A. M., MOŞEV, M., PERMYAK, YY., YAZIKOVA M. (1970), **Sovet Türkmenistanının Tarihi 1917-1937**, Aşgabat, 494 s.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995), **Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizin)**, I. c, Ankara, 410 s.
- GUDİAŞVİLİ, Y. V. (1949), **Osobennosti Turetskogo govora naseleniya Tsalkinskogo rayona**, (Avtoref. kand. dissert.), Tbilisi.
- GÜLENSOY, Tuncer (1988), **Kütahya Yöresi ve Ağızları**, Ankara, 257 s.
- HAMZAYEV, M. Y., ALTAYEV, S., ATAYEV, G., AÇILOVA, G., MESGUDOV, V., MERETGELDİYEV A. (1962) **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Aşgabat, 866 s.
- HANSER, Oskar (1977), **Türkmen Manual**, Wien, 290 s.
- HIDIROV, M. N. (1962), **Türkmen Dilinin Tardımdan Materyallar**, Aşgabat.
- HÜSEYNZADÂ, M. (1973), **Müasir Azerbaycan Dili Morfologiya**, Bakı. *İslam Ansiklopedisi* "Türkmenler" Maddesi.
- KONONOV, A. N. (1960), **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva, 446 s.
- KORKMAZ, Zeynep; (1994), **Bartın ve Yöresi Ağızları**, Ankara, 63 s.
- KÜRENOV, Sapar (1962), "Demirgazık Kavkaz (Stavropol) Türkmenlerinin gepleşğinde işliklerin ayratlılıkları", **Türkmenistan SSR İhmlar Akademiyası Dil Bilimi Institutının İşleri Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Trudı İnstitutu Yazıkoznaniya IV**, Aşgabat, 1962, s.241-270.
- LİAN YÜN, Lin (1985), **Sala yü jizan zhi** (Ana Çizgileriyle Salarca), Beijing (Pekin), Minzu çu ban shi.
- MAŞAKOV, H. A. (1949), **Çovdurskiy Dialekt Turkmenskogo Yazıka**, Avtoferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk, Aşhabad, 19 s.
- MAVIYEV, N. (1987), **Türkmen Dilinin Arabacı Dialekti**, Aşgabat, 119 s.
- MUHİYEV, H. (1959), **Nohurskiy Dialekt Turkmenskogo Yazıka**, Avtoferat dissertatsii predstavlennoy na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk, Aşhabad, 18 s.
- NARTIYEV, N. (1994), **Türkmen Dialektologiyasının Esasları**, Çarcev.
- ORALBAYEVA, N., ESENOV, H., HAYRULLİNA S.K. (1989), **İzucayem Kazahskiy Yazık**, Alma Ata.
- ÖZKAN, Nevzat (1996), **Gagavuz Türkçesi Grameri**, Ankara, 349 s.
- POKROVSKAYA, L.A. (1964), **Grammatika Gagauzskogo Yazıka Fonetika i Morfologiya**, Moskva, 298 s.
- RAGİMOV, M. Ş. (1957), **Formı birajeniya nastoyaşçih i buduşçih vremen v pismennih pamyatnikah Azerbaydjanskogo yazıka XIV-XVIII vekov**. (Kand. Diss.), Moskva.
- SEREBRENİKOV, B. A., GADJİYEVA N. Z. (1986), **Sravnitelno - İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov**, Moskva, 302 s.
- ŞİRÂLİYEV, M. (1962), **Azârbaycan Dialektologiyasının Asasları**, Bakı, 423 s.
- TENİŞEV, E. R., (1963), **Salarskiy Yazık**, Moskva, 56 s.
- TENİŞEV, E. R. ; ARAKİN, V. D., BLAGOVA, G. F., ÇEÇENOV, A. A., POKROVSKAYA, L. A., AŞNİN, F. D., LEVİTSKAYA, L. S., YOLDAŞEV, A. A., BASKAKOV, N.A., KORMUŞİN, İ.V., GADJİYEVA, N. Z., MUSAYEV, K. M. (1988), **Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Morfologiya**, Moskva, 560 s.

USE OF AFFIRMATIVE PRESENT TENSE IN THE DIALECTS OF
TURKMEN TURKISH

Dr. Melek ERDEM

Ankara University

Research Assistant

ABSTRACT

in the era of Czarist Russia as the result of works of Ilminskiy in an effort to russify the minorities and of intrigues of Russian Communist Bolshevik Party over Turkestan in 1920, use of present continuous tense in the dialects of Türkmen Turkish, which is one of Turkish dialects brought as language of literature, has shown variety. it is remarkable that affixes of present continuous tense which are used in the dialects of Türkmen Turkish, which is in a position of field of passage on a line extending from the northeast region of Turkish world to the Balkans are such affixes as used in North-east Turkish dialects, Turkish dialects of Kipchak group and South-east Turkish Dialects. Indeed, this fact reveals that Türkmen dialects should be evaluated in an integrity even if they are far distant geographically from each other.

Key Words:

Morphology, Allomorph, Turkology, Türkmen Turkish,
Present Continuous Tense, Present Continuous
Tense in the Dialects of Türkmen.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ В ТУРКМЕНСКИХ ГОВОРАХ

Др. Мелек ЭРДЕМ
Анкарский Университет

РЕЗЮМЕ

В результате работ Ильминского по руссификации инородцев в царской России, а также политических интриг Российской Коммунистической Партии Большевиков в 1920 г в Туркестане бывший одним из тюркских наречий туркменский язык был преобразован в литературный язык; но в его говорах имеются различия в использовании настоящего времени. В находящемся на переходной линии от северо-востока тюркского мира до Балкан туркменском языке, в частности в говорах, в окончаниях настоящего времени наблюдаются формы северо-восточных тюркских наречий, тюркских наречий кыпчакской группы, и юго-восточных наречий. А это является свидетельством того, что тюркские наречия являются одним целым несмотря на то, что эти наречия далеки друг от друга географически.

Ключевые слова:

Морфология, Тюркология, Туркменский язык, Настоящее время, Настоящее время в туркменских говорах

PAMİR KIRGIZ TÜRKLERİ AĞZINDA ASLÎ UZUN ÜNLÜLER

Yard. Doç. Dr. Çetin PEKACAR

Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Türkçenin Ana Türkçe devresinde mevcut olup günümüzde en çok Türkmen Türkçesinde ve daha az olmak üzere Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi gibi lehçelerde sistemli olarak korunan, geriye kalan lehçelerde hemen hemen tamamen kaybolan aslî uzun ünlüler, 19. yüzyıldan beri çeşitli araştırmalara ve tartışmalara konu olmuş, nihayet 1975 yılında Talât Tekin'in Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler adlı eseriyle de kitaplaşmıştır. Türk dili araştırmalarında çok önemli bir yeri olan, ancak yazılı belgeleri olmadığı için çoğu zaman dilcilerin dikkatlerinden uzak kalan ağızlar incelendikçe aslî uzun ünlüler konusunda da yeni veriler elde edilmektedir. Bu makalede Afganistan'ın Pamir bölgesinde yaşayan ve şimdi Türkiye'ye göç etmiş bulunan Kırgız Türklerinin Ağızındaki aslî uzun ünlülü kelimeler; Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi, Halaç Türkçesi ve Kırgız Edebî Dilindeki verilerle karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Bu inceleme sonucunda Pamir Kırgız Türkleri Ağızında aslî uzun ünlülerini koruyan kelimelerin bulunduğu kesinlik kazanmış; aynı zamanda bu kelimeler, anılan lehçelerde aslî uzun ünlülerin bulunduğu yolundaki iddialara yeni bir katkı sağlamıştır.

Anahtar kelimeler:

Aslî Uzun Ünlü, Pamir Kırgız Türkleri Ağızı, Kırgız Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi, Halaç Türkçesi, Ağız, Lehçe

GİRİŞ

Türkçede aslı uzun ünlülerin varlığı öteden beri bilinmektedir. Türkolojide söz konusu edilen *aslı uzun ünlü* terimi ile "herhangi bir ses değişiminin ortaya çıkarmadığı, Türkçe kelimelerin kök hecelerinde Ana Türkçe devrinden beri aslında var olduğu kabul edilen ünlü uzunluğu" (*Kork' maz, 1992*) anlaşılmaktadır. Ana Türkçe ise, Çuvaşça dışındaki Türk lehçelerinin geliştiği, Türkçenin yazılı kaynakları bulunamayan devrini ifade eder. Dolayısıyla Türkçenin bu devirdeki özellikleri, yeniden kurma (*reconstruction*) yolu ile ortaya konmaya çalışılmaktadır. Aslı uzun ünlüler, kelimenin kök hecesinde olabileceği gibi herhangi başka bir hecesinde de bulunabilir. Bu makalede Pamir Kırgız Türkleri Ağzında (burada PAKTA olarak kısaltılacaktır), kök hecesinde aslı uzun ünlü bulunan kelimeler incelenecektir. İnceleme, Ana Türkçedeki aslı uzun ünlüleri sistemli olarak korudukları anlaşılan Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi (Tekin, 1975, 1995) verileri karşılaştırmalı olarak yapılacaktır. Anılan lehçeler Türkoloji çevrelerine malûm olduğu için burada yalnız Pamir Kırgız Türkleri kısaca tanıtılacaktır.

Pamir ağzını konuşan Kırgız Türkleri, Kırgız kavminin Teyit ve Kesek kulundandırlar. Bunların ilk yerleşim bölgeleri Abakan-Minusink vadisi idi. Sürekli göçlerden sonra 18. yüzyılda bugünkü Kırgızistan'da yer alan Alay bölgesine gelip yerleştiler. 19. Yüzyılda Orta Asya'da doruk noktasına ulaşan karışıklıklar ve Rusların buraları işgali üzerine Pamir Kırgızları yüzyılın sonlarında Pamir bölgesine göçtüler. Pamir bölgesi 1895 yılında Afganistan (İngiltere), Rusya ve Çin arasında paylaşılınca Kırgızlar bölgenin Afganistan kısmında kalmış oldular. Afganistan'da patlak veren SSCB güdümündeki karışıklıklar ve ihtilâl üzerine Pamir Kırgızları 1978'de Pakistan'a iltica ettiler. 1982'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kabul ettiği pek çok Afganistanlı Türk soylu göçmen arasında Pamir Kırgızları da vardı. Pamir Kırgızları hâlen Van'ın Erciş ilçesi sınırları içinde kendileri için

kurulan Ulupamir köyünde yaşamaktadırlar (Pekacar, 1995). Bu makalede incelenen PAKTA kelimeleri, 1983 ve 1984 yıllarında, Pamir Kırgızlarının Ulupamir'e yerleştirilmeden önce geçici olarak ikamet edildikleri Van'ın Karagündüz köyünde ve Malatya'da, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünce düzenlenen ilmî seferlerde derlenen metinlerden seçilmiştir.

GENEL OLARAK TÜRK DİLİNDE VE KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ASLI UZUN ÜNLÜLER

Türkçe kelimelerdeki uzun ünlülerden ilk bahseden Kâşgarlı Mahmut'tan (1985 I, 406-410) sonra Türk dilinde aslı uzun ünlüler meselesi, ilk olarak Böhtlingk'in Yakutça (Sahaca) grameriyle (J 848, 1851) ortaya çıkmıştır. Böhtlingk'ten sonra gerek tarihî, gerekse çağdaş lehçelerdeki aslı uzunluklar üzerinde çağımızda yapılan araştırmalar, Tekin'in (1975) eseriyle kitaplaşarak süregelmiştir. Ercilasun'a göre (J995); yazılı belgelerle takip edilebilen tarihî seyrine bakıldığında, Türkçenin mütemediyen uzun ünlü türetip bunları bilâhare kısalttığı kolayca görülebilmektedir. Daha açık bir ifade ile, Ana Türkçe devresinde bulunduğu var sayılan aslı uzun ünlülerin de daha eski devirlerde çeşitli ses olayları sonucunda teşekkül ettikleri söylenebilir. Türkçeye başka dillerden giren alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin yer yer ve değişen oranlarda korunmuş olması da dilimizin uzunluklara yatkın olduğunun bir işareti sayılabilir. Yapılan araştırmalar neticesinde Türkmen Türkçesi, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi gibi lehçelerde Ana Türkçedeki aslı uzun ünlülerin sistemli olarak korunduğu anlaşılmıştır. Öteki lehçelerde ise, sistemsiz de olsa bazı kelimelerde aslı uzun ünlülerin korunduğu görülmektedir. Nitekim *Pamir Kırgız Türkleri Ağzı* adlı doktora tezimi hazırlarken bu ağızdaki bazı Türkçe kelimelerde, teşekkülleri herhangi bir ses olayına bağlanamayan uzun ünlüler bulunduğunu tespit etmişim.

Aslında Kırgızistan'da yazılan Kırgız Türkçesi gramerlerinde (*Kudaybergenov vd. 1980*), Kırgız

Türkçesinde aslı uzun ünlülerin bulunmadığından bahsedilmekte, bu lehçede bol miktarda görülen ünlü uzunluklarının Eski Türkçe devresinde kısa oldukları, bilâhare ses değişimleri sonucunda uzunluk kazandıkları ifade edilmektedir. Tekin, kitabının ilk (1975) ve ikinci baskısında (1995) bu lehçedeki aslı uzunluklara da yer vermiş, "Kırgızcada sayıca önemsiz de olsa, aslı uzunluklarını koruyan sözler" in olduğunu belirterek 15 kelime-lik bir listeyi öteki lehçelerdeki karşılıklarıyla mukayeseli olarak sunmuştur. Tekin'in listesinde şu kelimeler yer almaktadır: **aaarı** "eşek arısı, bal arısı", **aaarçı-** "temizlemek", **baarı** "bütün", **caa** "yay", **ılaaçın** "şahin, doğan", **taam-** "tanımak, bilmek", **taarın-** "darılmak, gücenmek", **oosur-** "yellenmek", **cuu-** "yıkamak", **uuk** "çadırın tepe sırtları", **bee** "kısırak", **böö, böy** "zehirli örümcek", **köörük** "körük", **kıyır-** "çağırmak" (<*kıkır-), **kıymıl** "hareket" (**kıymıkla-** "kıymıldamak, hareket etmek").

Adı geçen tezde incelediğim ağızdaki uzunlukların aslı mi yoksa vurgu tesiriyle veya ses değişimleri sonucunda mı teşekkül ettiklerini tespit edebilmek maksadıyla, içinde geçtikleri kelimeleri önce Tekin'in listesindeki kelimelerle mukayese etmiş, o listedeki kelimelerden bazılarının kendi incelememde kullandığım metinlerde de uzun ünlülü olduğunu görmüştüm. Dahası, PAKTA'da kök hecesi uzun ünlülü olan kelimelerin sayısı, Tekin'in listesindekinden daha fazlaydı. Daha sonra elimdeki malzemeyi Türkmen Türkçesindeki karşılıklarıyla mukayese etmiş; çoğunun Türkmen Türkçesinde de uzun ünlülü olduğunu tespit etmiştim. Gerçi PAKTA'daki uzunlukların bir kısmı vurgulu hecededir. Bazı kelimelerin ise hem vurgulu hem vurgusuz uzun ünlülü olmak üzere iki şekli vardır. Bu tür uzun ünlülerin çoğu tam, az bir kısmı ise yarım uzunluğa sahiptir. O tezimde tam uzunlukları (-) işaretiyle, yarım uzunlukları ise (->) işaretiyle göstermiş; kelimeleri, alfabetik sırayla; vurgusuz, vurgulu, tam uzun, yarım uzun şekilleriyle birlikte, karşılıklarına Tekin'in kitabına aldığı kelimeleri ve Türkmen Türkçesindeki karşılıklarını da ekleyerek liste hâlinde vermiştim. Bu kelimelerin Türkmen Türkçesindeki karşılıkları için

temel olarak Hamzayev vd. (1962, *Türkmen Dilinin Sözlüğü*- Bu makalede TDS olarak kısaltılmıştır) sözlüğünü; o sözlükte bulunmayan veya bulunup da uzunlukları gösterilmeyen kelimeler için Baskakov vd. (1968, *Türkmençe'Rusça Sözlük*. Bu makalede TRS olarak kısaltılmıştır) ve Arazkulyev vd. (1977, *Türkmen Dilinin Gısgaça Dialektogik Sözlüğü*- Bu makalede TDDS olarak kısaltılmıştır) sözlüklerini kullanmıştım. Yaptığım karşılaştırma sonucunda PAKTA'da kök hecesinde uzun ünlü bulunan 50 kelimenin 29'unun Türkmen Türkçesinde de uzun ünlülü olduğunu görmüştüm. Ancak tezimi hazırlarken bu kelimeleri, aslı uzun ünlüleri önemli ölçüde koruyan ve bu özellikleri yapılan karşılaştırmalar sonucu anlaşılabilir bulunan Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesindeki verilerle karşılaştıramadığım için konuyu yeniden ele alma gereğini duydum.

YENİ KARŞILAŞTIRMALAR

PAKTA'da aslı uzun ünlülü kelimelerin hangileri olduğunu tam bir kesinlikle tespit edebilmek için söz konusu kelimeleri Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi verilerle de karşılaştırma yoluna gittim. Bu maksatla önce Sleptsova'nın Sahaca sözlüğünü (1972) taradım. Halaçça veriler için ise Tekin'in, Doerfer vd.'in Halaçça Sözlüğünden (1980) seçerek anılan kitabının ikinci baskısına (J995) ilâve ettiği aslı uzun ünlülü kelimeler listesine baş vurdum. Bu arada, Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesindeki uzunlukların bazılarının diftonglu olduğunu not etmemiz gerekir. Ayrıca yine burada, PAKTA'da tespit ettiğim verilerin Kırgız edebî dilindeki karşılıklarını da, uzun ünlülü olup olmamalarına bakmaksızın listeme ekliyorum. Kırgız edebî dilindeki veriler için Yudaxin'in sözlüğünü (J965) esas aldım. Bu taramalarımın elde ettiğim verileri aşağıda karşılaştırmalı olarak sunuyorum. Böylece PAKTA'daki aslı uzun ünlülü kelimelerin hangileri olduğunun daha kesin olarak anlaşılacağını düşünüyorum. Aşağıdaki listede PAKTA'daki kelimeler alfabetik sırayla verilerle madde başı yapılmış, öteki kaynaklardaki karşılıkları yanlarında verilmiştir.

KARŞILAŞTIRMALI LİSTE

PAKTA (1)	TÜRKMEN TÜRKÇESİ	SAHA TÜRKÇESİ	HALAÇ TÜRKÇESİ	KIRGIZ TÜRKÇESİ ED. DİLİ
a:ç "aç"	a:ç "aç, açlık" (TDS)	aççık "aç" (2)	aç "aç", a ^ç u- "acıkmak"	aç "aç"
a:gın "su arki"	ak- "akmak" (TDS)			ak- "akmak"
á:ká "ağabey; yaşça büyük olan erkeğe hitap sözü"	a:ğa: "ağabey, amca" (TDS)			ake "baba; ata; amca; yaşça büyük olan erkeğe hitap sözü"
a:l "ön"	a:lın "alın" (TDS)		ha ⁿ lı "alın"	al "ön"
'a:rı- "yorulmak";	a:r- "yorulmak" (TDS)	(3)		arı- "yorulmak"
a:rit- "temizlemek";		ıraas "temiz"		aarçı- "temizlemek"
a:s- "asmak"; (3)	as- "asmak" (TDS)			as- "asmak"
a:şır- "aşımak"	a:ş- "aşmak" (TDS)	aas- "aşmak"	a ^ş - "aşmak"	aşır- "aşımak"
a:t- "atmak"		ıt- "atmak"		at- "atmak"
a:t "ad, isim"	a:t "ad, isim" (TDS)	aat "ad, isim"	a ^t "ad, isim"	at "ad, isim"
a:ylan- "dönmek, dolanmak"	a:ylan- (Salır, Stavropol ağızları) "dönmek, dolanmak"			aylan- "dönmek, dolaşmak"
a:zik "azık, yiyecek"	a:zik "azık, yiyecek" (TDS)			azık "azık, yiyecek"
ba:kır- "bağırmaq"	ba:ğır- "bağırmaq" (TDS)	xahır- "bağırmaq"		bakır- "boğazı yırtırcasına bağırmaq"
ba:lık "balık"	ba:lık "balık" (TDS)	balık "balık"		balık "balık"
bá:rı "hepsi"	ba:r "var, bütün, hepsi" (TDS)	baar "var"	va ^r "var"	baarı "hepsi; "bütün"
ba:y "zengin"	ba:ri "hepsi" (TDS)	baay "zengin"		bay "zengin"

be: "kısarak"			bie "kısarak"		bee "kısarak"
bo:z "beyaz, kır" (5)	boz "boz" (TDS)				boz "beyaz, açık kurşuni, kır"
ca: "yay silâhı"	ya:y "yay silâhı" (TDS)		saa (ox saa) "yay"		caa "yay silâhı"
ca:l "yele"	ya:l "yele" (TDS)		sie:l "yele" (6)	ya ^a l "yele"	cal "yele"
ca:rık "aydınlık"					carık "ışık, aydınlık"
cé:- "yemek"	i-, iy- "yemek" (TDS)		sie- "yemek"		ce- "yemek"
ce:t- "yetmek, ulaşmak"	yet- "yetmek, ulaşmak" (TDS)		sit "yetmek, ulaşmak"		cet- "yetmek, ulaşmak"
cé:ti "7"	yedi "7" (TDS)		sette "7"		ceti "7"
co:k "yok, hayır"	yo:k "yok, hayır" (TDS)		suox "yok"	yu ^o q "yok"	cok "yok, hayır"
co:l "yol"; co:luk- "karşılaşmak, rastlamak"	yo:l "yol" (TDS)		suol "yol"	yu ^o l "yol"	col "yol"; coluk- "karşılaşmak, rastlamak"
cu:- "yıkamak"	yuv- "yıkamak" (TDS)		suuy- "yıkamak" suun- "yıkamak"		cuu- "ay"
ça:ç "saç"	saç "saç" (TDS)		saas "saç" (7)		çaç "saç"
çé:ç- "çözmek"					çeç- "çözmek"
da:yi "dayı"	da:yi "dayı" (TDS)		taay "dayı"		tay "ana tarafından akrabalık bildiren söz"
dé:- "demek, söylemek"	diy-, di- "demek, söylemek" (TDS)		die- "demek"		de- "demek, söylemek"
é:ki "2"	iki "2" (TDS)		ikki "2"		eki "2"
é:r "erkek; koca"	â:r "erkek; koca" (TRS)		er "er, erkek"	her "erkek, koca"	er "erkek; koca"
e:rçl- "takip etmek, peşinden gitmek"					eerçl- "takip etmek, peşinden gitmek"
ha:rı "ihtiyar, yaşlı"	garri "ihtiyar, yaşlı" (TDS)				karı "ihtiyar, yaşlı"
ha:rı- "yaşlanmak, kocamak"					karı- "yaşlanmak, kocamak"

i:diş "kap, kap kacak"	idiş idişayag (TDDS); fakat: i:diş (TRS) "kap kacak"			idiş "kap, kap kacak"
i:t "it, köpek"	it "it, köpek" (TDS)	it "it, köpek"		it "it, köpek"
kiymil (kiymilda- "hareket etmek")	gi:milda- "hareket etmek"			kiymil "hareket"
ku: "kuru"	gu:ri "kuru" (TDS)	kuurbut "kuru"		kuḡak "kuru"
ku:ru- "kurumak"	gu:ra- "kurumak" (TDS)	kuur- "kurumak"		kuḡa- "kurumak"
ö:ş "öç, kin, intikam"	ö:ş "öç" (TDS)	ös "öç"		öç "öç, kin, intikam"
öt:t- "geçmek"	öt- "geçmek" (TDS)			öt- "geçmek"
öz:z "kendil"	öz:z "öz, kendi" (TDS)	üös "merkez, orta; ağaç özü, nehir ortası"		öz "öz, kendi"
sa:ri, sa:riḡ "sarı"	sa:ri "sarı" (TDS)	sierey "boz, gri"		sarı "sarı"
ta:la- "soymak, yağmalamak"	ta:la- "gasp etmek, ele geçirmek" (TDS)	talaa- "soymak"		tala- "soymak, yağmalamak"
ta:mir "kan damarı"	damar "kan damarı" (TDS)	tımır "damar"		tamir "kök; kan damarı"
ta:ni- "tanımak"	tana- "tanımak" (TDS)			taani- "tanımak; itiraf etmek"
ta:rın- "darılmak, gücenmek"	da:r "dar" (TDS) da:rık- "yüreği daralmak, kaygılanmak, kederlenmek" (TDS)	taar "dar"		taarın- "darılmak, gücenmek"
ta:şır- "taşımak, yaymak"	da:ş- "çoşmak, taşmak" (TDS) fakat: daşḡın "taşkın" (TDS)	tahıy- "taşmak"		taşı- "taşmak; taşımak"
to:zu- "tozlanmak"	to:z "toz" (TDS)			toz "toz"; toz- "dağılıp toz olmak; eskimek"; tozük "eskime, örselenme"
u:ş "uç"	u:ş "uç" (TDS)	uhuk "uç"		uḡ "uç"

LİSTEYLE İLGİLİ NOTLAR

1) PAKTA sütunundaki kelimelerde tam uzunluklar normal iki nokta (:) işaretiyle, yarım uzunluklar üst simgede iki nokta (') işaretiyle, vurgulu heceler kesme işaretiyle (') gösterilmiştir. Türkmen Türkçesi kelimelerindeki uzunluklar normal iki nokta (:) işaretiyle, diğer lehçelerdeki uzunluklar alındıkları kaynaklardaki gibi gösterilmiştir. Türkmen Türkçesi sütununda yer alan sözlük kısaltmaları yukarıda izah edilmiştir.

2) Tekin (1995) "Yakutçada Türkmençe ile Karşılaşan Uzunluklar" başlığı altında verdiği listeye, kaynak göstermeksizin "aç; açlık" olarak anlamlandırdığı aas kelimesini de almıştır; bu kelime *Yakutsko'Ruskiy Slovar'da* "aç kalmak, aç olmak; açlık çekmek" anlamlarında; öte yandan aynı sözlükte aas-tuor kelime grubu "aç, acıkmış" anlamlarındadır. Tabloya aldığım "aç" anlamındaki aççık kelimesindeki ünsüz ikizleşmesinin, aslı uzun /a/ ünlüsünün kısaltması sonucunda meydana geldiği açıktır.

3) Tekin (1995) "Yakutça'da Uzunluklar" başlığı altında "Ana Türkçe (uzun) /a/ ünlüsü bazı örneklerde /ı/ya değişmiştir" diyerek verdiği örnekler arasına ur-, ir- fiilini de katmış ve bunun anlamını "yorulmak" olarak vermiştir, ur- fiilinin *Yakutsko'Ruskiy Slovar'da* verilen anlamı "ayır- mak; kesmek; parçalamak"; ir- fiilinki ise "zayıflamak; yorulmak" şeklindedir.

4) a's- "asmak": Bu kelime Divanü Lugati't-Türk'te vardır ve Kâşgarlı Mahmut (DLT, I, 173) bunu uzun ünlülü yazmıştır.

5) bo:z "beyaz, kır": Bu kelime de Divanü Lugati't-Türk'te vardır ve Kâşgarlı Mahmut (DLT, I, 173) bunu da uzun ünlülü yazmıştır.

6) Tekin (1995) kaynak göstermeksizin saal "atın yelesinin altındaki yağ tabakası" kelimesini vermektedir.

7) saas kelimesinin bu anlamını bana Saha Türkçesi ile ilgili çalışmalarıyla temayüz etmiş olan Yard. Doç. Dr. Fatih Kirişçioğlu bildirmiş olup *Yakutsko'Ruskiy Slovar'da* bu kelimenin anlamı "yaş" ve "bahar" şeklindedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Burada sunulan karşılaştırmalı listenin incelenmesiyle aşağıdaki sonuçlara varılabilir.

1. PAKTA'da, kök hecesinde uzun ünlü bulunan 29 kelime, Türkmen Türkçesindeki karşılıklarıyla uzun ünlü bakımından çakışmakta olduğundan, aslı uzun ünlülü oldukları kabul edilebilir: a:ç "aç"; â:kâ "ağa, ağabey; yaşça büyük olan erkeğe hitap sözü"; a:l "ön"; 'a:rı- "yorulmak"; a'şır- "aşırma"; a:t "ad, isim"; a'ylan-"dönmek, dolanmak"; a:zık "azık, yiyecek"; ba:kır- "bağır- mak"; ba:lık "balık"; bâ:rı "hepsi"; ba:y "zengin"; ca: "yay silâhı"; ca:l "yele"; co:k "yok, hayır"; co:l "yol"; da'yı "dayı"; e:r "erkek; koca"; i:diş "kap, kap kaçak"; kıymılda- "hareket etmek"; ku:ru- "kurumak"; ö:ç "öç, kin, intikam"; ö:z "kendi"; sam, sa:rıg "sarı"; ta:la-"soymak, yağmalamak"; ta:rın-"darılmak, gücenmek"; ta:şır- "taşır- mak.yaymak"; to:zu- "tozlanmak"; u:ç "uç". Üstelik bu kelimelerden bazıları öteki lehçelerde de uzun ünlülüdür:

a:ç "aç": Saha Türkçesi aççık "aç" kelimesindeki ikizleşme olayı, /a/ ünlüsünün kısaltması sonucunda meydana gelmiş olmalıdır. Halaç Türkçesi aç "aç" kısa ünlülü; fakat a'çu- "acıkmak" fiili diftonglu uzun ünlülüdür.

a:l "ön": Hal. ha^anlı "alın" diftonglu uzun ünlülü.

a'şır- "aşırma": Sah. aas- "aşmak"; Hal. a^aş- "aşmak".

a:t "ad, isim": Sah. aat "ad, isim"; Hal. a^at "ad, isim".

bâ:rı "hepsi": Sah. baar "var"; Hal. va^ar "var"; Kırgız T. Ed. Dili baarı "hepsi; bütün".

ba:y "zengin": Sah. baay "zengin".

ca: "yay silâhı": Sah. saa (ox saa) "yay"; Kırgız Ed. Dili caa "yay silâhı".

ca:l "yele": Sah. siel "yele"; Hal. ya^al "yele"

co:k "yok": Sah. suox "yok"; Hal. yu^ak "yok".

co:l "yol": Sah. suol "yol"; Hal. yu^al "yol".

da'yı "dayı": Sah. taay "dayı".

ku: "kuru", ku:ru- "kurumak": Sah. kuur- "kurumak"

ö:ç "öç, kin, intikam": Hal. hi^eçeş- "cenkleşmek, güreşmek".

öz "kendi": Sah. üös "merkez, orta; ağaç özü; nehir ortası"; Hal. i'z "öz, kendi".

sam, sa:riğ "sarı": Sah. **sierey** "boz, gri"; Hal. **sa'ruğ** "portakal rengi".

ta:rin- "darılmak, gücenmek": Sah. **taar** "dar"; Hal. **ta'r** "dar"; Kırgız Ed. Dili **taarin-** "darılmak, gücenmek".

u'ç "uç": Hal. **hu"ç** "uç".

2. Aşağıdaki kelimelerin Türkmen Türkçesi karşılıkları çeşitli ses olaylarına uğradıklarından ilk bakışta aslı uzun ünlülü değilmiş gibi görünürler de öteki lehçelerde yine de uzun ünlülü şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır; yani bunlar da aslı uzun ünlülüdür:

ce:- "yemek"; Türkmen, i-, **iy-** "yemek"; Sah. sie- "yemek".

cu:- "yıkamak"; Türkmen, **yuv-** "yıkamak"; Sah. **suuy-** "yıkamak"; Sah. **suun-** "yıkamak"; Kırgız Ed. Dili **cuu-** "yıkamak".

de:- "demek, söylemek"; Türkmen, **diy-, di-** "demek, söylemek"; Sah. **die-** "demek".

3. Aşağıdaki kelimeler Türkmen Türkçesinde kısa ünlülü; fakat öteki lehçelerde uzun ünlülüdür; dolayısıyla bunları da aslı uzun ünlülü kabul edebiliriz:

a:rit- "temizlemek"; Kırgız Ed. Dili **aarçi-** "temizlemek".

be: "kısırak"; Sah. **bie** "kısırak"; Kırgız Ed. Dili bee "kısırak".

ça:ç "saç"; Sah. **saas** "saç".

e:rçi- "takip etmek, peşinden gitmek"; Kırgız Ed. Dili eerçi- "takip etmek, peşinden gitmek".

tamı- "tanımak"; Kırgız Ed. Dili **taam-** "tanımak; itiraf etmek".

4- **ha:ri** "ihtiyar, yaşlı" kelimesinin Türkmen Türkçesindeki karşılığı olan **garrı** "ihtiyar, yaşlı" kelimesinde ünsüz ikizleşmesi görülmektedir; bu olay, aslı uzun ünlünün kısalması sonucunda meydana gelmiş olabilir.

5. Şu kelimeler, bu makalede karşılaştırılan dört lehçede kısa ünlülü olmakla birlikte, Tekin'in tespitlerine göre başka Türk lehçelerinde uzun ünlülü veya uzunluğun kalıntısı olarak ikizleşme veya tonlulaşma gibi ses olaylarına maruz kalmışlardır:

ce'ti "7": MK. yetti, yiti; AH yedi, yetti; Vol. Bulg. **cieti; Az. yeddi; Yak. sette;** Çuv. **siççi.** (Tekin, 1995, 182).

it "it, köpek": Alt., Kzk., Blk. **iyt;** M. Uyg. **yit;** Çuv. **yıD ı** (Tekin, 1995, 176);

ta'mır "kan damarı": Uyg. Br. **tamar** (Tekin, 1995, 174).

6. **bo:z** "beyaz, kır" kelimesini Kâşgarlı Mahmut uzun ünlülü yazmıştır (DLT III, 122, 224; II, 12). Ancak bu kelimenin aslı uzun ünlülü olduğunun ispatlanması işi, başka verilere ihtiyaç duyurmaktadır.

7. Aşağıdaki kelimelerin diğer lehçelerdeki karşılıkları ya yoktur veya uzun ünlülü değildir; bunlardaki uzunlukların aslı olup olmadığı şüphelidir. Belki de bu uzunluklar, vurguya bağlı arzî uzunluklardır: **a:gın** "su arki"; a's- "asmak"; a't- "atmak"; **ca:riik** "aydınlık"; ce:t- "yetmek, ulaşmak"; çe:ç- "çözmek"; e:ki "2"; ö:t- "geçmek".

Sonuç olarak Kırgız Türkçesinin Pamir ağızında tespit ettiğim, kök hecesinde uzun ünlü barındıran toplam 50 kelimedenden 42'sinin (bo:z "beyaz, kır" kelimesi şüpheli olmak üzere) aslı uzun ünlülü olduğu ortaya çıkmaktadır. Aslı uzun ünlülü olduğu anlaşılan 42 kelimedenden 29'u Türkmen Türkçesindeki, 19'u Saha Türkçesindeki, 14'ü Halaç Türkçesindeki, 9'u Kırgız Edebî dilindeki ve üçü bu yazıda karşılaştırma için temel alınmayan üç lehçedeki karşılıklarıyla (bkz. 5. madde) çakışmaktadır. Geriye kalan 8 kelimedeki uzunluklar ise tartışmaya açıktır.

KAYNAKLAR

- ARAZKULİYEV, S., ATANIYAZOV, S., BER-DIYEV, R., SAPAROVA (1977), **Türkmen Dilinin Kısaça Dialektolojik Sözlüğü**, İlim Neşriyatı, Aşgabat.
- BASKAKOV N.A., GARRIYEV, B. A., HAMZAYEV, MY. (1968), **Türkence-Rusça Sözlük**, Sovetskaya Entsiklopediya Neşriyatı, Moskva.
- BÖHTLİNGK, Otto (1848, 1851), **Über die Sprache der Jakuten**, I, II, St. Petersburg.
- DOERFER, Gerhard und TEZCAN, Semih (1980), **Wörterbuch des Chaladsch** (Dialekt von Charrab), Akademiai Kiado, Budapest.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1995), "Türkçede Uzun Ünlü", Türk Dil Kurumunda verilen konferans.
- HAMZAYEV, MY., ALTAYEV, S., ATAYEV, G., AÇILOVA, G., MESGUDOV, V., MERETGELDIYEV, A. (1962), **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan SSR ilimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat.
- KÂŞGARLI MAHMUT (1985), **Divanü Lughati't-Türk Tercümesi**, Cilt: I, Çeviren: Besim AT ALAY, Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, ss. 212.
- KUDAYBERGENOV, S. (Baskı Redaktör), TURSUNOV, A., SIDIKOV, C. (1980), **Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası**, I. Bölüm, Fonetika cana Morfolojiya, Kırgız ilimler Akademiyası Til cana Adabiyat İnstitutu, "İlim" Basması, Frunze.
- PEKACAR, Çetin (1995), **Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss. 461 (Yayımlanmamış doktora tezi).
- SLEPTSOVA, P. A. (Redaktör) (1972), **Yakutsko-Russkiy Slovar'**, İzdateFstvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Akademiya Nauk SSSR, Moskva.
- TEKİN, Talât (1975) **Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları: B15, Ankara, ss. 278.
- TEKİN, Talât (1995), **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, T. O Kültür Bakanlığı-Simurg, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13, Ankara.
- YUDAXİN, K. K. (1965), **Kırgızsko-Russkiy Slovar' (Kırgızça-Orusça Sözdük)**, İzdateFstvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva.

PRIMARY LONG VOWELS IN THE PAMIR DIALECT OF KYRGYZ TURKISH

Assis. Prof. Dr. Çetin PEKACAR

Gazi University

Faculty of Arts and Sciences

ABSTRACT

The primary long vowels which existed in Proto-Turkic period have been preserved systematically in Türkmen Turkish, Yakut and Khalaj, but almost wholly disappeared in the other Turkish dialects. This phenomena has been an original subject in various researches and discussions since 19th century, and finally was researched in a study named *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, by T. Tekin in 1975. As local dialects which have a very important position in Turkish studies are researched, some new information about primary long vowels is coming to light. In this study the primary long vowels in the Pamir Dialect of Kyrgyz Turkish are studied comparatively with Türkmen, Yakut, Khalaj and Standart Kyrgyz Turkish. It has obviously become definite that there are words that preserved primary long vowels in the Pamir Dialect of Kyrgyz Turkish. On the other hand, these words are new evidences for the thesis about the above mentioned Turkish dialects preserving primary long vowels.

Key words:

Primary long vowel, Pamir Dialect of Kyrgyz Turkish, Kyrgyz Turkish, Türkmen Turkish, Yakut, Khalaj, Dialect, Local dialect

ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЕ ДОЛГИЕ ГЛАСНЫЕ В ГОВОРЕ ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗОВ

Доц. Др. Четин ПЕКАДЖАР
Университет Гази
Факультет Естественных и Гуманитарных Наук

РЕЗЮМЕ

Первоначальные долгие гласные, существовавшие в прототюркском и настоящее время в большей степени сохранившиеся в туркменском, и в меньшей мере в якутском и халачском языках и исчезнувшие в большинстве тюркских языков, были предметом различных исследований и дискуссий с 19-го века и в результате в 1975 г. Текин опубликовал книгу под названием «Первоначальные Долгие Гласные В Прототюркском Языке». При исследовании говоров, которые имеют своё место в исследованиях тюркологии, но которые были обделены вниманием исследователей ввиду отсутствия письменных источников, обнаруживаются новые данные. В данной статье исследованы слова с долгими первоначальными гласными в говоре кыргызов, которые жили на Памире, но в последствии переселились в Турцию, и проводится их сравнительный анализ с данными туркменского, якутского, халачского и кыргызского литературного языков. В результате исследования в говоре памирских кыргызов были обнаружены слова, сохранившие долгие первоначальные гласные, в то же время эти слова, подтверждают утверждения о наличии долгих первоначальных гласных в этих языках.

Ключевые слова:

Долгие первоначальные гласные, Памирские кыргызы, Кыргызский, Якутский, Халачский, Говор, Диалект

DİVAN ŞİİRİNDE TUĞRA TAVSİFLERİ

Doç. Dr. Ahmet MERMER

Gazi Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi

ÖZET

Hayata bakışta iki dünyadan söz edilir; biri beş duyuyla algılanan dünya, diğeri sanatın dünyası. Bu iki dünya açısından Divan edebiyatı, diğere edebiyatlara göre, daha soyuttur. Divan edebiyatı, sanatın dünyasını tercih etmiş bir edebiyattır. Divan şairleri için, hüner ve marifet ön plandadır. Bu edebiyatta hüner, eşyanın veya olayın çeşitli edebi sanatlarla adını değiştirmek ve onun daha mükemmel, daha güzel, daha heyecan verici benzerini bulmaktır. Divan edebiyatında sanat, çeşitli teşbih unsurlarına yaklaşmak ve onu ifadeye çalışmaktır. Şiir sanatının esprisi, kendi mâhiyetinden kaynaklanan her şeyi, kendi özellik ve yapısına uygun şekilde kullanıp kullanmadığına dayanmaktadır. Divan şairleri, aynı konuyu ortak benzetmelerle mümkün olduğu kadar değişik imajlarla ifade etmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan divan şiiri imajlarla yüklüdür.

Şiirlerde imaj, süsleyici unsur olduğu kadar, fonksiyonel unsurdur da. İşte biz de, imajın süsleyici ve fonksiyonel özelliğini yansıtan tuğra üzerine yazılmış şiirler üzerinde durduk. Tuğra, şiirlerde Leit-motif, yani esas unsurdur. Tuğranın şekli özellikleri göz önüne alınarak yer yer fermanla birlikte Osmanlı hanedanının maddî ve manevî gücü dile getirilmiştir. Söz konusu şiirlerde ortak özellikler bir bir sıralandı ve kendi aralarında mukayese yapıldı. Osmanlı'nın sanat ve ihtişamını gösteren şiirler incelendi.

Anahtar Kelimeler:

Sanatın dünyası, imaj, Divan şiiri, Estetik ve Tuğra

GİRİŞ

Hayata bakışta iki dünyadan söz edilir; biri beş duyuyula algılanan dünya, diğeri sanatın dünyası. Bu iki dünya açısından divan edebiyatı, diğere edebiyatlara göre, daha soyuttur. Bugüne kadar divan edebiyatı hakkında verilen olumsuz görüşlerin bir kısmı, bu iki dünyayı göz önüne almamalarından kaynaklanmıştır. Divan edebiyatı, sanatın dünyasını tercih etmiş bir edebiyattır. Divan şairleri için, hüner ve marifet ön plandadır. Bu edebiyatta hüner, eşyanın ya da olayın çeşitli edebî sanatlarla adını değiştirmek ve onun daha mükemmel, daha güzel, daha heyecan verici benzerini bulmaktır. Divan edebiyatını az çok tanıyanlar bilirler ki, divan şairlerinin daima başvurdukları bir takım hayal ve teşbih kalıpları vardır. Hatta, bu konuda acemi şairler güçlük çekmesin diye geçmişte istiare, mecaz ve teşbih lügatleri hazırlanmıştı (*Erünsal 1988*). İşte divan edebiyatında sanat, bu teşbih unsurlarına yaklaşmak ve onu ifadeye çalışmaktır. Divan şairleri de, bu ortak teşbih unsurlarından yararlanarak kendinden önce veya çağdaşlarına karşı üstünlüğünü göstermeye çalışmışlardır.

Şiir sanatının esprisi, kendi mâhiyetinden kaynaklanan her şeyi, kendi özellik ve yapısına uygun şekilde kullanıp kullanmadığına dayanmaktadır. Divan şairleri, aynı konuyu ortak benzetmelerle mümkün olduğu kadar değişik imajlarla ifade etmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan divan şiiri imajlarla yüklüdür. Şiirin en önemli unsurlarından biri olan imaj, Day Lewis'in basit tanımıyla "Kelimelerle yapılmış bir resimdir" (*Lewis 1961,18*). Divan şairleri, duygu ve düşüncelerini şiirleştirirken varlıkların ya da eşyaların dış görünüşüne önem verdikleri kadar, kelimeler arasında zihinsel bir takım gizli ilişkiler de kurmaya çaba sarf etmişlerdir (*Kaplan 1976,392*). Bu düşüncemizi doğrulayan birkaç örnek:

Nâilî-i Kadîm (Ö.1666):

Mestâne nukûş-ı suver-i âleme hakdık

Her birini bir özge temâşâ ile geçdik

"Dünyadaki varlıkların, hallerin nakışlarına, resimlerine kendimizden geçercesine baktık, her

birini bir başka seyirle geçtik" (*İpek'ten,1990,242*).

Nedim (Ö.1730):

Ne bu nev-nakş-ı tirâzende Nedîmâ yoksa

Üstâd'i kalemim hâme-i Erjeng midir

"Ey Nedim! Bu süslü yeni nakış nedir? Yoksa kalemin ustası Erjeng'in kalemi midir?"(*Niha<i, 1338,142*).

Divan şairleri, şiirlerinde zaman zaman resme temayül gösteren orijinal tablolar da çizmişlerdir. Örneğin,

Her taraf dan şu'le-sâz oldu nihâl'i ergavân

Bağ a ateş düşdi sandı eyledi bülbül figân

"Beyitte baharın gelişi anlatılmaktadır. Bir film şeridi gibi düşüncecek olursak, bağ önce gayet sakin, görüntü sabit haldedir. Film makinesi çalıştırılınca tabiat birden bire hareketleniyor. Erguvan fidanı kırmızı çiçekleriyle etrafa ışıklar saçmaya başlıyor, aynı anda etraftan orkestra halinde bülbül sesleri yükseliyor" (*Kurnaz, 1997,530*).

Şiirlerde imaj, süsleyici unsur olduğu kadar, fonksiyonel unsurdur da. İşte, biz de imajın süsleyici ve fonksiyonel özelliğini yansıtan t u ğ r a üzerine yazılmış şiirleri bu araştırmamıza konu edindik.

Konuya geçmeden önce, söz konusu edeceğimiz şiirlerin daha iyi anlaşılabilmesi için, tuğranın kısaca tarihsel gelişimini ve özelliklerini vermemiz gerekmektedir. Oğuz hakanlarının hakimiyet sembolü olarak "ok" ve "yay" şeklinde başlayan, Osmanlı hükümdarlarının işaret ve imzası olan t u ğ r a , köken itibariyle Türkçe bir kelime olup Farsça ve Arapça'ya Türkçe'den geçmiştir. Hükümdarın mührü ve imzası olan tuğraya, İranlılar n i ş a n , Araplar d a t e v k î ve a l â m e t adını vermişlerdir. Osmanlı padişahlarının isimleri ve imzaları "ok" ve "yay" şeklinden daha ileri düzeyde gelişme göstermiş, sonra da, yüksek bir sanat eseri olarak muhteşem tuğralar çekilmiştir (*Ali, 1333,53-58; Deny, 1961,18 ; Uzunçarşılı, 1941,101 ; Orgun, 1949,219 ; Turan, 1969,66-67; Binark, 1969,6-9; Bayramoglu, 1976,17-37 ; Umur, 1980 ,56; Pakalın, 1983,695 ; Kütükoğlu,*

1994,71). Osmanlı-Türk hattatlarının bir grafik sahnesi olan tuğra dört bölümden ibarettir:

Sere: Tuğranın alt tarafında bulunan ve padişah ile babasının adının ve "şâh, hân, el-muzaffer dâima" kelimelerinin yazıldığı kısım.

Beyze: Tuğranın solunda bulunan ve genellikle "bin ile han" kelimelerindeki "nun" harfinin meydana getirdiği iki kavis.

Tuğ : Tuğranın üst tarafında elif harfini andıran üç dik çizgidir. **Zülf** ya **da Zülfe** de, tuğların yanlarında flama şeklindeki kıvrıklardır.

Kol ya da hançer: Beyzelerin devamı olan ve "el-muzaffer" kelimesinin üzerinden geçerek tuğranın sağma doğru paralel bir şekilde uzanan iki çizginin adı (*Deny, 5 ; Orgun,1949,219 ; Umur, 1980,25 ; Pakalın, 1983,525-529 ; Kütükoğlu, 1994,71*).

TUĞRA TAVSİFLERİ

Divan şiirinde pek çok divan şairi yaşanan hayatın bir yansıması sayılan "nişan", "tevki", "ferman" ve "tuğra" kelimelerine az da olsa birer teşbih unsuru olarak beyitlerinde yer vermişlerdir. Örneğin Sâbit(ö.1712) şu beytinde " âşğın âh çekmesi" ile "tuğra çekme" arasında ilgi kurmuştur:

*Tuğrâ-yı âh çekmeğe müştak idi gönül
Sultâri'i aşkdan sana izn oldı var çek*

"Gönül, âh tuğrasını çekmeğe can atardı. Aşk sultanından sana izin çıktı var çek" (*Pakalın,1983,529*).

Başka şairlerde de, genellikle tuğra, şekil benzerliğinden hareketle "Sevgilinin kaş" için benzetme unsuru olmuştur:

Fazlı (ö.1563)'nin,
*Beât'i zer' nişan üstinde bir tuğrâ'jı garrâdur
O ebru' yi siyeh kim çehre-i tabana yazmışlar*

"O siyah kaş parlak yüze çizmişler, (sanki) altın işlemeli fermanın üstünde bir gösterişli tuğradır" (*Onay, 1992,169-170*).

Bakî (Ö.1600)'nin,
*Emrine râm oldılar sultâri'i aşkun kâinat
Kaşların tevki u tuğra çekdiler ahkâmına*

"Dünya, aşk sultanının emrine itaat etti. Onun hükmüne senin kaşların tuğra çekti" (*Küçük, 1994,383*).

beyitleri birer örnektir. Bu örnekler ve benzerleri dışında birkaç divanda tuğra üzerine kurulu bazı şiirlere rastladık. Bunun üzerine Çağatay ve Osmanlı şairlerinin divanları ile İran şairlerinden önde gelenlerinin divanlarını taradık. Pek çok divan incelemesinden sonra şu on şiiri bulduk. Tuğra konusu yönünden ilk olma özelliğini taşıyan, XV. yüzyıl şairlerinden Necâtî Bey (ö.1509)'in Şehzade Mahmud (Ö.1507) için yazdığı "Nişan" redifli kaside (*Mermer, 1997,199-208*), XVII. yüzyıl şairlerinden Cevrî (ö.1654)'nin Sultan İbrahim'in tuğrası için üç nazmı (*Ayan, 1981,138-139*) ; Nâilî-i Kadîm (ö.1666)'in Sultan IV. Mehmed'in tuğrasını çizen Defterdar Ahmed Paşa'ya yazdığı kaside (*Alpaslan, 1993,127-133*), Nâbî (ö.1712)'in Vezir Ca'fer Paşa ve Halep valisi Abdi Paşa'ya yazdığı iki kaside (*Bilkan, 1997,133-135*), Edirneli Kâmî (ö.1724)'nin Sultan II. Ahmed'e yazdığı kaside (*Yazıcı, 1998,11-12*), Neylî (ö.1673)'nin Mustafa Paşa'yı övdüğü Müzeyyel gazeli (*Erdem, 1992,204-205*) ve XVIII. Yüzyıl şairlerinden Seyyid Vehbî (ö.1737)'nin Sultan III. Ahmed'e yazdığı kasidedir (*Dikmen, 1990,69-72*). Bu örneklerden kolayca anlaşıldığı gibi tuğra, Osmanlı hanedanına sunulan örneklerde karşımıza çıkan bir motiftir. Gayemiz, bu şiirleri, araştırmamızda ayrı ayrı serh etmek değildir. Tuğranın şekli ve fonksiyonel özellikleri, bu şairlerin şiirlerinde nasıl algılanmış, nasıl dile getirilmiş olduklarını ve tuğranın medhiye için, bir teşbih unsuru olduğunu sergilemektir.

Kasîde, esas itibarıyla övgüye dayalı bir şiir formudur. Ele aldığımız şiirler de, birer medhiyedir. Memdûhu (övukeni) överken ana motif tuğradır. Bunu şiirlerin redif ve başlıklarından da, anlamak mümkündür: Necâtî bey'in kasidesi "Nişan" rediflidir. Nâbî'nin kasîdelerinde "Medh-i Tuğrâ-yı Hâkânî Bâ- Sitâyiş-i Vezîr-i Zî-şân Ca'fer Paşa ..."; "Tavsîf-i Tuğrâ-yı Garrâ-yı Abdî Paşa" ; Cevrî'nin nazmlarında "Der- Ta'rif-i Tuğrâ-yı Garrâ Bâ-Fermân" ... başlıkları yer almıştır. Edirneli Kâ-

mî'nin kasidesindeki başlık da şudur: "Der- Hakk-ı Tuğrâ-yı Sultân Ahmed".

Tuğra ve Ferman, Necâtî Bey, Nâbî'nin kasideleri ve Cevrî'nin nazımları ile Neylî'nin müzeyyel gazeline bir bütün halinde; Nâilî-i Kadîm ve Seyyid Vehbî'nin kasidelerinde n e s i b; Edirneli Kâmî'nin kasidesinde m e d h bölümünde tavsif edilmiştir.

Sanatın dünyası.yani estetik dünya.fizikî dünyadan ontolojik bakımından farklıdır. Fizikî dünya gerçektir, buna karşılık sanat bu anlamda bir gerçeklik taşımaz. Sanat eserinde realite aramaz, onda başka bir değer ararız.yani o şiir ya da tablonun güzel olup olmadığını sorarız, onlarda güzellik değeri ararız. Değerlendirmeye aldığımız şairlerin şiirlerinde tuğra , fermanın bir alâmeti, imzası olduğu kadar, şekli bakımından onu tamamlayan motif ve süsüdür de:

*Zahir yüzünde ahsene-i eşkâle mâ'sadak
Ma'nâ yüzünde çarh'i melâyik'siper nişan*

Necâtî-21/13

"Tuğra, şekil bakımından şekillerin en güzelinin toplandığı yer, anlam yönünden meleklerin arkasına saklandığı siperdir."

*Hahhezâ tuğrâ'yı garrâ'yı şeh-i vâlâ'nişân
Resmâ nânî'i Hazret'i Sultân İbrahim Han*

Cevrî-XLII/1

"Yüce makam sahibi padişahın gösterişli tuğrası , Hazreti Sultan İbrahim'in adının resmi ne güzel".

*Ne tuğra şekl-i matbu ında var bir özge keyfiyyet
Ki gelmiş zülfesinden zülf'i Nâhid perişanı*

Nailî/ 8

"Bu öyle bir tuğradır ki, şeklinin güzelliğinde ayrı bir nitelik vardır ve zülfesinden Nâhid'in dağınık saçları meydana gelmiştir".

*Habbezâ sûret-i tuğrâ'yı hümâyün'simâ
Tarz'i garrâ'eser-i hazret'i Cafer Paşa*

Nâbî-8/1

"Padişah tuğrasının görünümü ve Hazreti Cafer Paşa'nın eseri ne güzel"

*Habbezâ taze nişâri'i garrâ
Eser4 hazret'i 'AbdîPaşa*

Nâbî-19/1

" Hazreti Abdî Paşa'nın eseri ve orijinal, ne güzel bir tuğra".

*Nişâri'i devlet ol tuğrâ'yı garrâ'yı ferah'bahşâ
Ola tâ zîver-i dibâce-i her hükm-i sultânı*

Kâmî-8/21

" Devlet nişanı sayılan, güven veren, o güzel tuğra, Sultanın her emrinin süslü önsözü olsun".

*Te'âle'llâh zihî tuğrâ'yı garrâ'yı cihân'bânî
Ki hüsn-i ihtira"i resmi hayran eyler insanı*

Seyyid Vehbî-8/1

"Allah yüceliğini artırsın, hükümdarın gösterişli tuğrası ne güzel! Resminin benzersiz güzelliği insanı hayran eyler".

Padişah ve şehzadelerin fermanı nereye ulaşır-sa.orası için kanundu. Ferman, aynı zamanda padişah ya da şehzadenin gücünün bir nişanesi sayılmıştır. Divan şiirinde söz konusu edilen peygamberler içerisinde Hz. Süleyman'ın yüzüğü üstünde "Allah" kelâmı yazılıdır. Bu yüzükle Hz. Süleyman dünyaya hükmetmiştir. Bu inanç çerçevesinde, sözünü ettiğimiz şiirlerin bazılarında şairler, tuğra ile Hz. Süleyman'ın yüzüğü ve mührü arasında ilgi kurmuşlardır:

*Teşbih olmasaydı Süleyman yüzüğüne
Halka musallat olmaz idi bu kadar nişan*

Necâtî-21/3

"Tuğra, Hz. Süleyman'ın yüzüğüne benzetilmeseydi, halkı bu kadar emri altına alamazdı".

*Nola başdan başa mülk-i cihani eylese teshir
Ki tevki'inde var hâsiyet-i mühr-i Süleymânı*

Cevrî-XLIV/3

"Cihan mülkünü baştan başa elde etse, şaşılmaz. Çünkü onun tuğrasında Hz. Süleyman'ın özel mührü vardır".

*Ne tuğra bir mutalsam genc-i ikbâl-i şehensâhî
Sezâdur virse hükm-i şevket-i mühr-i Süleymânı*

Kâmî-8/11

"Ne güzel tuğra ki, şahlar şahmın bahtının büyümlü bir hazinesidir. Hz. Süleyman'ın heybetli hükmünü karşılama uygundur.

*Temâşâ itmeyenler resmine baksın da seyr itsün
Müsahhar'saz'i ins ü cin olan mühr-i Süleyman'ı*

Seyyid Vehbî-8/2

"İnsan ve cinleri emri altına alan Hz. Süleyman'ın mührünü görmeyenler senin resmine (tuğrana) baksın da seyretsin".

*Nişâri'i câhına ins ü peri münkâd olup dâ'im
Müsahhar eyleye mühr-i Süleyman gibi dünyâyı*

Neylî- G. 193/9

"Makamının alâmetine (fermanına) insan ve periler boyun eğip Hz. Süleyman'ın mührü gibi, daima dünyayı hükmü altına alsın".

Aşağıdaki beyitlerde görüleceği gibi, tuğra ile tavus kuşu arasında ilgi kurulmuştur. Divan şiirinde ve söz konusu şiirlerde tavus kuşu, renkli bir manzara göstermesi.kanatlarının güzelliği ve gezip dolaşması gibi özelliklerle ele alınmaktadır. Tavusun bir cennet kuşu olduğu inancı da, hakimdir:

*Hindûstânî almağ için dem-be-dem virür
Tâvûs gibi kendüzine zîb ü fer nişan*

Necâtî- 21/22

"Tuğra, Hindistan'ı almak için, tavus kuşu gibi, kendisine zaman zaman süs ve parlaklık verir".

*Lajiverd ile yazılsa san rüm-i tâvûsdur
Çekseler ahun ile şekli olur zerrin keman*

Cevrî-XLII/5

"(Tuğra) lacivrtle yazılsa tavus kuşunun tüyü san, altın suyuyla yazsalar altından yapılmış kemana benzer".

*Sevâdı zull'i şeh'perr-i hümâ'ji evc-i isti'lâ
Sefîdi dâğ'i reşg-i beyzct'i tâvûs'i cevânî*

Nailî- /15

"Siyahı, yükselmenin en yüksek yerindeki devlet kuşunun (Hümâ) en uzun kanadının gölgesi; beyaz kısmı, gezinen tavusunun yumurtasının kıskanma alametidir".

*Görüp perrende tâvûs'i mülemma' bâl ü per san,'
dım*

*Münakkaş karnesinden beyze-i tuğrada elvanı
Nâilî/18*

"Nakışlı kaleminin ustalığı ile tuğranın beyzesine işlenmiş renkleri, süsleri görüp uçan parlak renkli bir tavus ve kanat zannettim".

*Ki yazmış bi muhâbâ anı tâvûs'i mürekkeble
O düstûra mükerrem ol seza-var-ı cihân'bânî*

Nailî- /19

"Kanun ve nizam üzere hareket eden ve cihanın bekçisi padişaha lâıyk olan o vezir, çekinmeden bu tuğrayı tavus renkli bir mürekkeple yazmış".(Tavusî mürekkep, içine konan maddeler dolayısıyla ıslıl ıslıl görünen mürekkebe denir).

*Reşk ider beyzasına beyza-i tâvûs'i bihişt
Bend olur zülfesine 'ukde-i zülf'i havra*

Nâbî- 18/3

"(Tuğranın) beyzesi, cennet kuşunun yumurtasını kıskandırır, ahu gözlü güzellerin zülfünün düğümü, (Tuğranın) zülfesine bağlanır. (Tuğranın beyze denilen iki kavsin içinde kalan beyaz kısımların şekil itibariyle yumurtayı andırması göz önüne getirilirse, beyit daha iyi anlaşılır)".

*Ne tuğra dihrübâ zîbende bir tâvûs'i ra'nâ kim
İder ta'lîm mürğârî'i bihişte semt-i cevânî
Kâmî- 8/10*

"Ne güzel tuğra! O gönül alan, süslü ve güzel bir tavus kuşu ki, cennet kuşlarına gezinme yerini gösterir".

Tuğranın bölümlerinden biri de sere'dir. Sere tuğranın sahibi padişah ya da şehzadenin adının yazılı olduğu yerdir. Şairler bu kısmı şu beyitleriyle dile getirmişlerdir:

*Nakş itdi sinesinde iki padişah adın
Virse 'aceb mi feth ü zaferden haber nişan*

Necâtî- 21/16

"Sinesinde (tuğranın seresinde) iki padişah adı yazıldı.tuğra fetih ve zaferden haber verse şaşılmaz. (İki padişah adından maksat, şehzadenin adı ile babasının adıdır)"

*Goncesidür zinet'efzâ'yı riyâz'i saltanat
Ol kafes olmuş hümâ'yı devlete bir âşiyân*

Cevrî-XLII/3

"Saltanat bahçelerinin süsünü artıran, gonca-sı olan o kafes, devlet hümâsımm yuvası olmuş".

*Ne kafesdür o kafes kim heves-i vaslı ile
Bî- karâr olmadadur evc-i hevâ üzre Hümâ
Pâdişâhun kafes içindeki nâmun görsün
Kafese girdüğünü münkir olanlar 'Anka*

Nâbî-18/8-9

"O kafes (sere) öyle güzel bir kafestir ki, kavuşma isteğiyle devlet kuşu göğün üstünde kararsız kalmaktadır. İnanmayanlar (kafirler) padişahın kafes içindeki ismini görsünler de, Anka'nın kafese girdiğini anlasınlar".

*Kafesi ma'bed'i mürğârî'i bihişt
Beyzalar beyza-i mürğ-ı 'Anka
Kafesi râh'nümâdur ki ider
Hüsni bülbül gibi kalbi şeydâ*

Nâbî-19/4-5

"(Tuğranın) kafesi (seresi) cennet kuşlarının mabedi, bezeler de, Anka kuşunun yumurtasıdır. Kafesi(seresi) yol göstericidir. (Onun) güzelliği bülbül gibi gönlü şaşkın eder".

*Hümâdur gûyiyâ gelmiş per açmış zer kafes üzre
Firâz'î kürsî'î hattında resm-i nârri'î sultânî*

*O kürsî hod adalet kasr'î 'Anka âşiyânıdır
Kerem şübbâki devlet ianesi şevket nigîndânî*

Seyyid Vehbî-8/3-4

"Yazının (buyrukların) üstünde sultan adının görünüşü, sanki devlet kuşu gelmiş,altın kafes üstünde kanat açmış (gibidir). O kürsü adalet, Anka kuşu'nun yuvası kerem ağı; devlet yuvasının heybeti de, yükük kutusudur".

Tuğranın gövdesi sayılan ve "bin" ile "han" kelimelerindeki "nun" harfinin meydana getirdiği iki kavse beyze dendiğini yukarıda belirtmiştik. Şairler, bazı beyitlerinde bezelerin güzelliğinden, işlenmiş renklerden söz etmişlerdir:

*Şemşîr ki oldı şeh'per-i şâhin-i saltanat
Bir heyzedür ki gösterür andan eser nişan*

Necâtî-21/8

"Kılıç, saltanat şahininin büyük kanadı, beyze de o saltanat şahininin izidir."

*BeyzaA beyzâsı 'ayn'î âftâh'î pür' zîya
Zülf-e-i zîbâsı reşk-i sünbül-i bâğ-ı cinân*

Cevrî-XLII/2

"Parlak güneşin gözü beyaz beyzesidir. Süslü zülfesi de, (güzellikte) cennet bağının sünbülünü kıskandırır".

*Bu tevki -i hümâyûnda o zerrîn'beyze-i zîbâ
Sipîhr-i devlet'î iclâlin olmuş mihr-i rahşânî*

Cevrî-XLIV/4

"Padişah tuğrasında o süslü, altından çekilmiş beyze, güçlü devlet göğünün parlak güneşi olmuş".

*Görüp perrende tâvûs'î mülemma hâl ü per san,'
dım*

*Münakkaş hanesinden beyza-i tuğrada elvanı
Nailî/18*

"İşlemeli kaleminin ustalığıyla tuğranın beyzesine işlenmiş renkleri, süsleri görüp uçan parlak renkli bir tavus ve kanat sandım".

*Bezalar devr-i felek gibi mefîn ü muhkem
Bir biri içre letâfetde çekilmiş ber'Câ*

Nedür ol beyzadaki dâ'ire-i ruhanî

Nedür ol zülfedeki çîn u hani'î müstesna

Nâbî-18/4-5

"Bezeler feleğin dönüşü gibi sağlam, (kavisler) birbiri içine uygun ve güzellikle çekilmiş. O beyzedeki rûhânî daire, o zülfedeki güzel büklüm nedir"?

*Ne tuğra beyza-i hemvârnun meftûndur Bihzâd
Ne beyza devrinün cerh oldı ser'gerdân u hayranı*

Kâmî-8/14

"Ne güzel tuğralUygun düşmüş beyzene Bihzâd âşıktır. Ne güzel Beyze! Felek senin kavsinin hayranı oldu".

*Biri biri içinde bezalardan anla kim eflâk
O tuğranun olur ser'geşte-i mazmuna fermanı
Bulur onunla fer ü tâb u revnak beyza-i İslâm
İder ol beyzadan pervâz mürğ-ı hükm-i hâkânî*

SeyyidVehbî-8/13,16

"Birbiri içine geçmiş bezelerden felekleri anla. O senin tuğran ferman mazmununun hayranı oldu. Hakana ait buyruk kuşu o beyzedden uçar, İslâm'ın beyzesi ondan ışık alır".

Tuğranın hançeresinden de, şu beyitlerde bahsedilmiştir:

*Çâk ider sîne-i ârâmını ehl-i nazarun
Her biri hançerenün hançer-i ser'tîzâsâ*

Nâbî-18/6

"Hançerenin her biri keskin haçer gibi, görüş sahiplerinin huzurlu göğsünü parçalar".

*Hançere her biri hançervârî
Gamze-i yâr gibi müstesna*

Nâbî-19/7

"Hançerenin her biri, hançer ve sevgilinin gamzesi gibi benzerlerinden üstündür".

*O nâzik hançere kim hançer ile farkı yok kaiea
Miyân'î beyzadan çekmişdir anı dest-i sultanî*

Seyyid Vehbî-8/9

"O ince hançerenin hançerle hiçbir farkı yok. Onu, sultanın eli beyzenin ortasından çekmiştir".

Devlet, saadet, feth gibi mefhumlar ile deniz arasında ilgi kurulmuştur. Bu ilgi vesilesiyle bazı beyitlerde tuğra, gemi ve kayığa benzetilmiştir:

*Bâd'î murâd ile doldur iki bad'bân
Oldı meğer sefîne-i feth ü zafer nişan*

Necâtî-21/10

"İki yelken arzu, istek rüzgarıyla doludur, sanki tuğra, fetih ve zafer gemisi oldu".

Üç sütün ile budur keşti-i Nuh
Satr'i ferman ana mevc-i derya

Nâbî-19/8

"(Tuğra) üç direğiyle Nuh'un gemisidir, denizin dalgaları da, fermanın satırıdır".

Ne tuğra bir musanna' keşf-i bahr-i saadet kim
Zafer düşünde güya bâd'bân'i ibret elvanı

Kâmî- 8/12

"Ne güzel tuğra! Mutluluk denizinin süslü gemisi, zafer rüyasında, sanki renkli ibret yelkenidir".

Ne tuğra üç direkli keşf-i deryâ'ji devlettir
Sütunlarla mülâhuk zülfeler âlât'i bi canı

Seyyid Vehbî-8/7

"Ne güzel tuğra! Devlet denizinin üç direkli gemisidir, sütunlarla bitişik zülfeler cansız aletleridir".

Ayrıca, yukarıda Nâbî'nin beytinde de, görüldüğü gibi, bazı beyitlerde fermanın satırları deniz dalgaları ile savaşta saf saf dizilmiş askerler olarak telakki edilmiştir:

Güya ceng imeğe saflar düzer sütür
Bayraklar ile önce alemler çeker nişan

Necâtî-21/14

"Femandaki satırlar sanki, savaşmak için, (askerler) saflar dizer; bayraklarıyla tuğra da, (ordunun) önünde sancaklar tutar".

Görünür kasr'i şehân gibi leb-i deryada
Mevc-i satr-ı berât üzre binâ'yı tuğra

Nâbî-18/14

"Tuğranın şekli, ferman satırlarının dalgası üzerinde, derya kenarındaki sultanların köşkü gibi görünür".

Bazı beyitlerde tuğra ile kozmik, nebat ve harflerle de, benzerlikler kurulmuştur:

Tevki üne hilâli şebîh idemez güneş
Altın kalemler ile ider gerçi zer'nişân

Necâtî-21/26

"Güneş, altın kalemlerle altın işlemeli tuğra yaptığı halde, yine hilali senin tuğrana benzetmez".

Bakılsa âfât'b'i pür'su'a' -ı burc'i 'izzetdür
Leb'â'leb hâme-i zerrin ile ahun kalerrî'dânı

Nailî/11

"Bakılsa, bu tuğranın, yücelik burcunun par-

lak ışıklı bir güneşi olduğu görülür. Onu yazanın altın kalemligi, ağzına kadar altın kalemlerle dolu .

Emrûd şekl olmaz idi ey nihâl-i luf

Olmasa bâğ-ı saltanatında semer nişan

Necâtî-21/30

"Ey iyilik, güzellik fidanı (Şehzade)! Senin saltanatının bahçesinde meyve Olmasa, tuğra armut şeklinde olmazdı".

Beyazında nümâyân merdüm-i mfm-i Muhammeddir

N'ola andırsa ol tuğrâ'yı garrâ çeşm-i hübanı

Nailî-/10

"(Tuğranın) beyaz kısmında, yani tuğrada yazılı olan Muhammed sözünde m i m harfinin göz bebeği görünmektedir. Bu haliyle bu güzel gösterişli tuğra, güzellerin gözünü andırsa bunda ne var"? (Tuğra sülüs yazısıyla yazılırdı. Bu yazıda m i m harfinin ortası açıktır).

Şu beyitte de tuğra ile sultanın çadırı arasında ilgi kurulmuştur:

Ne tuğrâ ol huçeste'nânî'i sultân üstine güya

Kurulmuş bir muazzam çetr-i vâlâ'yı cihârî'bânî

Kâmî-8/13

"Ne güzel tuğra! O, sultanın uğurlu adının üstüne sanki, cihanın bekçisi olan hükümdarın yüce çadırı kurulmuş".

Bunların dışında tuğranın çekilişi, fermanın katlanması gibi özellikler de bazı beyitlerde söz konusu edilmiştir:

Başın sarar eteğine mektüb olur varur

Bir parmağ ile ey nice iklim açar nişan

Necâtî-21/12

"Ferman, aşağıdan yukarı doğru dürülüp mektup olarak gönderilir ve parmak işaretiyle pek çok ülke almır.[Ferman, k o z a k denilen iki parçadan oluşan silindir kaba konur. İnce, uzun biçimiyle kozak- parmak arasında ilgi kurulmuştur. (Kütükoğlu, 1994, 161)]

Çekerlerdi mukaddem gerçi kim fermana tuğra

Şeh-i mu'ciz' kalem tuğrada icra etti fermanı

Seyyid Vehbî-8/18

"Tuğrayı fermana önce çekerlerdi. Usta kalemin önde geleni tuğra ile fermanı geçerli kıldı".

Divan-ı Hümayûn mensubu olup da, tuğra çekenlere **tuğrakeş**, mensup olmadığı halde, padişahın arzusuyla ya da kendi arzusuyla tuğra resmeden hattatlara da **tuğranüvis** denildiğini son tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (ö.1946)'in naklinden öğreniyoruz (*Derman, 1982,16'24*)• Tuğranüvis terimini Nâbî'nin şu beytinde görmek mümkündür:

Nâni'i şâhenşehe ta'zîminden

Olmağın levha'nüvis-i tuğra

Nâbî-19/11

"Şahlar şahmın adına saygısından tuğra sayfasını yazmış olmakla..."

Ferman kelimesinin tek başına değil, padişaha ya da şehzadeye ait olduğunu belirten "Fermân-ı âlişân", itibarının yüksek olduğunu gösteren "Fermân-ı celilü'l-kadr" gibi terkipler (tamlamalar) içinde kullanıldığını görüyoruz (*Kütükoğ'lu, 1994,99*). Terkip halinde değilse de, Necâtî, kasidesine "izzet ve saâdet'le başlamıştır:

Ey 'izzet ü sa'âdet ile mu teber nişan

Vey nâni'i pâdişâh'i cihâna makarr nişan

Necâtî-21/1

"Ey ululuk.mutlulukla (hükmü) geçerli olan ve cihan padişahının adının yazılı olduğu ferman"!

Necati'nin kasidesinde yer alan t e g a z z ü l ü ü, yani konuya uygun bir gazeli ile Neylî'nin müzeyyel gazeli inde tuğra ile sevgilinin kaşı, gamzesi ve zülfü arasında ilgi kurulmuştur:

Çekdi çevirdi kendüyi ey sîm-ber nişan

Müşgîn kaşuna benzemek ister meğer nişan

Necâtî-21/37

"Ey ak sîneli (güzel)! Tuğra kendini çekti çevirdi.her halde senin misk gibi siyah kaşına benzemek ister".

Zülfüne benzemek ile küllî vücûh ile

Ey dil'rübâ kenarda olur meğer nişan

Necâtî-21/42

"Ey gönül alan (sevgili)! Galiba, tuğra her bakımdan senin zülfüne benzediği için, (fermanın) kenarında olur".

Hemişe İdm-ı zülfî meşk ider tuğra-yı garrâyı

Sebak virmiş meğer Lâmiyyesinden ana Tuğrâyî

Neylî-G.193/1

"Zülfünün lamı gösterişli tuğrayı meşk eder, meğer Tuğrâyî, ona Lâmiyye kasidesinden ders

vermiş. (Tuğrâyî-ö.1120- nin Lâmiyyetü'l-Acem adlı kasidesi), (*Katip Çelebi, 1972,1537-1538*).

Çeker tuğrayı menşura cemâle gamzeden şemşîr

Şeh-i hüsnüm gözine kesdürür 'uşşâk'i şeydâyı

Neylî-G.193/2

"Kılıç gamzeden cemel(yüz güzelliği) fermanına tuğrayı çeker, güzellik sultanım divane âşıkları gözüne kestirir".

Nişânâsâ tağutmuş turrezin levh'i cebin üzre

Berât'i hüsnî tevkfa düşürmüş şimdi sevdâyı

Neylî-G.193/3

"Alnın üstüne kakülünü tuğra gibi dağıtmış, şimdi gönül, güzellik fermanını tuğraya düşürmüş".

SONUÇ

Osmanlılar, sanat eseri nitelikli belge üretmiş, nâdir medeniyete sahiptirler. Osmanlılarda işlevin, sanatın ve ihtişamın bir arada görüldüğü belgelerin en başta geleni fermanlar ve onların imzası olan tuğralardır. Bu medeniyetten nasibini alan ve o medeniyete katkıda bulunan Divan şairleri, bu sanat ve ihtişamı yazdıkları şiirlerde göstermeye çalışmışlardır.

Yukarıdan beri parça parça değerlendirmeye çalıştığımız şiirlerde daha çok ortak motiflere ağırlık verdik. Çünkü, Divan şairlerinin dili ve üslubu genellikle birbirine benzer. Kasidelerde vurgulanan "adalet, âsâyiş, cömertlik ve kahramanlık" gibi, sultanların maddî ve manevî gücünü tuğranın şekil ve görüntüsüyle sanatkârâne bir biçimde dile getirmişlerdir. Tuğra, ele aldığımız şiirlerin anahtarıdır. Şiirlerde daha çok tuğranın estetik yapısı ağırlıktadır. Tuğra ve ferman, bu şiirlerde gözlem ve çağrışımlar tekniği ile işlenmiştir.

Şiirler, hem anlatım tekniği yönünden hem de biçim-öz kaynaşması ve şekil bütünlüğü açısından incelendiğinde Necâtî'nin "Nişan" redifli kasidesi, diğerlerine göre, daha seçkindir. Bu kaside aynı zamanda bu konuda yazılan ilk kasidedir. Diğer şiirler de yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı gibi, konu itibarıyla kayda değerdir.

KAYNAKLAR

- ALİ, (Miralay Mütekaidi) (1333), "Tuğrâ-yı Hü-mâyûn" **Tarih-i Osmânî Mecmuası**, 43 (Nisan), 53s.,44(Haziran),109-125 s.
- ALPASLAN, Ali (1993), "Bir Tuğra Tavsifi" **Türk Dili**, 500(Agustos), Ankara, 127-133 s.
- BAYRAMOĞLU, Fuat (1976), "Tezhipli ve Padişah Onaylı Fermanlar" **Kültür ve Sanat**, 2(Haziran), İstanbul, 17-37 s.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), (Haz.), **Nabî Divanı**, İstanbul.C. 2, 1349 s.
- BİNARK, İsmet (1969/1970), "Osmanlı Padişahlarının Mühür ve Tuğraları" **Onasya Mecmuası**, C.5,50,6-9 s.
- BOYDAŞ, Nihat (1999), "Osmanlı Tuğralarına Eleştiri Açısından Bir Bakış", **Osmanlı**, C.XI, 76-83 s.
- DENY, J. "Tuğra" **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, C. 12/2,5 s.
- DERMAN, M. Uğur (1982), "Tuğralarda Estetik" **İlgi**, XVI/33 (Mayıs), İstanbul, 16-24 s.
- DİKMEN, Hamit (1990), (Haz.), **Seyyid Vehbî ve Divanı'nın Tenkidli Metni**, Doktora Tezi, Ankara.
- ERDEM, Sadık (1992), (Haz.), **Neylî ve Divanı**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İsparta.
- ERÜNSAL, İsmail E. (1988), "Mu'îdî'nin Miftâhu't-Teşbîh'i" **The Journal of Ottoman Studies**, İstanbul.
- İPEKTEN, Haluk (1990),(Haz.), **Nâilî-i Kadîm Divanı**, Ankara, 504 s.
- KAPLAN, Mehmet (1976), "Cenab Şehabeddin'in Şiirlerinde Pitoresk" **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, C. 1, 578 s.
- KATİP ÇELEBİ (1972), **Keşfü'z-Zünûn**, İstanbul, C. 2.
- KURNAZ, Cemal (1997), "Divan Şiirinde Resim Temayülü" **Türküden Gazete**, Ankara, 699 s.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), (Haz.), **Bakî Divanı**, Ankara, 472 s.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1994), **Osmanlı Belgeleri Dili**, İstanbul.
- LEWIS, Day (1961), **The Poetic Imaga**, London.
- MERMER, Ahmet (1997), "Necâtî Bey'in Nişan Kasidesi" **İlmî Araştırmalar**, 5, İstanbul, 199-218 s.
- NİHAD, Halil (1338-1340),(Haz.), **Nedim Divanı**, İkdam Matbaası, İstanbul, 374 s.
- ONAY.Ahmet Talat (1992), **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar**, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara,500 s.
- ORGUN, Zarf (1949), "Tuğralarda El- Muzaffer Daima Duası ve Şah Unvanı Şehzade Tuğraları Mehmed H'nin Tuğra ve Mühürleri" **Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, 5, İstanbul, 219 s.
- PAKALIN, Mehmed Zeki (1983), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, C.3, 784 s.
- TARLAN, Ali Nihad (1963), (Haz.), **Necâtî Beg Divanı**, İstanbul, 557 s.
- TURAN, Osman (1969), **Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti**, İstanbul, 478 s.
- UMUR, Süha (1980), **Osmanlı Padişah Tuğraları**, İstanbul, 56 s.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1941), "Tuğra ve Pençeler ile Ferman ve Buyruklara Dair" **Belleten**, Ankara, 101 s.
- YAZICI, Gülgün Erişen (1998), (Haz.), **Edirneli Kâmî ve Divanın Tenkidli Metni**, Ankara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

DESCRIPTIONS OF ROYAL STAMPS IN CLASSICAL OTTOMAN POETRY

Assoc. Prof. Ahmet MERMER

Gazi University

Faculty of Science and Letters,

ABSTRACT

Two worlds are spoken of in viewing life; one is the world experienced through five senses, the other is the world of arts. In terms of these two worlds, Classical Ottoman Literature is more abstract than other types of literature, it is the literature that preferred the world of arts. For the poets of this literature, skill and dexterity are of the utmost importance. In this type of literature, the skill is to change the names of things or phenomena by means of various types of metaphor, and to discover more perfect, more beautiful and more exciting aspects of those things and phenomena. The art in Classical Literature is to approach various metaphoric properties and try to express them. The goal of poetry is to make sure that a metaphor is properly used for the structure and essence of the thing and phenomenon in question. Poets tried to express the same object with similar metaphors using as many various images as possible. In this respect, Classical Poetry abounds in images. Images in poetry are not only ornamental but also functional properties. Therefore, this study investigates poems written about royal stamps reflecting the ornamental and functional properties of images. Royal stamp is "leit- motif, that is the main property in such poems. Besides the formal properties in royal stamps material as well as spiritual power of Ottoman dynasty were occasionally expressed. Common points in poems in question are listed one by one, and comparisons are made among themselves. Classical poets tried to show in their poems the art and magnificence of the Ottomans.

Key Words:

The world of arts, Images, Classical Ottoman Poetry,
Aesthetics, Royal Stamps

ОПИСАНИЯ МОНОГРАММ СУЛТАНА В ДИВАННОЙ ПОЭЗИИ

Доц. Др. Ахмет МЕРМЕР
Университет Гази
Факультет Естественных и Гуманитарных Наук

РЕЗЮМЕ

При взгляде на жизнь мы говорим о двух мирах, первый мир, познаваемый при помощи пяти чувств и второй мир - мир искусства. С точки зрения этих миров Диванная литература по сравнению с другими видами литературы более абстрактна. Диванная литература это литература выбравшая мир искусства. Для поэтов Диванной литературы мастерство и искусство были на первом месте. В этой литературе мастерство заключается в замене имен вещей и явлений при помощи литературного искусства и найти их еще совершенные, еще прекрасные, еще волнующие метафоры. Искусство в Диванной литературе это поиск аллегорий и их описание. Изюминка искусства поэзии заключается в правильном использовании всего, что вытекает из сущности вещи в соответствии с особенностями и структурой самой вещи. Поэты Диванной литературы пытались выразить одну и ту же тему при помощи похожих метафор и по мере возможности различными образами. В этом плане Диванная литература изобилует образами.

В поэмах образы являются наряду с компонентом украшения функциональными структурами. В данной работе анализируются стихи, посвященные монограммам султана, которые отражают декоративные и функциональные особенности образа. В стихах тема монограммы является лейтмотивом, т.е. главной темой. Описывается духовная сила и могущество Османской династии на основе внешних особенностей монограммы и временами фермана. В данных стихах были перечислены общие особенности и сравнены между собой. Поэты Диванной литературы пытались отразить искусство и величие Османской империи в своих стихах.

Ключевые слова:

Мир искусства, Образ, Диванная литература, Эстетика и монограмма

RUMELİ ŐAIRLERİNDE YÖRESEL KÜLTÜR

Halil ÇELTİK

Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi

ÖZET

Bir edebî eserde, yazarı ile yazıldığı çevre ve dönemin kültür unsurlarını bulmak mümkündür. Özellikle Rumeli şairlerinin eserleri incelendiğinde, Rumeli yöresine ait kültür unsurlarının onların şiirlerinde dikkati çekecek kadar fazla kullanıldığı görülmektedir. Burada onların Rumeli kültürünü şiirlerine nasıl yansıttıklarını örneklerle göstermek istedik.

Anahtar Kelimeler:

Rumeli, Üsküp, Vardar, Tuna, Şair, Şiir, Kültür.

GİRİŞ

Divan şairlerinin işledikleri konularla şiirlerinin malzemesi temelde benzerlik gösterir. Fakat şairlerin bu malzemeyi kullanım şekilleri birbirinden farklıdır. Her şair sevgili için döktüğü göz yaşını mübalağalı bir şekilde anlatabilir; fakat Bağdatlı şair bunu Fırat'a benzetirken, Vardar Yeniceci, Tuna'ya benzetir. Dolayısıyla şairlerin anlattıkları temelde aynı olmakla birlikte, anlatım şekli, teşbih ya da edebî sanatların kullanımını şairden şaire değişir. Bunun sebebi de şairin içinde yetiştiği kültür ortamıdır.

Çok geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı Devleti, kendi içerisinde pek çok farklı kültürleri barındırmıştır. Belli kültür merkezleri içerisinde yaşayan şairlerin şiirlerinde kullandıkları kültür unsurları benzerlik gösterir. Bu kültür merkezlerinden birisi de Rumeli'dir.

Bir zamanlar Anadolu için kullanılan *diyara Rum* tabiri, XIV.yy.'dan itibaren Osmanlı'nın Avrupa'da yaptığı fetihlerle birlikte, Trakya'dan Balkanlara kadar olan bölgeye isim olur, buralara *Rumeli* (Rum ili) denilmeye başlanır. Bu bölgede Evrenosoğulları gibi meşhur akıncılar ve Abdullah İlahî gibi tasavvuf büyüklerinin de gayretleriyle (*İsen, 1998, 80/86.*) kısa zamanda canlı bir kültür hayatı başlar. Bosna, Usküp, Vardar Yenicesi gibi şehirler, XVI.yy.'da önemli birer edebiyat ve kültür merkezi hâline gelir (*İsen, 1997, s. 70*). Aşık Çelebi'nin Rumeli şehirleri hakkında halk ağzından tespit ettiği "*Prizren'de oğlan doğsa adından akdem mahlasın korlar. Yenice'de doğan oğlan baha diyecek vakt Fârisî söyler. Pristine'de oğlan doğsa dividi belinde doğar. Binâen alâ'Zâlik Prizren şair menbai ve Yenice Fârisî ocağı ve Pristine kâtip yatağıdır.*" (*Mesâim Ş'Şuarâ, vr. 141a*) sözü de bu gelişmeyi doğrulamaktadır.

Rumeli şairlerinin şiirleri incelendiğinde, onların bütün şairler tarafından işlenen ortak kültür unsurları yanında, Rumeli yöresine ait kültürel unsurlara şiirlerinde daha fazla yer verdikleri görülür. Bu bakımdan Rumelili şairler birbirlerine benzerlik gösterirler.

XVI.yy.'da Rumeli'de yetişen pek çok şair, şu-

arâ tezkirelerine girerek kendilerinden övgüyle söz ettirirler. *Mesihî* (öl. 1512), *Üsküplü tshak Çelebi* (öl. 1539), *Hayretî*(öl 1535), *üsûî*(öl 1538) *Hayalî Bey* (öl. 1557) Rumelili şairlerin önemli temsilcilerindedir. Bu şairlerden Mesihî, Rumeli şehirlerinden Pristine'de; Hayretî, Usûlî ve Hayalî Bey ise Vardar Yenice'de doğmuşlardır.

Şairler çevrelerine duyarsız kalamazlar. Her şair içinde yaşadığı ortamın kültüründen etkilenir. Şiirlerinde de bu kültür unsurlarına doğrudan veya dolaylı olarak yer verir. Fuat Köprülü, Rumeli şairlerinin şiirlerini değerlendirirken bu noktaya dikkat çekerek şöyle der: "*Bu serbest, rui' dâne aşk şiirlerinde, Hayalî, tshak Çelebi gibi Rumelili şairlerinde de gördüğümüz hususiyetler vardır: Sa' mimilik, kuvvetli ilham, lâubalilik, gurur ve istiğna, mahallî renklere îtina...*" (*Köprülü, s. 554-*). Rumeli şairlerinin şiirleri gözden geçirildiğinde, mahallî renklere îtina başta olmak üzere, bu özelliklerin onların eserlerinde dikkat çekecek kadar fazla olduğu görülür.

RUMELİ COĞRAFYASI

Rumeli şairleri, şiirlerinde kendi memleketleri Usküp, Vardar Yenicesi gibi Rumeli şehirlerinden fazlasıyla bahsederek bu şehirleri çeşitli özellikleriyle övüp bu amaçla şehrengizler yazarlar. Şiirlerinde, beraber yaşadıkları Rumeli'deki hristiyanlara, gayr-i müslimlere ait kültürel özelliklere, diğer şairlere göre daha fazla yer verirler. Onların şiirlerinde akıncılığın, Rumeli'de yapılan savaşların izleri görülür. Bu şiirler sosyolojik değerlendirmeler için zengin birer belge niteliği taşırlar.

Burada, Rumeli şairlerinin şiirlerindeki yöresel kültür özelliklerini, yukarıda bahsettiğimiz beş şairin şiirleriyle örneklendirmeye çalıştık. Seçtiğimiz örneklerin divanlardaki yerini, sırasıyla şair adı; sayfa, şiir ve beyit numarası olarak beyitlerin altında gösterdik. Bütün Rumelili şairler üzerinde böyle bir inceleme yapıldığı zaman, bu örneklerin sayısı çoğaltılıp daha başka hususiyetler de tespit edilebilir.

Divan şairlerinin çoğu, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirleri öven şiirler yazarlar. Rumeli şair-

leri, şiiirlerinde diğđer şehirlerle birlikte Üsküp, Belgrad, Vardar Yenicesi gibi Rumeli şehirlerine biraz daha fazla yer verirler. Bu şehirlerin güzelle-rini, kahraman gençlerini öve öve bitiremezler. Bazan da şehir adı vermeden "Rumeli" şeklinde ge-nel bir ifade kullanırlar.

Divan şairleri çeşitli şehirler için medhiyeler yazarlar. Hayreti, Rumelili olması nedeniyle aş-ğidaki gazelinde şehir adı belirtmeden genel ola-rak Rumeli'yi över. Ona göre Rumeli İrem Bağı kadar güzeldir, buranın şairleri hoş sesli bülbüller gibidir. Meclislerde büyük mumlar, genç ve güzel sâkiler bulunur. Servi boylu sâkiler kollarını sıva-yarak meclistekilere hizmet ederler. Buranın gü-zelleri sürekli içki içip öpüşerek cana can katar-lar. Zamanın birer âfeti olan güzeller, bir iki yu-dum içkiyle âşıkların aklını alıp gönüllerini yağ-malar. Açılmış güzel güller, bülbülün gonca gibi kapalı olan gönlünü açar; yani sevgililer gülerək yüzlerini âşıklara gösterirler. Rumeli'nin neresini seyrederseniz seyredin, her yeri bir "harabat evi"dir.

*Be bu Rûm illeridür bunda suhandânlar olur
Bu İrem gülşenidür murg'i hoş'elhânlar olur
Ahun üsküflü yalın yüzlü güzel sâkiler
Sohbeti rüşen ider şerri4 şebistânlar olur
Sâk u sâid sıgayup nâz He sâkîliğ ider
Be bu yirlerde ne hoş serv4 hırâmânlar olur
Cân katar cana tolu içüp öpüşdükçe müdâm
Bu da bir güşe durur bunda güzel canlar olur
Bir iki cura ile aklın olurlar kişinün
Cân u dil gâret ider âfet4 devrânlar olur
Gonca'Veş bülbül4 dil'bestelerün gönlin açar
Çok güler yüzlü güşâde gül4 handanlar olur
Bir hârâbat evidür her bucağın seyr itsen
Hayreti gibi nice vâlih ü hayranlar olur*

Hayreti 191/88

Divan şairleri bazı şiiirlerinde zamandan şikâ-yet ederler. Kimsenin âlimlere, şairlere değęer ver-medigini, geçim sıkıntısı çektiklerini söylerler. Usküplü İshak Çelebi bir beytinde kendisine de-ğęer verilmediğini söyleyip kadrinin bilinmesi için Rumeli'ye gitmek ister:

*Delü gönlüm bana uy gel gidelüm Rumiline
Kadrimüz ola ki fi'Ümle birezcük biline*

İshak 280/249-1

Mesihî, Arap ya da Acem ülkesinden İstan-bul'a gelen şairlere daha fazla rağbet edildiğini söyler. Rumelili bir şair olarak değęerinin bilinme-diğinden şikâyet eder.

*Mesihî gökden insen sana yer yok
Yüri var gel Arab'dan yâ Acem'den*

Mesihî 231/177-5; 315/28

Hayretî, vatanında kendisine rağbet edilmedi-ğinden yakınarak gurbete gitmek ister. Burada va-tandan maksat memleketi Vardar mı, yoksa başka bir yer mi, tam olarak belli değildir:

*Kalmadı Hayretî bize rağbet vatanda çün
Gel tatum nic'olsa gerek râh'i gurbeti*

Hayretî 396/423-6

İshak Çelebi, Usküplü olduğu için bu şehre ay-rı bir önem verir. Usküplü'nün servi boylu, gümüş tenli dilberleri olduğunu, bunların güzellikleriyle âşıkları öldürdüklerini söyler. Bütün Rumeli dil-berlerini bir yere toplayıp onlarla içki içmek ister:

*Kanı İshak ki ana gösterelim yerlerini
Üskübün şol güzelüm serv-i semenderlerini
Bir yere cem' idelüm Rumili dilberlerini
Mest-i lâ'ya'kil olalum yakalar çâk idelüm*

İshak 77/3-7

*Bir yer var imiş dilberi âşk-i dlş olurmuş
İshâk yüri gidelüm Üsküb olacaktur*

İshak 146/48-5

Usküplü'nün gençleri melekler kadar güzeldir. Meleklerin güzelliği, bu gençlerin yanında gölge-de kalır, onlar kendi güzelliklerini burada sergile-yemezler:

*Gör e İshak gör e Üskübi virmez feleke
Meleke yer komadı şehrimizün oğlanı*

İshak 302/282-7

İshak Çelebi, bir güzeli överken onun bütün Üsküp halkını kendisine kul köle ettiğini söyler. Burada Üsküp, onun memleketi olması sebebiyle önemlidir:

*İşitdüm yine bir gerçek kıyamet di'Urübâ kopmuş
Saçı zencîrine dizmiş kul itmiş cümle Üskübi*

İshak 308/290-4

İshak Çelebi bir gazelinde Rumeli şehirlerin-den Vardar, Karabağ ve Akpınar'ı medhede-r. Usküplü olması sebebiyle, bu şehre ayrı bir önem verir ve burayı görmeden ölüp gidenlere acır:

*Ah ol kişiye kim geçüre rüzgârını
Görmek müyesser olmaya Üsküb diyarını*

İshak 328/322-1

Divan şairleri, göz yaşını mübalâğa ile denize ve Nil nehrine benzetirler. Hayreti, çok fazla ağladığını söylemek için, göz yaşını, yanı başında akıp duran Vardar'a benzetiyor (383/402-5; 391/415-5; 419/458-7). Vardar'ı şu örnekte, nehri ve şehir adı olarak tevriyeli kullanıyor. Bu beyti Fuzûlî söylese, herhalde Fırat derdi:

Yaşı gözümün eylemedin âlemi derya

Ey Hayreti kan ağlayu Vardar'ı görem mi

Hayreti 419/458-7

Hayreti, sevgilisinin yanından ayrılmasıyla Üsküp'ün kendisine dar geleceğini söyler. Vardar nehri kadar çok gözyaşı döktürmemesi için sevgiliye yalvarır:

Hayretfnün başına Üsküp şehrin tar idüp

Gözleri yaşını Vardar itme lutf it gitme gel

Hayreti 284/245-5

Hayretî'nin Belgrad için yazdığı mütekerrir murabba şeklinde bir şehrengizi vardır (123/33). Bend sonlarında tekrarladığı "*Nazîrin görmedüm yârân bu şehir-i cennet'âsânun*" mısraıyla buranın cennet kadar güzel olduğunu, yeryüzünde benzeri bulunmadığını söyler.

Mesihî de bir gazelinde Rumelili olduğu için Saray ve Bosna'yı, kahraman gençlerinin çokluğuyla över:

Gel bugün şehir-i Saray içinde beglik sürelüm

Kim bilür yarın felek kimlerle işret'bâz olur

Cân u dil murgın niçün say d eyledün didüm didi

Bosna'dur bunda kim anadan toğan şehbâz olur

Mesihî 163/71-2-3

RUMELİ KÜLTÜRÜ

Divan şiirinde sevgili genellikle idealleştirilerek anlatılır. Onun önemli özelliklerinden birisi âşıklarına karşı acımasız, zalim ve taş kalpli olmasıdır. O, aynı zamanda put kadar güzeldir. Sevgili bu özellikleriyle puta, kâfire benzetilir. Put ve kâfir sözleri, hristiyanlığı çağırıştırır. Bu sebeple şiirlerde hristiyanlığa ait motiflere yer verilir. Rumelili şairlerde bu motifler diğer şairlere göre daha belirgin bir özellik olarak dikkat çeker.

Rumeli şairlerinden Hayreti, aşağıdaki gazelinde bir hristiyan güzelini tasvir eder. Birine yalvarırken "*Allah'ı, peygamberi seversen...*" şeklinde

bir ifade kullanılır. Hayreti ise sevgiliye yalvarırken, onun hristiyan olması sebebiyle şöyle sesleniyor: "Ey sevgili, İsa'yı seversen dudaklarını ağzıma ver, haçı seversen zülûflerini boynuma sal. Yan bakışın beni öldürmeye kalkıştı, Mesihâ âyini seversen ona engel ol. Mabed olan kiliseyi seversen beni Kabe olan kapından sürüp mahrum etme. Ey gönül, Mevlâ'yı seversen o ay yüzlü putu mâbud edinip onun ayağına düş. Ey gönül bundan sonra güzelliğiyle ay gibi olsa bile şehir oğlanı (nazlı kız) hercâyî birini seversen kâfir ol. Eğer açılıp gül olmuş goncayı sorarsan, sevgilinin dudaklarını gör; gönül alıcı serviyi seversen, sevgilinin boyunu seyret. Ey Hayreti, şu hristiyan güzelini seversen elbette onun saçlarının küfrüne, yani siyahlığına iman getirirsin." Buradaki *İsa, âyin' i Mesihâ, çelipa (haç), deyr ve kilise* gibi kelimeler hristiyanlığa ait terimlerdenidir. Gazel şöyledir:

Vir leblerüni ağzuma isa'yı seversen

Sal zülfünü boynuma çelipâyı seversen

Kasd itdi mücerred beni öldürmeğe gamzen

Heç di meded âyin-i Mesihâ'yı seversen

Sürme idüben Ka'be kapundan beni mahrum

Şol ma'bed olan deyr ü kilisâyı seversen

Ma'bûdun idin ol sanem-i mâh'likâyı

Ey dil yüri düş payına Mevlâ'yı seversen

Mâh ise de hüsn ile dilâ kâfir olasin

Simden girü şehir oğlanı hercâyî seversen

Gör leblerini gonca-i handanı sorarsan

Seyr it boyunu serv-i diVârâyı seversen

Elbette saç küfrine îmân getirürsin

Ey Hayreti şol dilber -i tersâyı seversen

Hayreti 271/222

Hayreti, Rumeli yöresindeki hristiyan güzellerinden bahsettiği şu beytinde, cihan kilisenin putlarını seyredeli aşk rahiplerine mürid olduğunu söyler. Dünyayı kiliseye, güzelleri de oradaki putlara benzetir:

Ruhbârî'i iska yine mürid oldı Hayreti

Seyr eyleyeli deyr -i cihânun sanemlerin

Hayreti 368/377-5

Mesihî de dünyayı kilise olarak yorumladığı şu beytinde, beline bağlamış olduğu kuşağı, hristiyanlara mahsus olan zünnâra benzetir. Bunun kendisine kilisedeki putlar kadar güzel olan bir

kendisine kilisedeki putlar kadar güzel olan bir sevgiliden hediye olduğunu söyler. Buradaki kuşak aslında aşktır.

*Zünnâr'i aşkı hilüne kim bağladı disen
Deyr-i cihanda bir sanemim yâdigâridur*

Mesihî 146/49-3

Divan şairleri sevgilinin yüzünü bazan Mushaf (Kur'an)'a benzetirler. Mesihî bir yerde "İncir'i kullanıyor:

*Cemâlünün sagunda hâili var
Ki san İncil'dür kim bâtlı var*

Mesihî 179/82-1

Hayalî, sevgilinin yüzünü kiliseye, genellikle Hindliye benzetilen benini de frengiler giymiş bir Rum güzeline benzetiyor:

*Reva midur kilisâdan çıkarmak bir müselmânı
Müselmânlar frengiler geyer bir Rûm cânânı*

Hayalî 305/621-1

Şairler gülün ortasındaki sarı tohumları, renginden dolayı genellikle altına benzetirler. Mesihî bu tohumları "filori"ye benzetiyor. Filori, o dönemde Avrupa'da kullanılan bir para çeşididir. Kendisi Rumelili olduğu için şiirinde bu paraya da yer veriyor. Beyitteki istiare ve teşhise göre, gonca zengin bir âşik, gül de paraya düşkün bir güzeldir:

*Temâşâ kıl ki gül mahbûbını sayd eyleyeni diyü
Filori tutup ağzında ider geh lyân gonca*

Mesihî 254/213-3

Divan şiirinde içki münasebetiyle bazan "küp"ten bahsedilir. Hayretî, Rumeli bölgesinde içki kabı olarak "fiçi"yi görmesi sebebiyle, şu beytinde küp yerine fiçiyi kullanıyor:

*Olaydı duhterA rez bakire böyle müdâm ey dil
Kucar mıydı anı fuçı gibi bir kuşağı gevşek*

Hayretî 259/202-4

Mesihî bir murabbamda "Rumeli dolusu içmekken bahseder:

*Derelüm Edrine'nün gonca-i hoş Ahularını
Jâlelü gül gibi çak şol yüzi sulularını
Nûş idüp bunlar ile Rûmili tolularını
Mest-i lâ'ya'kul olalum yakalar çâk idelüm*

Mesihî 217/III-2

Rumeli'deki gayr-i müslimleri yakından tanıyan Usküplü İshak Çelebi, kâfirlerin içki içip mest olunca bahşış verdiklerini söylüyor:

*Buse inam eyle şâhum kullara
Bahşış eyler olcak küffâr mest*

İshak 124/17-5

Şehrengiz, bir şehrin güzelleri ve güzellikleri hakkında yazılan manzum eserlerdir. Burada söz konusu ettiğimiz Rumelili şairlerin, Rumeli şehirleri hakkında yazılmış şehrengiz türünde şiirleri vardır. Şimdiki bilgilerimize göre, bu türün ilk örneği, Rumeli şairlerinden Mesihî'ye aittir. Bu eserlerde daha çok bir şehrin erkekleri anlatılır.

Divanlarda erkekleri övmek için yazılmış beyit ve gazelleri, şehrengizin başlangıcı veya etkisi olarak değerlendirmek mümkündür. Rumeli şairlerinin bu tür şiirlerinde, Rumeli'de yaşayan azınlıklara mahsus erkek isimlerine de rastlanır.

İshak Çelebi, iki gazeline "Mihai'Pi" över (335/333; 334). Beyitte geçen "aziz" kelimesi, aynı zamanda hristiyan azizlerini de îmâ etmektedir:

Gerçi baiddür reh-i ışkı menâzili

Sevdüm azizler dönüşüm yok Mihâyili

İshak 335/334-1

Hayretî Divanı'nda Mesih (154/34), Eledo (374/388), A/o (331/322) için yazılmış birer gazeldir. Gazelde Afo'nun ismi, "Afocuğum" şeklinde redif yapılmıştır. Eledo için yazılan gazeldir:

*Ey kaşı râ'yı rahmetüm Eledo
Ağzı mîm-i mahabbetim Eledo
Sana düşmez yabanda sahnma
Eledo serv'kâmetüm Eledo
Aşıkına kıya kıya bakıcı
Ey gözi kaşı âfetüm Eledo
Bana sensüz muhal imiş dirlik
Tende cân dilde râhatum Eledo
Hayreti yi gamun helak itdi
Zâyir ol bârı türbetüm Eledo*

Hayretî 374/388

Mesihî de bir beytinde "hodri meydan" sözünü hatırlatacak şekilde, "Hodiri" ismine yer verir:

*Serve kim teşbih ider cânâ bu kadd-i dilberi
Serv hod bir baldırı çıplak uşakdur Hodiri*

Mesihî 315/26

Divan şairleri, kasideler başta olmak üzere, şiirlerinde zaman zaman savaş sahnelerine yer verirler. Rumeli, Osmanlı'nın batıdaki sınır boyu ol-

ması nedeniyle sürekli olarak akıncıların mekânı olmuş, buralarda pek çok savaşlar yapılmıştır. Rumelili şairler, şiirlerinde Rumeli'de yapılan bu savaşları konu edinirler, bu bölgede bulunan akıncı ve gazileri öven medhiyeler yazarlar.

Hayreti, Rumeli akıncılarından Evrenosoğulları (Muhammes 85/9) ile Yahyalılar (Murabba 88/10) için medhiyeler yazmıştır. Usûlî de bir kasideinde Evrenosoğullarından Abdî Bey'i medheder (66/3).

Hayreti, aşağıdaki "gâzîler" redifli gazelinde, Rumeli akıncılarını birer gazi olarak övüyor. Ona göre gaziler nefislerine kul olmazlar. Satranç tahtasına benzeyen bu dünyada pek çok şahı mat etmişlerdir. Gayret şarabı içip kendilerinden geçmişlerdir. Her biri birer arslandır, tilki gibi kurnaz dünyanın hilelerine aklanmazlar. Görünüşte viraneye benzerlerse de hakikatta gönülleri mânâ hazinesidir. Ateşe atılan pervaneler gibi korkusuzca savaş meydanına girerler:

*Anladım hildün mi hiç şâhâ nelerdür gâzîler
Nefsine kul olmayan şahaneler dür gâzîler
Bu hisât'i ışk içinde dâyimâ at oynadup
Şahlar mât idici ferzânelerdür gâzîler
Nûş idüp hurri'hâne'i şâhîde gayret badesin
Kendüden geçmiş birer mestânelerdür gâzîler
Derri'be'dem bu rûbehA dünyâ'ı dünun hilesin
Anlayup aldanmayan şîrâneledür gâzîler
Oldılar gencîneA ma'nâya mesken her biri
Sureta gerçi birer vîrânelerdür gâzîler
Bezme4 rezm içinde bPpervâ birer pervânelerdür
Hayreti billahi di pes yâ nelerdür gâzîler*

Hayreti 182/75

Divan şiirinde rakip, bazen kâfire benzetilir. İshak Çelebi, âşıkla rakibin kavgasını leff ü neşir yoluyla Müslüman-kâfir savaşıma benzetiyor. Onun bu hayaline, Rumeli'de yapılan savaşların etkili olduğu söylenebilir:

*Yâr için ağyar ile âşık kaçan ceng eylese
Dîn için kâfir müselmân sanki iderler savaş*

İshak 192/116-4

Yağmadan bahsedilen bir beyitte, gönül almakla kale fethetmek arasında ilgi kuruluyor:

*Astîn'eşân olup zülfün işaret eylese
Nice diller kal'ası feth ola bir yağma ile*

İshak 271/234-6

Aşağıdaki beyitte, sevgilinin gamzesi ekmeğini taştan çıkararak bir uç eri ya da akıncıdır:

*Çıkarur rızkını taşdan bilürüz uc eridür
Yer bulur kanda ise gamzen okı peykânı*

İshak 302/282-5

Hayalî de âşıkların gönlünü alıp esir eden sevgiliyi, uç illere *dil (esir/gönül)* almak için giden bir akıncıya benzetir:

*Uc elinin diVâveridir canın u serin
Geldi dil almaya sanasın bu vilâyete*

Hayâlî 280/549-3

Sevgilinin beni, kement atarak esir almak için zülflerinin ucunda pusuya yatan bir akıncıdır. Zülfler, kıvrım kıvrım uçlarıyla kemende benzetilmiştir. Beyitteki "diT" kelimesi esir anlamındadır:

*Zülfün ucında benün pusudadır dil almağa
Vay nice ayyârdur nice kemend'endâz olur*

Mesihî 163-71-4

Hayalî şu beytinde, sevgilinin gamzesini kâfir ülkesinden gelen bir *dil (esir)* olduğu için gönül evinde habseder:

*Anınçün habs eder peykânını dil ey kemân'ebri
Ki ol bir kâfir-i bidîn elinden geldi bir dildür*

Hayâlî 105/47-2

Sevgilinin yan bakışı, gönül yolunun geçidini kesen bir harâmîdir; gözleri can mülkünü kâfirler gibi esir almıştır. Sevgilinin siyah gözüyle kâfir arasında renk bakımından ilgi kurulmuştur. Harâmî yol kesen haydut ve haram yiyen kimse demektir.

*Gitdi dil derbendini kesdi harâmî gamzesi
Gözleri cân mülkin aldı yine kâfirler gibi*

Hayretî 412/447-2

Hayretî, Memî Bâlî'yi övdüğü bir beytinde, onun yan bakışının gönül mülkünü yağmalayan bir yağmacı olduğunu söyler:

*Gamzelerden takınup tîğini mestâne gözün
Kasdı dil mülkini yağma mı Memî Bâlcigüm*

Hayretî 326/314-3

Şu beyitte, gözler İslâm ülkesinde din ve imanı yağmalayan iki kâfir harâmîye benzetiliyor. Bu benzetmede gözün siyah olması ile kâfir kelimesinin siyahlık anlamı arasında ilgi vardır. Beyitte Rumeli'deki düşmanların Osmanlı ülkesine akın yapmaları söz konusudur:

*Gözlerim güya iki kâfir haramiler durur
Dîn ü îmân gâret eyler kişver-i islâmda*

Hayreti 389/411-4

Güzellerin yüzündeki ayva tüyleriyle zülüfleri, Rum'a yürüyen haramiye benzetiliyor. Rum kelimesi tevriyeli olarak hem beyaz yüz, hem de Anadolu anlamındadır:

*Hattun sipâh'i zulm ile Rûm'ı ayakladı
Sünhüllerin harâmî olup indî bellere*

Hayreti 378/394-3

Sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri, Rumili'ne yayılan kâfirlere benzetiliyor. Beyitteki Rumili de beyaz yüz ve Anadolu veya Rumeli mânâsıdır:

*Yüzünde hat görüp didi münecim
Koman kâfir yayıldı Rümiline*

Mesihî 265/231-5

Gamze, gönül mülküne gece baskını yapan bir savaşçıdır:

*Sagunla baş koşalı eksük olmadı bir dem
Sipâh'i mülk'i dile gamzenün şebihünü*

İshak 312/297-2

Hilâl, gece baskını yaparak gam leşkerini dağıtan bir akıncıdır:

*Hamdülillah kim şebihün eyleyüp gam leşkerin
Dâmen-i âfâkı tutdı kan ile ahmer hilâl*

Mesihî 26/3-6

Kışın esen sert rüzgârlarla soygunculuk yapan haramiler arasında leff ü neşir yoluyla ilgi kuruyor:

*Bâd'i dey şahı soyup yerden diraktın ırmadı
Şol haramilere gibi kim halkı soydı kırmadı*

Mesihî 294/276-1

Divan şairleri sevgilinin gamzesini (yan bakışını) bazen kılıç, mızrak ve hançere benzetirler. Hayretî, siyah gözleri ve kılıca benzeyen yan bakışıyla, memleketleri yakıp yıkan, gönül mülkünü fetheden bir kâfiri sevdiğini söyler. Her hâlde Rumeli'deki bir güzele âşık olmuştur:

*Yakdı yıkdı dil ü cân mülkini vîrân itdi
Memleketler yakıcı bir gözi kâfer sevdim
Dil ü cân mülkini feth itdi kılıcıyle müdâm
Yine ey Hayretî bir şâh'i diVâver sevdim*

Hayretî 330/320-4,5

Rumeli bölgesindeki savaşlarla ilgili olarak, şu beyitte "Rum haracı"na yer veriliyor:

*Gör işaret ide engüşt-i kabulün sözüme
Takına Küm haracına beraber hâtem*

İshak 36/6-44

Sevgili, yan bakışıyla gönül mülkünü yağmalayan, benleriyle can askerinden baş alan bir akıncıdır. Baş, Rumeli ve Balkanlar'daki azınlıkların, Osmanlı Devleti'ne ödemek zorunda oldukları bir vergidir:

*İder gamzen gönül mülkini târâc
Alur cân kişverinden benlerün bac*

Hayretî 154/32-1

Hayretî, kâfir-müslüman savaşma yer verdiği bir beyitte, kâfir rakibi öldürmeyenin gazi olamayacağını söyler:

*İt gibi öldürmez isen ger rakîb-i kâfiri
Dime hiç ey Hayretî meydânda ben de gâziyem*

Hayretî 301/273-5

Sevgilinin kirpikleri İslâm askerine atılan düşman oklarıdır:

*Kirpigün okın şehâ toğru tutar ancak gözün
Var ise kasdı yine ol kâfirün tslâmadur*

Mesihî 171/84-4

Usûlî, güneşi bir kılıcı, bir de başı olan baha-dıra benzetir:

*Bir kılıcım bir başım vardır diye da'vî kılar
Bir bahâdır bendene benzer eyâ server güneş*

Usûlî 65/2-35

Şu beyitte âşık sipahiye benzetiliyor:

*tshâk ne hoş benzer imiş mâh u nücûma
Mahbûb ki şehri ola uşşak sipâhî*

İshak 339/340-5

İshak Çelebi aşağıdaki beytinde gül ile lâleyi kişileştirip lâleyi Rum (Anadolu) sultanına benzetir. Onların kızılbaşlarla savaşmaya gittiklerini söyler. Bu kelimeler arasında renk bakımından ilgi kurarak Osmanlı-İran savaşlarına işaret eder:

*Gül ki leşker çekdi sahrâ'yı çemende lâle
Rum şâhidur ki azm itdi kızılbaş üstine*

İshak 275/240-2

Mesihî, birkaç defa timar alıp fayda görmedim, diyerek "ispence" ve "hâsıl" almak ister. İspence, Osmanlı'nın Rumeli'de tarımla uğraşan Hristiyan teb'adan aldığı bir vergidir. "Hâsıl" ise harem ağalarının bir rütbesidir:

*Ger bu yolda akmazsam hâsıl
Yine ispence irince heyhat*

Mesihî 309/5-4

İshak Çelebi, aşağıdaki beyitlerinde sevgiliyi bir savaşçı olarak tasvir eder. Sevgili güzelliğiyle, bir yılda iki defa hâsıl alan sipahi gibi âşıkların can ve gönüllerini alır. Yüzündeki siyah ayva tüyleri, can almak için asker sevk eder, casus olan kirpikleri sineye gelip dil (esir) alır.

*Devr-i hüsnünde zulm ile cân u dil alur
Bir sipâhîgibi kim yılda iki hâsıl alur
Yine cân kasdına asker çeker ol hatt'i siyah
Yine cäsüs'i müjen sineme geldi dil alur*

İshak 141/40-1,2

Mesihî, kışı anlattığı dört beyitlik kıtasında yeniçerilerden söz eder. Avludaki karları oraya konan yeniçerilere, buzları da mızrağa benzetir; kar ile ateş tezadından faydalanarak ateş-perestliğe yer verir:

*Göç ile her havleye yeniçeri gibi konup
Evleri önüne buzdan harbe dikdi darb'i dest
Mescidi koyup ocak mihrabına yüz tutdı halk
Ey dirîgâ ehl-i İslâm oldı hep ateşperest*

Mesihî 310/10-2-3

Aşağıdaki beyitte Osmanlı askerinin sefer sırasında gece yer yer ateşler yakarak etrafı aydınlattığı belirtiliyor. Hayreti bütün gece feleklerle kadar uzanan ateşli ahlar çekmiştir. Osmanlı askerinin yaktığı ateşler, aslında bu şiddetli ahların kıvılcımlarıdır:

*Ahum odı feleke irdi firarından onun
Yer yer od oldu kamu asker-i Osman bu gice*

Hayreti 388/410-2

Gülün rüzgârla salınması Osmanlı askerinin solaklarla yürümesine benzetiliyor. Solaklar, yeniçerilerin padişahı korumakla görevli bir grubu olup süslü elbiseler giyerlerdi.

*Sultârî'î gül de karşı şemâl ile salınur
Osmanoğlu niteki yürür solağ ile*

Mesihî 251/209-2

Askerler fetih ve zaferleri mehter çalarak halka duyurup kutlarlar:

*Nusret ü feth ü zafer sana nasib oldı diyü
hesker içre vay ki çalar çağırur tîğ ü nefir*

Mesihî 52/11-16

Hayalî Bey de kış günü fetih müjdesini duyan halkın çarşı pazarı taze güllerle süslediklerini söyler:

*Müjdc'î fethi işidüp zeyn-i bâzâr etdiler
Alemi fasl'î şitâda taze güzâr etdiler*

Hayalî 137/140-1

Mesihî, Rumeli köçeklerinin (Bektaşî dervişleri) atlarına zil taktıklarını belirtir:

*Nâleden takdı ceresler yanına ol şeh'süvâr
Rûmili köçekleri san atına zil bağladı*

Mesihî 290/269-6

SONUÇ

Buraya kadar verdiğimiz örneklerle Rumeli şairlerinde gördüğümüz yöresel kültür özelliklerine dikkat çekmek istedik.

Rumeli şairlerinin şiirleri incelendiğinde onların kendi memleketleri olan Rumeli'ye ait kültür unsurlarına, şiirlerinde dikkat çekecek kadar fazla yer verdikleri görülmektedir. Örneklerde de görüldüğü gibi, Rumeli şairleri işledikleri konuların büyük bir kısmını kendi bölgelerine ait sosyal hayattan seçmişlerdir. Meselâ onların şiirlerinde söz konusu ettikleri şehir isimlerinin büyük bir çoğunluğu, kendi memleketleri olan Usküp, Vardar Yenicesi gibi Rumeli şehirleridir. Rumeli şairleri, yerli hristiyan teb'a ile iç içe yaşadıklarından, dünyayı kiliseye, sevgiliyi kilisedeki puta, âşığı da ruhbân-ı aşkın müridine benzetir; İncil, İsa, Mer-yem, zünnâr, aziz gibi hristiyanlıkla ilgili motiflere çok fazla yer verirler. Serhadlerde, akıncı ocaklarının bulunduğu bölgelerde yaşadıkları ve çatışmaları yoğun olarak hissettikleri için, savaşla ilgili unsurları çeşitli benzetmeler içinde çokça kullanırlar.

Rumeli şairlerinin yetiştikleri ortam, ele aldıkları konular, anlattıkları sosyal hayat, şiirlerinde kullandıkları motifler, söz sanatları, hayal dünyası, kelime kadrosu gibi unsurların, etraflı bir şekilde incelenip diğer Rumeli şairlerinin de bu incelemeye katıldığına, burada söz konusu ettiğimiz özelliklerin ne kadar zengin olduğu anlaşılacaktır.

Bu tür inceleme ve tespitlerin belirli bölge şairleri üzerinde ayrıntılı olarak yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu incelemelerin sonucunda her bölge şairinin çeşitli özelliklerle diğer bölge şairlerinden ayrıldığı, dolayısıyla divan şiirinin baştan sona tek düze bir edebiyat olmadığı görülecektir. Aynı zamanda her şaire has olan üslûp gibi, belirli bölge ve dönemlere has üslûpların olduğu da örneklerle tespit edilebilecektir.

KAYNAKLAR

- ÂŞIK ÇELEBİ (1971), **Meşâirü's-Şuarâ**, (Haz. Meredith Owens), London.
- ÇELTİK, Halil (1999), "Rumeli Şairlerinde Reel Sevgili ve Aşık Tipi", **GÜ Gazi Eğitim Fak. Dergisi-Dr. Himmet Biray Özel Sayısı**, s. 520-34.
- HAYRETÎ (1981), **Dîvan** (Tenkitli Basım), Haz. Mehmed Çavuşoğlu-M.Ali Tanyeri, İstanbul Ü. Edebiyat Fak. Yay., İst.
- İSEN, Mustafa (1998), "Akmıcılık Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları", **Türkiye Günlüğü**, 49 (Ocak-Şubat).
- İSEN, Mustafa (1997), "Tezkirelerin Işığında Divan Edebiyatına Bakışlar: Osmanlı Kültür Coğrafyasına Bakış", **Ötelerden Bir Ses**, Akçağ Yay., Ank.
- İSEN, Mustafa (1990), **Usûfî Divanı**, Akçağ Yay., Ank.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat "Türkler (Türk Dili-Edebiyat)", **MEB İslâm Ansiklopedisi**, C. XII/2, s. 554.
- KURNAZ, Cemâl (1996), **Hayalî Bey Divanı'nın Tahlili**, MEB Yay., İst.
- MENGİ, Mine (1995), **Mesîhî Dîvânı**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ank.
- SERTOĞLU, Midhat (1986), **Osmanlı Tarih Lügati**, Enderun Yay., İst.
- TARLAN, Ali Nihat (1992), **Hayalî Divanı**, Akçağ Yay., Ank.
- TATCI, Mustafa (1998), **Hayretî'nin Dinî-Ta-savvufî Dünyası**, Kültür Bakanlığı Yay., Ank.
- ÜSKÜBLÜ İSHAK ÇELEBİ (1990), **Dîvan**, (Haz. Mehmed Çavuşoğlu-M.Ali Tanyeri), Mimar Sinan Ü. Fen-Ed. Fak. Yay., İst.

REGIONAL CULTURE IN RUMELIAN POETS

Halil ÇELTİK

Gazi University, Gazi Education Faculty

ABSTRACT

Literatüre is known as a mirror of society. it is possible to find the features of that age and culture. When we examine the poems of Rumelian poets, we can see that there are a lot of these features. in this article the relationship between poet, poem and Rumeli culture are studied.

Key Words:

Rumeli, Üsküp, Vardar, Tuna, Poem, Poet, Culture.

РЕГИОНАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА У ПОЭТОВ РУМЕЛИИ

Халиль ЧЕЛЬТИК
Университет Гази
Педагогический факультет Гази

РЕЗЮМЕ

Литература считается зеркалом общества. Поэтому в каком-либо литературном произведении можно встретить элементы, связанные с автором, с окружением и культурой периода. В особенности при анализе произведений поэтов Румелии обнаруживается тот факт, что они очень обширно используют в своих стихах элементы региональной культуры Румелии. В этой работе мы хотели бы показать на примере как поэты отразили в своих произведениях культуру Румелии.

Ключевые слова:

Румелия, Скопье, Вардар, Дунай, Поэт, Поэзия, Культура